

ÜLEVAADE OKUPATSIOONIDEST

Enn Sarv ja Peep Varju

1939. a. tabas iseseisvat ja neutraalset Eesti riiki maailmasõjaks valmistuvate suurriikide ränk surve, millele järgnes otsene agressioon ja okupatsioon. Kolm üksteisele järgnevat okupatsiooni kestsid kokku enam kui 50 aastat.

Eesti Vabariigil olid sõlmitud mittekallaletungilepingud nii N. Liidu kui ka Saksamaaga. N Liit oli nagu Eestigi ühinenud kehtivate agressiooni keelustavate rahvusvaheliste õigusaktidega. Need lepingud koos Tartu rahulepinguga moodustasid süsteemi, millega olid korrastatud kahe riigi kõik vastastikused suhted¹.

Kui 17. septembril 1939 N. Liit tungis kallale Saksa armee löökide all kokku varisemise äärel olevale Poolale riigile, siis sai selgeks, et 23. augustil 1939 sõlmitud Stalini-Hitleri kokkuleppega (enam tuntud Molotov-Ribbentropi pakti nime all) olid need kaks suurriiki Ida-Euroopa omavahel mõjusfäärideks ära jaganud. Peatselt esitaski N. Liit ultimatiivsed nõudmised kolmele Balti riigile: Eestile, Lätile ja Leedule. Kuu-poolteist hiljem sai samasuguse ultimaatumi ka Soome ja sellele järgneski Talvesõda. **Otseste ähvardustega** nõuti sõjaväebaase Punaarmeele Eesti territooriumil ja selle sõjalise operatsiooni seadustamiseks nn vastastikuse abistamise lepingut. Lepingu sõlmimisele eelnesid jõhkrad **jõudemonstratsioonid**: punalaevastik blokeeris Eesti merepiiri, punalennukid rikkusid Eesti õhuruumi puutumatust, Eesti piirile koondati suured Punaarmee üksused ja Narva lahes uputas nõukogude allveelaev provokatsioonilisel eesmärgil oma laeva “*Metallist*”.

Eesti riik deklareeris **oma** neutraliteeti 1. septembril 1939 puhkenud Teises maailmasõjas, kuid see samm ei pidurdanud N. Liitu agressiivsete nõudmiste esitamisel. Eesti jäi isolatsiooni. Ükski naaberriikidest ei soovinud esimesena agressori ohvriks langenud Eestile toetust pakkuda. Sellises olukorras olid Eesti valitsus ja parlament (Riigikogu) sunnitud nõustuma baaside lepinguga, et vältida verevalamist ja eesti rahva hävingut. Leping sõlmiti Moskvas 28. septembril 1939 ja oktoobris 1939 toodi baasidesse võõrväed, mis oma arvult mitmekordselt ületasid Eesti Vabariigi regulaarväe. Pärast Punaarmee saabumist baasidesse ja sõjalaevastiku saabumist Paldiski ning Tallinna sadamatesse ei olnud Eesti enam sõltumatu riik.

Püüdes vältida igasuguseid konflikte ja arusaamatusi kahe lepingupoole vahel, täitis Eesti valitsus piinliku täpsusega kõiki baaside lepingust tulenevaid kohustusi. 12. oktoobril 1939 moodustati uus valitsus peaministri Jüri Uluotsa juhtimisel. Rakendati isegi kodanike põhiõiguste osalisi piiranguid, et vältida võimalikke provokatsioone. Samal ajal Nõukogude pool ei kavatsenudki ausalt täita lepingut ja provotseeris ise konflikte. Segakomisjonides töötavad vene sõjaväelased esitasid järjest uusi nõudmisi, mis ei tulenenud sõlmitud lepingu tingimustest, püüdsid suurendada baasidesse saabuvate sõjaväelaste arvu ja tegidki seda ühepoolset ning nõudsid täiendavaid maa-alasid oma vägede jaoks.

Soome Talvesõja ajal startisid neutraalse Eesti territooriumilt baasides olevad punaväe lennukid rünnakule Soome linnade pommitamiseks. Sellega rikuti jämedalt lepingut, mille tekstis pidulikult deklareeriti Eesti riigi suveräänsuse austamist. N. Liidu alustatud sõda Soome Vabariigi vastu kui agressiooniakt sai õiglase hinnangu Rahvasteliidult. 14. detsembril 1939 heideti N. Liit välja sellest rahvusvahelisest

¹ Sarv, Enn. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Tr, 1997, lk. 33.

organisatsioonist. Talvesõja operatsioonides osalenud Nõukogude lennukid heitsid pomme isegi Eesti territooriumile, tulistati Tallinna kohal lendavaid Eesti lennukeid ja pandi toime teisigi **kuritegusid**, nagu eesti kaubalaeva "Kassari" uputamine Läänemeres 11. detsembril 1940, mis oleksid pidanud välja kutsuma suveräänse riigi kaitsejõudude viivitamatu vastulöögi. Midagi sellist ei tehtud ja ülemjuhataja käskde täites näidati üles meie kaitsejõudude distsiplineeritust ja väga suurt kannatlikkust.

Samal ajal Nõukogude kindralstaap töötas välja salajase sõjalise operatsiooni Balti riikide okupeerimiseks. 9. juuni 1940 direktiiviga nr. 02622 alustati plaani elluviimist². Üheaegselt Pariisi langemisega Saksa vägede kätte 14. juunil 1940, asus N. Liit täitma Balti riikide okupeerimise plaani. Eesti blokeeriti nii maalt, merelt kui ka õhust. Tallinnast Helsingi regulaarlende teostav Eesti lennuk "Kalev" tulistati 15. juunil 1940 ette hoiatamata alla Soome lahe kohal ja merel peeti kinni kõik Eesti kaubalaevad.

14. juunil 1940 esitas N. Liit ultimaatumi Leedu Vabariigile ja okupatsiooniväed valgusid riiki, lõigates lõplikult ära Eesti ja Läti maismaaühenduse Läänega. 16. juuni kell 15.20 esitati samasugune 8-tunnilise tähtajaga ultimaatum Eesti Vabariigile, milles süüdistati vastastikuse abistamise pakti rikkumises ja nõuti u. 100 000-mehelise piirile koondatud Punaarmee sisselaskmist baasides olevate vägede kaitseks väidetava ohu eest ja uue Vabariigi Valitsuse moodustamist Moskva diktaadi järgi. Samal ajal koondati baasides olevad väed marsiks pealinna suunas. Väed asusid teele veel enne, kui lõppes ultimaatumis märgitud väga lühike tähtaeg.

Vabariigi Valitsus nõustus nõutud ajal esitatud tingimustega ja sellest teatati õigeaegselt ka Moskvale. Kui aga Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Johan Laidoner 17. juuni 1940 hommikul Narvas kohtus armeekindral Meretskoviaga, et alla kirjutada kokkuleppele Nõukogude lisavägede paigutamise kohta, siis võõrvägede mass oli juba jõudnud sügavale Eesti territooriumile ja Tallinna suunas liikuvad baasidest tulnud väed olid meie pealinna lähistel.

17. juunist 1940 oli Eesti riik täielikult okupeeritud ja faktiliselt kaotanud iseseisva riigi tunnused. Kõik järgnevad poliitilised, majanduslikud ja muud ümberkorraldused toimusid N. Liidu diktaadi järgi kas Nõukogude saatkonna, Nõukogude sõjaväe juhtkonna või siis 19. juunil 1940 Tallinna saabunud Nõukogude valitsuse **erivolniku** Andrei Ždanovi korralduste järgi. Samal päeval kohtus Ždanov Vabariigi Presidendiga ja tegi teatavaks oma plaanid. Selle plaani järgi pandi uueks peaministriks Nõukogude luure poolt värvatud kirjanik Johannes Vares-Barbarus, kes oli andnud oma nõusoleku uue valitsuse moodustamiseks. Salajases ettekandes Vares nõustumise kohta märgitakse ära ka tema poolt pakutud kandidaadid valitsusse.³ Vabariigi Presidendi Konstantin Pätsi kõik ettepanekud uue valitsuse koosseisu kohta lükati järsult tagasi. J. Vares käis mitu korda Nõukogude saatkonnas valitsuse koosseisu ja valitsuse deklaratsiooni kooskõlastamas, enne kui ta 21. juuni hilisõhtul raadio teel sai rahvale teatada uue valitsuse ametisseastumisest

A. Ždanovi käsul organiseeris teine **Nõukogude** luure agent, Riigikogu IV, V ja VI koosseisu liige Maksim Unt 21. juunil 1940 Tallinnas nn *tööraha demonstratsioonid*, s. t. lavastas riigipöörde. Nõukogude soomusmasinate ja relvastatud punaväelaste saatel liikusid demonstrandid Toompeale valitsuse hoone ette ja seejärel Kadrioru presidendi residentsi juurde, nõudes uue valitsuse moodustamist. Kolonnis oli väga palju vene sõjaväebaasidest toodud võõrtöölisi, kes oma eripärase riietusega ja rahvale tundmatute lauludega selgelt silma paistsid. Nõukogude soomusmasinate toetusel vabastati Patarei vanglast poliitvangideks

² N. Liidu Sõjalaevastiku Riiklik Keskarhiiv, f. R-92, n. 2, s. 671, lk. 1,2.

³ РЦХИДНИ, f. 77, n. 3, s. 124.

nimetatud kurjategijad, tuntuim neist riigireetur kapten Nikolai Trankmann, kes oli münud venelastele Narva sõjaliste objektide plaanid. Eesti riigis oli sel ajal vaid mõni üksik poliitvang, peamiselt kriminaalse taustaga isikud, sest pärast uue Põhiseaduse vastuvõtmist vabastati amnestiaga 5. mail 1938 poliitvangid, nii kommunistid kui ka riigipöördekatsetes süüdistatud vabadussõjalased

A. Ždanovi juhtnõõride järgi *lavastati* 14. ja 15. juulil 1940 nn Riigivolikogu valimised, mis toimusid okupatsiooniar mee järe lvalve all. Valimised viidi läbi kehtiva põhiseaduse vastaselt ja rikkudes 1937. a. valimisseadust kiirkorras kehtestatud valitsuse ebaseaduslike määrustega. Kui 5. juulil 1940 valimised ametlikult välja kuulutati, siis samal päeval saadeti Tallinnast N. Liidu saatkonnast Moskvasse Stalini sekretärile Poskrebõseville kooskõlastamiseks nn *rahva poole pöördumise* tekst, mis oli saatkonnas koostatud. Sama tekst avaldatigi 6. juulil ajalehtedes kui *Eesti Töötava Rahva Liidu* valimisplatvorm⁴. Rahvuslikud jõud püüdsid valimistest osa võtta, seadsid üles 78 vastaskandidaati 80 valitava koha peale ja kogusid neile mõne päevaga enam kui 6 000 toetusallkirja. Okupatsioonivõimudele tuli see ootamatusena ja Ždanovi käsul võttis *Varese valitsus* 9. juulil 1940 vastu otsuse kõrvaldada valimisnimekirjadest kõik kommunistide ploki *Eesti Töötava Rahva Liidu* vastaskandidaadid. 10. juulil tehtigi see teoks ja ainsa erandina jäi nimekirja vastaskandidaadina taluperemees Raasikult Jüri Rajur-Liivak, kes suutis end enne valimisi varjata vahistamise ohu eest, kuid hiljem ta ikkagi vahistati nagu teisedki kõrvaldatud kandideerijad. Ebaseaduslikult kõrvaldatud kandidaadid esitasid küll protesti, kuid Valimiste Peakomitee vaatas need läbi alles pärast valimisi 17. juulil 1940 ja lükkas kõik protestid tagasi⁵.

Pärast valimisi võttis nn Riigivolikogu vastu otsused nõukogude võimu kehtestamiseks Eestis ja ühinemiseks N. Liiduga. Need otsused puudusid Töötava Rahva Liidu valimiseelses platvormis ja dikteeriti Ždanovi algatusel alles 17. juulil, kui võltsitud valimistulemused olid avalikult teatavaks kuulutatud. Kolmes Balti riigis toimusid sündmused täpselt ühesuguse stsenaariumi järgi kolme emissari: Ždanovi, Võšinski ja Dekanozovi juhtimisel. 17. juulil 1940 kogunesid Tallinna need kolm erivolinikku, iseseisvate Balti riikide likvideerijad, et ühiselt kavandada järgnevaid samme.

Valimistulemuste võltsimise parimaks kinnituseks on fakt, et Londoni ajalehtedes trükiti need andmed mitu tundi enne seda, kui Eestis ametlikult välja kuulutati. Nagu juunikommunistidest Riigivolikogu liikmed (*Paul Rummo, Lembit Liiis* ja teised) hiljem ise tunnistasid, sunniti neid ähvardustega hääletama Riigivolikogu istungil ootamatult päevakorda võetud N. Liiduga ühinemise otsuse poolt. Niisamuti mõjutati Vabariigi Presidenti K. Pätsi, kes oli Kadrioru residentsis täielikult isoleerituna võõrvõimu vang, andma allkirju kõikidele ebaseaduslikele dokumentidele.

6. augustil 1940 *vormistas* N. Liidu Ülemnõukogu Eesti annekteerimise. Selleks toodi Moskvasse vastavat *palvet* esitama valitsusdelegatsioon esotsas J. Varesega ning Eestist sai ENSV nimeline liiduvabariik suure kommunistliku impeeriumi koosseisus. Eesti Vabariigi seaduste järgi tuleb kõiki Varese valitsuse liikmeid, ebaseaduslikult valitud Riigivolikogu liikmeid ja teisi juunikommuniste ning kõiki, kes koostöös **N. Liidust tulnud okupantidega** viisid läbi demokraatliku Eesti riigi hävitamise, lugeda riigireeturiteks.

12. novembril 1989 tunnistas *tolleaegne ENSV Ülemnõukogu A. Kõörna komisjoni ettekande alusel kõik Riigivolikogu 1940. a. otsused õigustühiseks.*

⁴ РЦХИДНИ, f. 17, n. 121, s.57, lk. 1,2.

⁵ ERA, f. R-3, n. 1, s. 104, lk. 52,53.

Marionetliku Varese valitsuse ülesandeks sai demokraatliku vabariigi lammutamine ja eesti rahva harituma ning algatusvõimelise osa järk-järguline isoleerimine ja füüsiline hävitamine. Algas massiline terror vahistamistega, millele järgnesid vahistatute hukkamised. 1940. a. kuue kuuga vahistati vähemalt 1082 inimest. Esimeste vahistatute seas olid Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Johan Laidoner ja Vabariigi President Konstantin Päts. Mõlemad deporteeriti Eestist Venemaale juulis 1940. Ždanovi korraldusel siseministriks määratud M. Unt oli üks peategelasi selles kuritöös ja ka demokraatliku Eesti riigi lammutamises esimese okupatsioonistaasta jooksul. Tasuks osutatud teenete eest vahistas NKVD ta aasta hiljem 21. mail 1941 ja temale kui kodusõjas Venemaal kord juba tagaselja surmamõistetule langetati **teistkordne** surmaotsus. Otsus viidi täide 30. juulil 1941.

Esimese nõukogude okupatsioonistaasta genotsiidikuriteod tõi eesti rahvale väga suuri inimkaotusi. Kõigepealt hakati hävitama poliitilist ja rahvuslikku eliiti. Vahistati kõik viimase valitsuse liikmed peale peaministri Jüri Uluotsa, kel õnnestus end varjata. Tartu KGB-s vormistati otsus J. Uluotsa jälitamiseks 12. märtsil 1941 ja määrus perekonna Siberisse saatmiseks 10. juunil 1941.

Hukkunute seas on **10** riigipead ja **68** Eesti Vabariigi viimase Riigikogu liiget neist **36** lasti maha. Põgenemisega Läände pääses üks riigipea ja 28 Riigikogu liiget viimasest koosseisust. Endistest ministritest jäi okupatsiooni haardesse **65** isikut ja vaid kolm neist pääsesid repressioonidest. Kulminatsiooniks sellele perioodile sai 14. juuni 1941, kui esimese massilise deporteerimise operatsiooniga viidi vägivaldselt kodudest Kirovi ja Novosibirski piirkonda ebainimlikesse tingimustesse surema tuhanded eesti pered, kaasa arvatud **imikud**, kõrges eas **vanakesed** ja **rasedad naised**. Operatsioon viidi läbi N. Liidus 1930-te aastate algul väljatöötatud *tüüpdirektiivi* järgi. 1939. a. kinnitati samalaadsed ülisalajased käskkirjad nii Balti riikide, Poola idapoolsete alade kui ka Rumeenia koosseisu kuulunud Bessaraabia kohta. Kuigi nn *Serovi* dokument Balti riikide kohta on vääralt dateeritud, ei muuda see asja. Kõik need territooriumid okupeeriti hiljem üksteise järel pärast Punaarmee sissetungi Poolasse 17. septembril 1939. Poolas alustati deporteerimistega veebruaris 1940.

Massilise väljasaatmise määruse Eesti, Läti ja Leedu kohta **kinnitas N. Liidu valitsus ja kompartei keskkomitee 14. mail 1941**. Plaanilise ülesande juures **14 471**, kujunes tegelikult 14. juuni operatsiooni ohvrite koguarvuks Eestis seni selgunud andmetel **9298** inimest.⁶ Represseritute enamuse oli määratud hukkamisele Venemaa vanglates, Siberi vangilaagrites või sundasumise ebainimlikes tingimustes. Vahistatud perekonnapead langesid **massimõrvade** ohvriks. Kohtuväliste *kolmikute* ehk nn *troikade* poolt langetati tagaselja surmaotsuseid tuhandetele süüta inimestele. 1941. a. registreeriti surmaotsuseid **1622** ja 1942. a. kahe kuuga aprillis-mais **787**. Mõrvatute seas olid riigivanem **Jüri Jaakson**, mitmed ministrid, Riigikogu liikmed, omavalitsuste juhid, kõrgemad ohvitserid, üle 10 naise, Naiskodukaitse juhi ja teisi. 14. juunil 1941 toimepandud massiline deporteerimine kujutas endast Nõukogude valitsuse **aegumatut genotsiidikuritegu** eesti rahva hävitamise eesmärgil. ZEV-i komisjoni andmetel represseriti Eestis 1941. a. juunikuus kokku **14 890** inimest. Juulis tuli ohvite arvuks juba **30 429** ja augustis veel **8 146** ohvrit.

Ida-Euroopas haaras sõjajaeelse nädala deporteerimine piirkonda Balti merest Musta mereni (Eesti, Läti, Leedu, Poola alad ja Bessaraabia). Ühe nädalaga deporteeriti sellelt alalt Venemaale u. 95 000 inimest.⁷ Esimese okupatsioonistaasta inimkaotusteks Eestis luges ZEV-i komisjoni 1943. a. andmetel vähemalt **59 967**

⁶ ГАРФ, ф. 9479, n. 1, s. 87, lk. 189.

⁷ ГАРФ, ф. 9479, n. 1, s. 641, lk. 316.

kodanikku. Siia tuleks veel lisada enam kui 26 000 inimest, kes pärast sõja puhkemist kas põgenesid või evakueeriti Venemaale.

22. juunil 1941 alanud sõda kahe agressiivse suurriigi vahel tõi kaasa uusi ohvreid eesti rahvale ning ka esimese okupatsioonivõimu kiire lagunemise. Punaarmee sunniti Saksa armee löökide all lahkuma mandri-Eestist juba augustis 1941, kuigi saartel kestsid lahingud veel septembris-oktoobris. Rahvusvahelise õiguse vastaselt toimunud nn sundmobilisatsiooniga viidi Eestist vägivaldselt Venemaale **vähemalt 33 304 (36 972) meest**⁸. Nimetatud vägivallaakt kujutab endast samuti **aegumatut sõja- ja genotsiidikuritegu**, sest kokkuäetud mehi koheldi algusest peale nagu vahistatuid. Nad olid kogunemiskohtadest alates relvastatud vene sõdurite pideva järelvalve all. Võrreldes N. Liidus väljakuulutatud üldmobilisatsiooniga võeti Eestist mehi 9 aastakäigu võrra rohkem, lisaks kõik reservohvitserid. Eesmärgiks oli võitlusvõimeliste meeste deporteerimine Venemaale, kus nad paigutati tõelistesse sunnitöölaagritesse. Sealsetes ebainimlikes tingimustes hukkus esimese aasta jooksul nälja ja haiguste läbi, ning ka NKVD repressioonide tulemusena, vähemalt **10 440** meest. Genfi konventsioon nimetab sellist vägivaldset inimgrupi ümberpaigutamist **genotsiidiaktiks**. Evakueerituteks nimetatute seas oli ka teenistuskohuste täitmisega seotud **1858** isikut: meremehed, raudteelased, tehaste töölised, kellest paljud langesid samuti vägivalla ohvriks, olles Venemaal samuti NKVD pideva järelvalve all.

Sõja algul moodustas Eesti kommunistlik valitsus nn. hävituspataljonid, kes hakkasid koostöös NKVD eriuksustega enne Eestist põgenemist rakendama massilist terrorit ning põletatud maa taktikat, täites sellega diktaatori Jossif Stalini käske. Vahistatud, keda ei jõutud kiire põgenemise ajal Venemaale toimetada, hukati kohapeal kohtuta. Suuremad massimõrvad toimusid Tartu vanglas 8. juuli ööl 192 ohvriga ja Kuressaare lossis septembrikuus vähemalt 90 ohvriga. Kokku on selgitatud **2446 mõrvatut** esimesest Nõukogude okupatsiooniaastast⁹. 1941. a. sõjasuvel kommunistide sooritatud **inimsusevastased kuriteod** põhjustasid massilise vastupanuvõitluse, mis viis metsa tuhanded eesti mehed. Algas ulatuslik partisanisõda ja rahva suus said võitlejad endale nimeks *metsavennad*. Kaitseliidu likvideerimise järel relvadeta jäänud mehed pidid ise endale lahingute käigus vaenlaselt relvi hankima. Saksa okupatsiooni alguses spontaanselt tekkinud Omakaitse organisatsioonidesse astusid kümned tuhanded mehed. 1. jaanuaril 1942 kuulus Eesti Omakaitse 43 757 meest.¹⁰ Nende peamiseks ülesandeks sai korra tagamine. Eesti metsadesse olid varjunud kümned tuhanded rinde tagalasse jäänud punaväelased ja purukslöödud hävituspataljonide riismed. Nende kahjutukstegemine kestis veel mitmed kuud kuni 1941. a. lõpuni.

Esimese Nõukogude okupatsiooni repressioonidest Eesti riigile tekitatud inimkaotused on seni selgunud andmetel hinnanguliselt 48 000.

Alanud Saksa okupatsioon ei täitnud eesti rahva lootusi. Ellujäänud peaminister Jüri Uluots esitas 29. juulil 1941 Viljandis Saksa 18. armee ülemale kindral von Kuchlerile Eesti Vabariigi suveräänsust nõudva diplomaatilis-poliitilise memorandumi. Sellega sai alguse riiklikku iseseisvust taotlev tegevus, mis muutus peagi rahvuslikke jõude ühendavaks vastupanuvõitluseks, sest uued okupatsioonivõimud ei kavatsenudki Eesti iseseisvust lubada, kuigi moodustati Eesti Omavalitsus. 1941. a. sõja algul uskusid paljud siiski, et Eesti riik taastatakse ja

⁸ ERA, f. R-358, n. 1, s. 1, lk. 10,11.

⁹ Laar, Mart, Tross, Jaan. Punane terror. Stockholm, 1996. // Deemant, Kaupo. Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel // Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 1996/97. Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tr. 1999, Suvesõda Virumaal 1941. ORURK 20. Tr, 2002. Suvesõda Viljandimaal 1941. Käsikiri, ORURK.

¹⁰ ERA, f. R-358, n. 1, s. 32, lk. 21-.

tuhanded suvesõjas osalenud **vastupanuvõitlejad** läksid vabatahtlikena Saksa armee koosseisus Idarindele, et kaasa aidata eesti rahvast halastamatult hävitanud kommunistliku riigi purustamisele ning Venemaale viidud Eesti kodanike vabastamisele. Ajaloolased on hinnanud Saksa okupatsiooni ajal vabatahtlikena Saksa sõjaväes sõdinud eestlaste koguarvu u. 20 000-meheliseks. Veebruaris 1942 oli sõjaliste ülesannate täitmiseks rakendatud 20 867 meest.¹¹

Saksa okupatsiooni ajal jätkus terror, kuid eesti rahva jaoks mitte enam sellise ulatusega nagu kommunistide võimutsemise ajal. Vahistati peamiselt kommuniste ja nende pooldajaid, hävituspataljonide mehi, juute ja mustlasi. Esimesel aastal vahistati vähemalt **18 893** isikut, neist u 45% vabastati pärast lühikest juurdlust, **5634** hukati ja ülejäänud saadeti koonduslaagrisse karistusaegadega mõnest kuust kuni 5 aastani. Saksa okupatsiooni kolme aasta kohta on seni selgunud **7798 ohvrit**, Eesti kodanikke, kes hukati või hukkusid vangilaagrites. Nende seas on 929 juuti ja 243 mustlast. Saksamaale laagritesse saadetud vangide seas võis hukkunute arv olla hinnanguliselt u. 1000. Eestis puuduvad arhiivianalüüsid nende saatuse kohta.¹²

Okupeeritud Eestisse **Julgeolekupolitsei ja SD** ülemaks määratud **Martin Sandbergeri** kurikuulsat ettekannet Berliinis, et Eesti on *Judenfrei* ei saa mitte kuidagi seostada eesti rahvaga. Selles raportis tehti teatavaks natsliku režiimi kuriteod, mis sooritati okupantide endi poolt ja nende erigruppide (*Einsatzkommando Ia*) tegevuse läbi. Okupeeritud Eesti riigis oli kogu rahvas ühel või teisel viisil surve all, paljud langesid põhjendamatu vägivaldla ohvriteks rahvusele vaatamata ja arhiividokumentid kinnitavad, et erinevalt mõnest teisest riigist, ei õnnestunud natsidel eestlasi üles kihutada teiste rahvusgruppide hävitamisele. Sõjajärgses Eesti Vabariigis ei esinenud mingit vaenu eri rahvusgruppide vahel. On teada mitmed juhtumid juudi rahvusest Eesti kodanike varjamisest ning päästmisest natside käest. Niisama alusetud on ka Nõukogude propagandalaialt leitatud võltsingud eesti rindeohvitseridest Saksa armees, kes olevat juhtinud tsiviilisikute mahalaskmisi. Näiteks kolonel *Alfons Rebase ja tema väeosa* kohta ei leidnud KGB pärast sõda algatatud uurimisega 1965. aastal Leningradi oblasti arhiividest ega ka N. Liidu Kaitseministeeriumi arhiividest ainsatki väljamõeldud süüdistust kinnitavat fakti.¹³ Niisamuti pole leitud ühtegi dokumenti selle kohta, et Eestis formeeritud 36. rindepataljon oleks teekonnal rindele osa võtnud Valgevenes **7. augustil 1942** toimunud vangide hukkamisest. 36. rindepataljoni pole nimetatud ka üheski arhiividokumentis, kus on antud loetelu selles piirkonnas hukkamistest osavõtnud väeüksustest. Natside kuritegudes osalenud isikute väljaselgitamisel tegi kommunistlik režiim pärast sõda ise puhta töö, hukates alusetute süüdistustega ka süütuid.

Saksa okupatsiooni algusest peale algas eesti demokraatlike jõudude koondumine selleks, et kõigi vahenditega võidelda iseseisvuse taastamise eest. Usuti, et 14. augustil 1941 Atlandi hartas kinnitatud lubadus taastada sõja järel kõigi okupeeritud riikide iseseisvus saab teoks. Okupeeritud riigis väga keerulises olukorras suutsid repressioonidest pääsenud eesti erakondade esindajad leida üksmeele, suutsid säilitada piisava konspiratsiooni ja tegutsedes kehtiva 1938. a. põhiseaduse alusel, luua lõpuks põrandaalune **Eesti Vabariigi Rahvuskomitee**, kes tuli kokku 14. veebruaril 1944. Kõik demokraatlikud jõud koondusid endise peaministri **Jüri Uluotsa** ümber, kes vastavalt põhiseadusele oli Venemaal vangistuses viibiva presidendi ülesandeks toimiv **riigijuht**. Veebruaris 1944, kui Nõukogude väed

¹¹ ERA, f. R-358, n. 2, s. 1, lk. 10p.

¹² Paavle, Indrek. Eesti rahvastikukaotused II/I. Saksa okupatsioon 1941-1944. ORURK 17, Tr, 2002.

¹³ ERAF, f. 130, s. 6789.

tungisid Narva alla ja uus Nõukogude okupatsioon sai reaalsuseks, siis tegi Jüri Uluots oma raadiokõnes esmakordselt sakslaste moodustatud Eesti Omavalitsuse mobilisatsiooni toetava avalduse. Ta kutsus eesti mehi toetama väljakuulutatud mobilisatsiooni ja astuma võitlusse isamaa kaitseks Idast tuleva ohu eest. Üleskutse leidis toetust ja mobilisatsioon tõi kokku rohkem mehi, kui loodeti. Narva alla kiirkorras Idarindelt toodud kolm eesti pataljoni, 45. rügemendi 1. pataljon ja mobiliseeritust Tallinna rügement koostöös armeegrupi Nord vägedega peatasid veebruarilahingutes sissetunginud vaenlase ja 6. märtsil 1944 likvideeriti viimane vastase tugipunkt Narva ja Narva-Jõesuu vahelisel rindejoonel. Rinne jäi Narva all püsima ligi viieks kuuks ja Nõukogude väejuhatuse plaan **veebruari 1944** vallutada kogu Eesti territoorium jäi saavutamata.

Sellele järgnesid *kättemaksuaktsioonidena* terrorirünnakud Eesti linnadele. Samal 6. märtsi ööl sooritas Nõukogude lennukide tsiviilelanikest peaaegu juba tühjendatud Narva linnale sedavõrd massiivse pommitamise, et linnast jäid järele vaid varemed. Hävitustööst võttis osa Eesti korpuse suurtükivägi. Linna pommitamisel jäeti aga täiesti puutumata vabrikute hooned. 8. märtsil ründasid vene lennukid Jõhvi ja Tapa linna. 9/10. märtsil 1944 toimus õhtust hommikuni kestev pealinna Tallinna pommitamine, mille tagajärjel hukkus enam kui 750 inimest, purustati 5073 hoonet, neist 1540 täielikult. Peavarjuta jäi üle 20 000 inimese. Hävis Estonia teater, üks eesti rahva sümbolitest, põlesid Niguliste kirik ja Tallinna linnaarhiivi väärtuslikud keskaja dokumendid.¹⁴ Seegi rünnak oli sihitud puhtalt tsiviilelanike vastu, sest Tallinna sadamat ja teisi tööstusi ei rünnatud. 26. märtsil õhtul pommitati laastavalt Tartut ja selle tagajärjel hukkus 67 linnaelanikku. Kokku on Tartu perekonnaseisuametis registreeritud pommitamise ohvritena vähemalt 130 inimest, kes sõja ajal hukkusid punalendurite terrorirünnakutes¹⁵. Surmaregistri andmetel hukkus Eestis pommitamiste tulemusena ajavahemikul 1941-1945 kokku 2409 inimest.

Aprilli lõpul 1944. a. jõudis **Saksa SD** põrandaaluse rahvuskomitee jälile ja algasid massilised vahistamised. Õnneks suutsid esimesed vahistatud hoiatada oma sidemeeste kaudu mitmeid võitluskaaslasi, kes suutsid põgeneda. Süütõendite puudulikkuse tõttu osa vahistatuist vabastati augustiks 1944. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee tegutses edasi ja avaldas 1. augustil 1944 **Manifesti** eesti rahvale, milles kuulutas enese riikliku võimu teostajaks, kuni astuvad tegevusse põhiseaduslikud võimuorganid. Rahvuskomitee algatusel saavutati kokkulepe Soomes võitleva eestlastest rügemendi JR 200 kojutoomiseks. Saksa rinde kokkuvarisemise eel tulid Eestisse vabatahtlikult võitlust jätkama **1752** Soomepoissi. Nad saabusid 19. augustil 1944, üks pataljon viidi otsekohe Tartu rindele ja vasturünnakuga Pupastvere lahingus õnnestus vaenlase läbimurre likvideerida ning rinne stabiliseerida veel kolmeks nädalaks. Meeleheitlik vastupanu rindel andis kümnetele tuhandetele eestlastele võimaluse põgenemiseks Läände. Seda võimalust kasutasid u **80 000** Eesti kodanikku, kes kahtlemata oleksid langenud Nõukogude terrori järjekordseteks ohvriteks. 1. märtsiks 1945 jõudsid aga Nõukogude okupatsioonivõimud neist põgenikest **12 231** isikut repatrieerida ehk vägivaldselt N. Liitu tagasi tuua.¹⁶

Kui septembrikuu algul saadi teada, et Soome teeb vaherahu N. Liiduga ja astub sõjast välja, siis sai selgeks, et Saksa okupatsioon Eestis hakkab lõppema.

Jäädavad inimkaotused Saksa okupatsiooni aastail 1941-1944 on hinnanguliselt 32 000. Nende kaotuste hulka on arvestatud ka kõik võitluses

¹⁴ Kivimäe, Jüri, Kõiv, Lea. Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944. Tln, 1997.

¹⁵ Lindmäe, Herbert. Punalendurite terrorirünnakud Tartule. Käsikiri, ORURK.

¹⁶ ЦХСД, f. 89, n. 40, s. 5, lk. 1-9.

langenud, nii Punaarmee, Soome armees, Saksa armees kui ka Omakaitse üksustes langenud võitlejad.

Teine nõukogude okupatsioon sai reaalsuseks 17. septembril 1944, kui Saksa vägede juhatus teatas Eesti mandriosa mahajätmisest ja samal päeval Nõukogude armee ülekaalukad jõud murdsid läbi Tartu rindel. Saksa armee oli juba varem oma raskerelvad ja mitmed üksused rindelt ära viinud ja Tartu rinnet kaitsma olid jäänud peamiselt eestlaste halvasti relvastatud piirikaitse rügemendid, soomepoiste pataljon, A. Rebase 46. rügement ning mõned saksa üksused. Narva rindel Sinimägedes oli Eesti 20. diviis samuti ebapiisavalt raskerelvadega varustatud, sest relvad olid rindelt koos Saksa üksustega ära tõmmatud. Seni visalt kaitselahingutes rinnet hoidnud väed olid sunnitud taganema. Septembrikuu lahingutes Eesti pinnal kujunesid mitmed lahingud vennatapusõjaks, kus vastamisi olid **N. Liidus formeeritud** Eesti laskurkorpuse väeosad Punaarmee koosseisus ja **Saksa armees** teenivate eestlaste üksused. Eriti veriseks kujunes Avinurme lahing, kus Punaarmee tankid sõitsid üle taganeva väe haavatute voo ja polkovnik Nikolai Trankmanni käsul hukati kohapeal Avinurme kirikusse toimetatud **raskelt** haavatud eesti sõdurid. Kokku loetakse toimepandud sõjakuriteo ohvriteks u 25-30 eesti sõdurit, kes maeti kohalike elanike poolt kruusakarjääris.¹⁷ Aegumatu sõjakuriteo otsene täidesaatja on 21. juunil 1941 Patarei vanglast vabastatud N. Trankmann.

Pärast sakslaste Eestist lahkumise plaanidest teadasaamist, andis Jüri Uluots Otto Tiefile korralduse valitsuse moodustamiseks ja see käskkiri 18. septembrist 1944 avaldati Riigi Teatajas nr. 1, mis ilmus 20. septembril 1944. Valitsuse koosseisu määratud 10-st ministrist 2 viibisid Rootsis (August Rei ja Rudolf Penno) ja kolmas, kohtuminister Johannes Klesment oli teel sinna koos surmahaige presidendi kohusetäitjaga. Kõik ülejäänud valitsuseliikmed, välja arvatud Kaarel Liidak, vahistati uue okupatsiooni esimestel kuudel. Kaks neist hukati (**Juhan Maide ja Juhan Reigo**). K. Liidak varjas end valenime all ja suri 16. jaanuaril 1945.¹⁸

Teine Nõukogude okupatsioon algas massilise terroriga otsekohe pärast Punaarmee saabumist: vahistamised sõjaväeluure üksuste poolt, NKVD erigruppide poolt, röövimised ja mahalaskmised kohapeal. Siseminister A. Resev sai Moskvast käsu iga kuu esitada täpsed ettekanded.¹⁹ Oktoobrikuu aruande järgi osutus vahistatute arvuks 1200 isikut ja arvele oli võetud u. 8 000 rahvavaenlaseks peetavat isikut. Järgmine suur vahistamiste laine oli aasta hiljem, 1945. a. lõpul ja 1946.a. algul, kui kõikides maakondades olid KGB osakonnad koostanud vastavad nimekirjad endistest politseiametnikest, Saksa vägedesse mobiliseeritutest, Omakaitse liikmetest ja teistest Moskva juhtnõõride järgi musta nimekirja kantud isikute gruppidest. (*NKVD-NKGB direktiiv nr. 193/118 29. oktoobrist 1945*).

25. märtsil 1949 viidi läbi teine massiline küüditamine Balti riikidest. Eestist viidi Siberisse igaveseks ajaks vastavalt Nõukogude valitsuse 29. jaanuari 1949 salajasele määrusele nr. 390-138 cc **20 072** inimest, peamiselt naised ja lapsed ning vanavanemad taluperedest, kuna mehed olid juba varem represseeritud.²⁰ Peamiseks eesmärgiks oli hävitada lõplikult talumajapidamised ja sundida peremehed ühismajanditesse. Pärast märtsikuu **genotsiidikuritegu** "vormistati" paari nädala jooksul aprillis 1949 ühismajanditesse ehk kolhoosidesse peaaegu kõik eesti talud. Üksikud kolhoosidest väljajäänud talud maksustati sedavõrd kõrgete nn

¹⁷ Kallion, Valdo. Avinurme lahing. Tr, 1998.

¹⁸ Sarv, Enn. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940-45. Käsikiri, Eesti Kirjanduse Selts.

¹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, lk.1.

²⁰ ГАРФ, f. 9401, n. 2, s. 10, lk. 11-16.

kulakumaksudega, et peremehed laostusid täielikult aasta-kahega ja olid sunnitud kolhoosi minema või siis lõpetasid oma elu kerjustena.

Märtsiküüditamise operatsiooni ohvrite koguarv on **32 536** inimest ja nende seas on 10 331 **mitteküüditatuks** nimetatud ning koduta jäänud lindpriid, kes elasid KGB pideva jälitamise olukorras. Enam kui 32 000 genotsiidikuriteo ohvri saatusest on selgunud, et sündimuse üldkoeffitsient oli selles inimgrupis enam kui kaheksa korda madalam normaalsest. Siberi sundasumise aastate 1949-1958 tulemuseks oli **2896** seal surnut ja eesti rahva jaoks u **5 000** sündimata last²¹.

Märtsikuus 1950 toimunud EKP VIII pleenumil anti löök eesti haritlaste pihta. Suurem osa vanema põlvkonna haritlastest kuulutati kompartei poolt nn. *kodanlikeks natsionalistideks*, neid hakati massiliselt töölt vallandama ja vahistama ning vanglad ja sunnitöölaagrid täitusid arstide, kirjanike, heliloojate, kooliõpetajate, ülikooli õppejõudude, vaimulike, inseneride ja paljude elualade esindajatega, kes olid truuks jäänud rahvuslikule vaimule ega olnud omaks võtnud võõrast ideoloogiat. Vahistati ka juhtivad juunikommunistid, kes olid veel puutumata jäänud (**N. Andresen, H. Kruus**), aga ka vanad kommunistid **H. Allik ja A. Veimer**. Nad olid Eesti riigi reetmisega oma ülesande täitnud ning kommunistlik režiim ei vajanud neid enam. Vallandatud asendati kõikjal ebakompetentsete ja peamiselt Venemaalt sissetoodud nn *venemaa-eestlaste* või muukeelsete spetsialistidega. Vahistatud või põlu alla sattunud haritlaste lastele olid kõrgkoolide ukсед suletud.

Viimane suur vahistamiste laine Eestis oli 1950-1951. aastail, paar aastat enne diktaatori J. Stalini surma. Lisaks haritlastele vahistati veel paljusid, kes olid juba 1945. a. kantud KGB koostatud nn *sotsiaalselt ohtlike isikute* nimekirja, kuid esialgu jäänud vaid järelvalve alla. On teada vähemalt **4 555** vahistatut nende kahe aasta jooksul, kuid need andmed pole lõplikud. Kõigi nende massiliste vägivalda-aktide tulemuseks oli see, et eesti rahvas elas **pideva hirmu** all. Piiramatut võimu ja omavoliga partei ja julgeoleku organisatsioonide juhid võisid ükskõik keda ja mistahes ettekäändel kuulutada *rahvavaenlaseks* ning sunnitöölaagrisse kinni panna.

Pärast J. Stalini surma algas järk-järguline repressioonide vähenemine ning aastast 1956 nn. "*sula periood*" poliitvangide vabastamisega. Vabastamine ei tähendanud aga kodumaale tagasipöördumist ja kodanikuõiguste taastamist. Kommunistlike repressioonide ohvrid jäid kogu nõukogude perioodi ajaks salajase järelvalve alla, nende suhtes kehtisid salajased piirangud nii elukoha, töökoha kui ka õppimise kohta ja veel paljudes teistes asjades.

Repressioonid eesti rahva suhtes kestsid aga kogu Nõukogude okupatsiooni vältel edasi, omandades vaid teised vormid. Eesti alade koloniseerimine Venemaalt organiseeritud värbamise korras sissetoodud võõrtöajõuga uute tööstusobjektide jaoks oli üheks selliseks vormiks. Kui 1944 a. oli eestlaste osakaal rahvastikust u. 88-90 %, siis 1989. a. rahvaloenduse andmetel oli see kahanenud 61,5 % peale. 45 aastaga moodustas sisserände tulemusena kasvanud muulaste arv 495 000 inimest ja kokku oli rahvastiku koguarvu 1 566 000 juures venekeelseid elanikke Eestis 577 000²².

Teiseks represserimise kaudseks vormiks oli venestamine, mis kulmineerus 1980-te aastate algul. 1980. a. toimusidki mitmed avalikud venestamisevastased protestiaktsioonid. Teisitimõtlejate ehk nn *dissidentide* vastu kasutati kuni okupatsiooni viimaste aastateni repressioone alates vahistamisest ja süüdimõistmisest kuritegeliku huligaansuse paragrahvi järgi ja lõpetades sunniviisilise paigutamisega ravile psühhiaatriaiglatesse. Nendes kinnistes "*raviastutustes*" töödeldi kinnipeetavaid selliselt, et paljud neist invaliidistusid.

²¹ Öispuu, Leo. Küüditamine Eestist Venemaale 1949. RIR 4. lk. 340-347, Tln, 2003.

²² Tiit, Ene. Eesti rahvastik ja selle probleemid. Akadeemia 10, 1993.

Teise Nõukogude okupatsiooni inimkaotuste koguarv on seni selgunud andmetel hinnanguliselt 121 000.

Kolm okupatsiooni enam kui 50 aasta jooksul töid eesti rahvale määratu suure majanduskahju, mida teaduslikult hinnata nii pika perioodi kohta on väga raske. Viimase Nõukogude okupatsiooni majanduskahjude alammääraks on teadlased arvestanud summa **100 miljardit USA dollarit**. Samal ajal on Keskkonnaministeeriumi andmetel teada, et N. Liidu ja tema õigusjärglase, Vene Föderatsiooni sõjavägi tekitasid Eesti Vabariigi looduskeskkonnale kahjustusi, mida on hinnatud **u 4 miljardile USA dollarile**.²³

Esimese Nõukogude okupatsiooni majanduskahjusid on põhjalikult hinnatud Saksa okupatsiooni ajal. Väga suurt kahju põhjustasid Eesti riigile 1941. a. suvesõja ajal hävituspataljonide, NKVD üksuste ja Punaarmee hävitustöö Stalini põletatud maa taktika rakendamisel. Suured kaotused olid seotud varade väljaveoga N. Liitu ja varade ülevõtmisega välisriikides. Väljakujunenud majandussüsteemi lõhkumine seoses üleviimisega ebamajanduslikule nõukogude süsteemile põhjustas juba esimese okupatsiooniaastaga väga tõsise majandusliku kahju. Need kahjud on fikseeritud koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta.”

Saksa okupatsiooni kahjusid aastail 1941-1944 hindas Erakorralise riikliku komisjoni moodustatud vabariiklik komisjon. Tulemused avaldati 1947. a. ilmunud raamatus „*Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944*”. Arhiividokumentidega tutvumine on kinnitanud, et Erakorralise komisjoni andmed on suures osas võltsing ja väga paljusid oma kuritegusid ning hävitustööd on Nõukogude valitsus kirjutanud natsirežiimi arvele. Ilmekaks näiteks on punalennuväe maatas pommitatud Narva linn, purustatud pealinn Tallinn ja Tartu vastavalt **3326, 1885** ja **2432** purustatud majaga, nagu fikseerisid vabariikliku komisjoni dokumendid aruandes saksa okupantide kuritegudest. Kõik nimetatud purustused esitati Nürnbergi rahvusvahelisele kohtule kui natsi-Saksamaa tekitatud kahjud. Sõjakahjude hindamiseks on vajalik täiendav uurimistöö.

31.augustil 1994 lahkusid Eesti pinnalt N. Liidu õigusjärglase Venemaa viimased sõjaväeosad. Sellega oli eesti rahva jaoks lõppenud kolme järjestikuse okupatsiooni sünye periood, mis kestis kokku 54 aastat ja 75 päeva.

²³ Raukas, Anto. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Tln, 1999.

Kasutatud kirjandus.

- Eesti Rahvusrhiivi Riigiarhiivi (ERA). Fond R-358.
- Eesti Rahvusrhiivi Osakond Tõnismäel (ERAF). Fondid 129, 130, 131.
- Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos 1, 2. Tln, 1943.
- ГАРФ, Moskva arhiiv. Fondid 9401, 9479.
- Kallion, Valdo. Avinurme lahing. Tr, 1997.
- Kuutma, Raul. Kolmas tee. Tln, 2004.
- Kivimäe, Jüri, Kõiv, Lea. Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944. Tln, 1997.
- Laar, Mart, Tross, Jaan. Punane terror. Stockholm 1996.
- Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tr, 1999 // Suvesõda Virumaal 1941. ORURK 20, Tr, 2002.
- Lindmäe, Herbert, Kurgvel Aleks. Pro Patria. 1940-1945. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. Tr, 1998.
- Paavle, Indrek. Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941-1944. ORURK 17, Tr, 2002.
- Pinn, Voldemar. Kolonel Alfons Rebane. AS Trükk, Pärnu.
- Purre, Arnold. Eesti rahvastik okupeeritud Eestis. Eesti saatuseaastad 1945-1960. Stockholm, kirjastus EMP, 1966.
- Raukas, Anto. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Tln, 1999.
- Sabbo, Hilda. Võimatu vaikida. 1,2. Tln, 1996.
- Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944. RK Poliitiline kirjandus , Tln, 1947.
- Salo, Vello. Küüditatud 1941. Üldnimestik seisuga 24. veebruar 1993. Ont. Canada, 1993.
- Salo, Vello. Population Losses in Estonia june 1940-august 1941. Ont. Canada, Maarjamaa, 1989.
- Sarv, Enn. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. ORURK 11. Tr, 1997.
- Tiit, Ene. Eesti rahvastik ja selle probleemid. Akadeemia 8, 9, 10. Tr, 1993.
- Usai, Urmas. Eestlased tööpataljonides 1941-1942. 1, 2. Tln, 1993.
- Varju, Peep. Eesti poliitilise eliidi saatusest. ORURK 1. Tln, 1994.
- Õispuu, Leo. Represseeritud isikute registrid. Raamatud 1, 2, 4, 5, 6. ERRB. Tln, 1996-2003.

INIMKAOTUSED

Aigi Rahi-Tamm

Aastail 1940–53 kandis Eesti raskeid rahvastikukaotusi. Täpseid arvulisi andmeid kaotuste osas pole võimalik veel anda, sest töö suuri inimgrupe kajastavate andmebaaside koostamise vallas alles käib. Seetõttu on paljud käibelolevad arvud hinnangulised. Kogu perioodil (1940–1991) hukkus tõenäoliselt u. 90 000 E.V. kodanikku, kodumaalt lahkus jäädavalt umbes sama arv inimesi. II maailmasõja ja sellele järgnenud repressioonide inimkaotusi hinnatakse 17,5% eestlaste arvust, millele lisandub Eesti vähemusrahvuste (peale venelaste) peaaegu täielik hävitamine. Eestlased ja lätlased on ainsad omariiklikud rahvad Euroopas, kelle tänane arv on väiksem 20. sajandi alguse omast (eestlastel ca 10%).²⁴

1. Inimkaotusi puudutavast uurimistööst

Inimkaotused on Eestile tekitatud kahjude hulgas kõige raskemad, need on taastamatud kahjud. Kuna uurimistöö inimkaotuste väljaselgitamise osas on andmete kogumise faasis, on üldistavaid kokkuvõtteid sõندانud koostada vaid üksikud autorid.²⁵ On väidetud, et andmekogude lünklikkuse tõttu jäävad praegugi kõige usaldatavamaks bilansimeetodil koostatud kokkuvõtlikud arvutused.²⁶ Muuhulgas on püütud arvutada ka a-tel 1939–59 kaotatud eestlaste hulka, tulemusega suurusjärgus 170 000.²⁷

Meie rahvastikuarvestustes on tuntav lünk a-test 1934–59, mil ei toimunud rahvaloendusi,²⁸ küll aga muutus a. 1945 E.V. territoorium ja rahvaarv.²⁹ Seetõttu praktiliselt puudub sõjajärgse perioodi (1944–59) demograafiline analüüs. Paljud käibelolevad arvud on hinnangulised,³⁰ sest puuduvad kokkuvõtlikud andmed hukatute, kinnipidamiskohtades hukkunute, küüdituses surnute, sõjas langenute, välismaale põgenenute, NL tagalasse transportimisel hukkunute jt. kohta, samuti pole teada, kui palju vangistatuid ning sundasumisel viibinuid Eestisse tagasi pöördus. Alles 1989. a. avanes represseeritutel võimalus oma organisatsioonide loomiseks, arhiivimaterjalide massiliseks kasutamiseks aga 1993. a.³¹ Viimase kümne aastaga on

²⁴ Katus (Lävel, 2000, 20).

²⁵ Nt Tiit, 1988; Tiit, 1993a; Talve, 1991; Sarv, 1997.

²⁶ Sarv, 2001.

²⁷ Tepp, 1993, 10; arvutuste aluseks on 1934. a. rahvaloendusel fikseeritud rahvaarvu rahvuslik-soolis-vanuselise jaotuse ja sündimuse ning suremuse vanuskordajate sujuv dünaamika 1958/59. a-ni, samuti ca 45 000 nn liidueestlase sisseränne. Eesti rahvusest elanike kadu 1939–59 oleks seega 171 400.

²⁸ Sel ajavahemikul toimus kaks rahvastikuarvestust. Sakslaste oma (1. XII 1941) nentis rahvaarvu kahanemist 116 106 inimese (10,2%) võrra (pärast jaanuari 1939), nõuk. arvestus (30. XI 1944) tuvastas 885 414 elanikku (vt Varju, 1997, 30).

²⁹ A. 1944 liideti 1 986 km² E.V. territooriumist koos 39 000 elanikuga Vene NFSVga (vt Report, 1991, 39); nii ka EE 11, 315 (kuid lk. 246 annab kuni 90 000). – Sept. 1944 elas Petserimaa ja Narvataguse valdades koos Jaanilinnaga 67 500 elanikku (^{67 500} elanikku (Tepp, 1994b, 20)).

³⁰ Sh ka EE omad, nt "Eesti inimkaotused maailmasõjas olid langenute, hukatute, deporteeritute ja põgenikega ning seoses Eesti haldusterritooriumi vähendamisega u. 300 000 inimest" (EE 11, 312).

³¹ Poliitvangide üldnimikirja hakati avaldama a. 1996 (Represseeritud isikute registrid, 1, 1996, lüh. RIR): RIR 1 toob andmed 20 164 arreteeritud isiku (aluseks VNFSV kriminaalkodeksi § 58; surma mõisteti 1 685, vangis suri 5 324). RIR 2 (1998) lisab neile 15 001 isiku andmed. RIR 3 on veel ilmumata, kuid lisab eelnevatele väh. 18 000 nime; selles sarjas on seega dokumenteeritud andmed üle 53 000 poliitilistel

repressioonide uurimisel ära tehtud hulk tänuväärset tööd, kuid see pole piisav okupatsioonide poolt tekitatud inimkaotuste täpsemaks hindamiseks.

Raskusi on ka rahvastikukaotuste defineerimisega: on *jäädavad inimkaotused* mõrvatute, hukatute, langenute, surnute või teadmata kadunuks jäänute näol, siia kuuluvad ka need, kes alatiseks Eestist lahkusid. On *ajutised* või *kaudsed inimkaotused* – väljasaadetud, evakueeritud, põgenikud jt, keda lühemat või pikemat aega sunniti Eestist ära olema. Paljud laagritest ja asumiselt vabanenud surid aga varsti pärast vabanemist. Kuid millisesse kategooriasse kuuluvad lapsed, kes sündisid ning kasvasid võõrsil ja kuhu paigutuvad tuhanded sündimata jäänud lapsed? Ning lõpuks: inimkaotusi ei saa mõõta vaid arvude keeles. Kuigi alljärgnevas on püütud lähtuda kinnitust leidnud numbritest, ei tohi unustada, et repressioonide raskust ei saa hinnata vaid otseselt kannatanute katsumustega: „Kellegi julgeolek polnud kindel, represserida võidi igaüht.”³²

2. Ümberasumine Saksamaale (1939–1941)

Okupatsioonidest johtuvaid rahvastikukaotusi kandis Eesti juba enne okupantide saabumist. Kohe pärast 23. VIII 1939 allkirjastatud Molotov-Ribbentropi pakti (= MRP) asus Berliin baltisakslasi oma päritolumaale tagasi kutsuma. Esimesed kutsele järgnenud lahkusid Eestist 18. oktoobril, st 57 päeva pärast MRP sõlmimist.

1934. a rahvaloenduse andmeil elas Eestis 16 346 saksa rahvusest kodanikku. *Umsiedlungi* käigus (okt. 1939 – mai 1940) lahkus neist tõenäoliselt 12 660.³³ 1941. aastaks oli Baltikumi jäänud veel märkimisväärne hulk sakslasi, mis tingis järelümberasumise (*Nachumsiedlung*) vajaduse. Selle käigus lahkus Eestist täiendavalt ca 7 000 inimest.³⁴ Kokku võis ümberasujaid olla ca 20 000.

3. Esimene nõukogude okupatsioon (1940–1941)

Algasid massilised kodanike vahistamised, neist esimesed juunis 1940, seega enne Eesti formaalset liitmist NSV Liiduga. Juuni viimasel nädalal arreteeriti 28, juulis 121 inimest, siit edasi arreteeritute arv aina kasvas. 28. XI 1940 viseeris NSVL Siseasjade rahvakomissar korralduse nr 288, mille kohaselt tuli Eestis sarnaselt Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Karjala, Läti, Leedu NSV Siseasjade Rahvakomissariaadiga (SARK) sisse seada kartoteek nn kontrevolutsioonilise ja nõukogudevaenuliku elemendi kohta. Alul hõlmas see mõiste endiseid valitsusliikmeid, kohtu-, prokuratuuri- jm administratsiooni süsteemi kuulunud isikuid, parteide liikmeid, politseinikke, ohvitsere, kuid kaasas aastatega üha laiemat isikuteringi. Nõuk. korra vaenlase avastamise eesmärgil tuli süstemaatiliselt läbi töötada kõik huvipakkuvad arhiivifondid. 1941. a jaanuarist maini võeti nn poliitvärvingute kartoteegis arvele 37 794 isikut ning vastati päringutele 27 597 isiku kohta.³⁵

Esimese nõuk. okupatsiooni kestel **arreteeriti** ca 8 000 inimest,³⁶ kellest väh. 1 950 hukati Eestis. Vahistatute hulga kasvades suurenes piinamiste tagajärjel surnute

põhjustel arreteeritu kohta.

³² EE 11, 315.

³³ J. Kivimäe, 1989, 1243; J. Kivimäe, 1995, 505. E. V. kodakondsusest lahkunud isikute nimekiri, mis avaldati 1940. a.

"Riigi Teataja" lisades, sisaldab Kivimäe andmeil 12 142 nime (sh 500–1000 eestlast).

³⁴ H. Weiss, 1956, 221-222. Neist üle poole moodustasid eesti rahvusest kodanikud. S. Kivimäe hinnangul, lähtuvalt Eesti Panga materjalidest ja transpordinimekirjadest, võib *Nachumsiedlungi* käigus lahkunute arv ulatuda 5 500ni. Järelümberasumiskomisjoni N. Liidu Eesti territoriaalvoliniku Jakov Monahtini kokkuvõtte põhjal oli järelümberasunuid 7 813 (ERA, f. R-2, n 1, s. 412. L 100).

³⁵ Nimekirjad vormistati 3 eksemplaris, neist üks, nõ operatiiv-tšekistlikus töös realiseerimiseks ettenähtud nimekiri, saadeti NL SARKi. ENSV Riigiarhiivi erifondide osakonna tööplaan a-ks 1941 nägi ette, et esmajoones uuritakse läbi Kaitseliidu, Justiits- ja Välisministeeriumi, Prokuratuuri, Sõjaväekohtu, Poliitilise Politsei, Isamaaliidu ja vapside materjalid. Vt ^{Rahi}-Tamm, ²⁰⁰².

arv. Mitmed E.V. riigitegelased läksid arreteerimise ohus vabaturma. 11st E.V. riigipeast neli lasti maha, neli suri vangistuses, üks sooritas enesetapu, üks suri Venemaa vaimuhaiglas. Vaid ühel riigivanemal August Reil õnnestus Rootsi põgeneda.³⁷ Venemaale vangilaagritesse saadetutest hukkus enamus a-tel 1942–44.³⁸ Paljude vangistatute süüdistamiseks fabritseeriti laagrites pseudovandenõusid (nt Urallagis 1941, Uzollagis 1942), millele enamasti järgnes surmanuhtluse rakendamine. 1940-41 arreteeritustest jäi ellu ehk 200–600, st 2–8%.³⁹

Järgmise suurema kategooria moodustavad 1941. a **juuniküüditatud**. Nende arvu kohta on avaldatud mitmesuguseid andmeid.⁴⁰ Eesti Represseeritute Registri Büroo koostatud juuniküüditatute nimekirja on kantud 10 861 isiku andmed, kelle hulka on arvatud arreteeritud perekonnapead ning nende sundasumisele saadetud pereliikmed, aga samuti sundasumisel sündinud lapsed ning küüditamisest pääsenud isikud.⁴¹ Küüditamine korraldati samaaegselt kogu alal, mis oli MRP põhjal N Liidule läinud ja hõlmas nõuk. andmeil 143 416 isikut. Eestist viidi ajavahemikul 10.–17. VI ära väh. 9 254 isikut, kellest tagasi tuli 4 331.⁴² Umbes pooled küüditatuist hukkusid.⁴³

Suvesõda puhkes reaktsioonina nõuk. okupatsioonipoliitikale juba enne saksa vägede saabumist. 24. VI 1941 hakati Eestis moodustama nn hävituspataljone, mis said Stalini poolt väljakuulutatud *põletatud maa taktikast* lähtuvalt vabad käed karistusoperatsioonideks, sh rüüstamiseks ja tapmisteks. Maad võttis massiline vägivald ja riiklikult seadustatud omakohus. Mastaapsemad massimõrvad leidsid aset Tartus ja Kuressaares, kus vange lasti kohapeal maha. Trükis on avaldatud 179 hukatu ja 2 199 kohtuväliselt mõrvatu nimekirjad, kellest valdava osa moodustasid tsiviilelanikud.⁴⁴ Piirkonniti on 1941. a suvesõda käsitletud üsna põhjalikult.⁴⁵

Sõja puhkedes **mobiliseeriti** Eestis üle 33 000 mehe, kes Venemaale viidi.⁴⁶ Lisaks neile teenis 1941. a. suvel 22. Territoriaalkorpuses 5 573 meest.⁴⁷ Paljudest E.V. tegevteenistuses olnud ohvitseridest olid selleks ajaks saanud kas arreteeritud, mahalastud või küüditatud.⁴⁸ Augustis 1941 hakati eestlasi rindelt tagalasse, NKVDle alluvatesse tööpataljonidesse, saatma kui isikud, kes *ei väärinud usaldust* nii rahvuselt kui sotsiaalsetel jm põhjustel.⁴⁹ Enne seda oli 1941. a. juulis Porhovi ümbruses saks-

³⁶ Esimese nimestiku – 7 926 isikut – avaldas ZEV, vt Losses, 1989, 208. Ka ERRB hindas arreteeritute arvu 8 tuhandele, kellest hukkus 98% ehk 7 840 inimest, vt Talve 1991; vrd Report^{1991, 34}.

³⁷ Varju, 1994.

³⁸ H. Liigi andmebaasi "Eesti rahvastikukaotused N. Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites" kohta vt Rahi, Must, 1993.

³⁹ L. Talve hinnanguil võis ellujäänuid olla 200 (Talve, 19. X 1991), A. Kuddo hinnanguil 500-600 (Report, 1991, 34–35).

⁴⁰ Vt nt E. E. 1990, märksõna *küüditamine*; Report, 1991, 33.

⁴¹ RIR 6, 2001, 333.

⁴² ORURK-i jooksva kartoteegi järgi (sh 231 Värskast äraviidud sõjaväelast); KGB 1988. a. aruande järgi oli küüditatud 9 156 (vt Zapiska, 1996, 138). A. 1943 avaldas ZEV 7 553 nime (13. – 15. VI, vt Losses 1989, 211).

⁴³ A. Kuddo hinnangul võis hukkunuid olla 5 700 (Report^{1991, 35}); L. Talve andmeil 6 010 (Talve, 19. X 1991); ERRB andmeil hukkus sundasunistest 2 333 (33,10%), vangistatutest 2 841 (84,95%), kokku 5 174 (RIR 6, 2001, 348).

⁴⁴ Punane terror, 1996. Siin on loetletud ka teadaolevad hävituspataljonide tegevuse ohvrid.

⁴⁵ Tartumaa kohta toob Lindmäe (1992, lisad) 832, Virumaa kohta (2002, lisad) 545 hukkunu nimesid.

Saaremaa kohta on avaldatud 4 891 represseeritu nimesid (Vessik/Varju, 1997); Viljandimaa andmed (8 842 isikut, vt Piir, 2001, 6) käivad kogu okupatsiooniaja kohta.

⁴⁶ ZEV avaldas 33 304 nime; L. Talve annab arvuku 32 100 (Talve, 19. X 1991); P. Keskküla 35 000 (kellest NSVL tagalasse jõudis 32 000, vt Keskküla, 1991); P. Larin aga 50 000 (Usai I, 1993, 6).

⁴⁷ ZEV avaldas nende nimesid; vrd Report^{1991, 36}; Laasi, 1989, a, 75.

⁴⁸ 1 641 kaadriohvitseri saatusest vt. Salo, 1996.

⁴⁹ NL kaitserahvakomissari asetäitja korraldusega (sept. 1941) kuulusid Punaarmee tegevvägedest tööpataljonidesse arvatud eestlased NKVD GULagi süsteemi. Esimesel sõjatalvel hukkus neist ca 8 000. Vastavalt Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema korraldusele 28. IX 1941 kuulusid 1939–40 NSVLi poolt okupeeritud alade kodanikud tegevarmeele kõrvaldamisele. Vt Usai I, 8.

laste poole üle läinud ca 4 500 meest.⁵⁰ Osa tööpataljonidesse suunatudest nagu varasemate aastakäikude (1896–1906) mehed ning *ustavam element* (hävitus-pataljonide liikmed, miilitsatöötajad jms) paigutati ümber kolhoosidesse või ettevõtetesse. Väide, et tööpataljonides suri ca 12 000 meest,⁵¹ pole arhiivimaterjalidega kinnitamist leidnud. Tööpataljonide viletsusest päästis vaid rindele saatmine. Ühe osa rindele saadetud meeste teest lõppes Velikije Luki all (9. XII 1942 – 26. I 1943). Seal hukkus ca 2 000 eesti sõdurit.⁵² Kaotusi Punaarmee koosseisus on hinnatud erinevalt, 9 785 mehest 20 tuhandeni.⁵³

Ühes taganevate väeosadega **evakueeriti** sõja algul nõuk. tagalasse ettevõtteid koos töötajatega ja tuhandeid tsiviilisikuid. Enamus sõja eel N Liidust saabunudest, kelle kohta täpsemad arvulised andmed puuduvad, ruttasid Eestist lahkuma. Evakueeritud tsiviilelanikke oli ca 25 000,⁵⁴ kellest 20% hukkus teel ning tagalas.⁵⁵ Segadused jäävad nõukogude tagalasse saadetute, vabatahtlikult lahkunute ning sealt naasnute kontingendi ümber ilmselt aastaiks lahendamata.

Rahvastikukaotuste hulka tuleb arvata ka need ca 1 600 isikut, kes ei kuulu loetletud kategooriatesse.⁵⁶

1. I 1939 elas Eestis 1 133 917 inimest. A-tel 1939–41 kaotas Eesti ca 100 000 elanikku, neist ca 55% alatiseks. Kõige põhjalikumalt on uuritud küüditatutute ja arreteeritute kategooriaid.

4. Saksa okupatsioon (1941–1944)

NSV Liidu-Saksamaa vahelise sõja esimestel kuudel vahetus Eestis üks okupatsioon teisega. Lootuses võidelda Eesti vabaduse eest organiseerus tuhandeid mehi vabatahtlikena Omakaitseesse. Mõjutatuna kaotustest rindel ja omariikluse taastamise võimaluste puudumisest, halvenes 1942. a. suveks märgatavalt suhtumine teenistusse Saksa sõjaväes, mida näitab ka mobilisatsiooni eest **Soome põgenenud** kutsealuste arv. 1943. a. algusest 1944. a. veebruarini siirdus Eestist Soome 4 000 põgenikku, neist veidi üle 400 sõitis edasi Rootsi. Enamus pagulasest olid mehed, pooled neist alla 24-aastased. 1943. sügisest järgnesid neile ka perekonnaliikmed. Soome põgenenuid on 5 000–6 000.⁵⁷ 1944. a. augustis tuli Soomest Eestisse tagasi 1 752 vabatahtlikku.⁵⁸

⁵⁰ Laasi, 1987.

⁵¹ Report, 1991, 36.

⁵² Langenud, haavadesse surnud ja teadmata kadunud 8. Eesti Laskurkorpuse sõjameeste nimekiri (6 474 nime, sh alla 2 400 Eestis sündinu) on avaldatud raamatus "Velikije Luki in memoriam". Langenuteks on loetud neidki, kes sõjatribunali otsusega enda tahtliku haavamise või vaenulike juttude levitamise eest maha lasti. Teadmata kadunute hulka on arvatud ka vangilangenud ja sakslaste poole üleläänud isikuid, keda T. Nõmme hinnanguil oli 1 800 (^{Nõmm, 1990b, 116}).

⁵³ 9 785: E. Laasi, vt Report, 1991, 41; 20 000: Talve, 19. X 1991.

⁵⁴ Report, 1991, 35.

⁵⁵ Hukkunute üldarvu aitavad täpsustada M. Õuna uurimused põhjaläinud laevade kohta (juuni 1941–1942). Paraku on hukkunud isikute kategooriate kaupa loendamise üsna raskendatud. Vt ^{Õun, 1996; Õun, 1997} (lisad). Töökohustuste täitmisel viidi ära 1 858 isikut (ZEV-i andmed, vt Losses, 1989, 208).

⁵⁶ Nt 1101 teadmata kadunut (ZEV-i andmed, vt Losses, 1989, 208), edasi ca 500 välismaale (enamasti Soome) põgenenut (vt ^{Talve, 19. X 1991}).

⁵⁷ World War II. P. 37.

⁵⁸ Soome armeesse võeti vastu ca 3 500 eesti vabatahtlikku, kellest formeeriti 200. jalaväerügement. Raamat "Vabaduse eest. Soomepoiste lühielulood" (1997) annab täpsemaid teateid 3 333 mehe kohta. Neist langes 319 (Soomes 183, Eestis 110, mujal 26). Soome kaitsejõududes teenis kindlasti rohkem eestlasi, kuid mitte palju. EE artiklis *Talvesõda* antud arv 1 000 on nt katteta, sest nimepidi on teada ainult üks eestlasest rindmees.

Saksa poolel võidelnud eestlaste arvu on arhiivimaterjalide nappuse ja ebaühtluse tõttu raske täpselt kindlaks määrata.⁵⁹ Siiani ei ole meil põhjalikumat uurimust **sõjategevuses langenute** kohta. Tõenäoliselt kuulub Saksa poolel langenud E.V. kodanike arv suurusjärku 10 000,⁶⁰ ehkki mõned hinnangud oletavad kuni 20 000 mehe langemist.⁶¹ Trükis on ilmunud esialgne üldnimestik 6 666 nimega.⁶² Täpsemaid arvulisi andmeid on ainult mõne üksiku väeosa kohta (nt Narva pataljoni, nn soomepoisid). Kõige lünklikum on andmestik viimastel sõjakuudel langenute osas.⁶³ Täiendavat infot võib leida eelkõige Saksamaa arhiividest, aga ka Eesti Sõjahaudade Hoolde Liidust, mis tegeleb al. 1993 a. eesti sõjameeste kalmude otsimise ja registreerimisega.

Sel perioodil **arreteeritute** hulk on teada vaid osaliselt. Julgeolekupolitsei IV osakonna aastaaruande (juuli 1941–juuni 1942) järgi arreteeriti aasta jooksul 18 893 isikut (neist vabastati 7 485, hukati 5 634, saadeti koonduslaagrisse 5 627).⁶⁴ Arreteeritute karistusajad varieerusid paarist nädalast kuni 5 a-ni.

2002. aastal ilmunud uurimuse kohaselt **hukkus** või hukati ajavahemikus juulist 1941 novembrini 1944 7 800 EV kodanikku. Ei ole tõenäoline, et Eestis hukkunuid võiks oluliselt rohkem olla, kuigi Saksamaale viidud ja seal hukkunute arv ootab veel kindlakstegemist. Suurema osa hukkunutest moodustavad 1941–42 hukatud. Peale rahvusliku kuuluvuse (juut, mustlane) süüdistati hukatavaid enamasti osaluses nõukogude organite tegevuses või roimades inimsuse vastu. Andmebaasi valdava enamuse moodustavad eestlased (70%), venelasi oli 15%, juute 12% üldarvust.⁶⁵ Publitseeritud nimekiri võib sisaldada teatud hulga Eestiga mitteseotud isikuid, kuid teisalt on välja jäänud neid omakohtu korras tapetuid, kelle surmajuhtumeid pole dokumenteeritud ning osa 1941. ja 1944. aastal sõjakeerisesse jäänud tsiviilelanikke. L. Talve hinnangul saadeti Saksamaale tööteenistusse ligi 800 ja vangilaagritesse 4 000 inimest, kellest hukkus 1 040.⁶⁶

Nõukogude **õhurünnakutes** hukkunud tsiviilisikuid võis olla 800.⁶⁷

4.1. Põgenemine Läände

A. 1944 kujunes massilise põgenemise aastaks, eriti pärast sakslaste teadet Eesti loovutamise septembris. Põgenemisel eelistati lähedal asuvaid riike, neutraalset Rootsit (ca 25 000) ja Soomet (ca 6 000),⁶⁸ kuid viimasel hetkel lahkujail tuli minna

⁵⁹ A. Tinita arvutuste kohaselt oli relvastatuid mehi ühtekokku 60 000 (vt Tinita, 1983, 43), T. Nõmme hinnanguil käis Saksa väest läbi umbes 70 000 meest, neist 20 000 vabatahtlikku ja 50 000 mobiliseeritud (vt Nõmm, 1990b, 116).

⁶⁰ Viimastel aastatel kõige intensiivsemalt saksa okupatsiooni perioodi uurinud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni töörühma juhi Toomas Hiio hinnangul langes saksa relvajõudude koosseisus või suri haavadesse kindlasti üle 10 000 eesti kodaniku. Vt Hiio, 2001, 178.

⁶¹ T. Nõmme hinnanguil hukkus 20 000 (sh ka sõjavangid, põgenemisel hukkunud ja teadmata kadunud), vt Nõmm 1990b, 116 ja EE 11, 313; Talve (19. X 1993) arvates võis hukkunuid olla 14 500.

⁶² II maailmasõjas langenud, hukkunud, haavadesse või haigustesse surnud võitlejad. Vt Pro Patria I, 1998. Koostaja H. Lindmäe hinnangul võiks langenuid olla ca 8 000.

⁶³ Kaks näidet paljudest: pärast 21. IX 1944 Loksa-Porkuni-Sauevälja kolmnurgas toimunud lahingut, kus mõlemal pool võitles eestlasi, maeti kolme ühishauda 273 meest, kelle identifitseerimine pole õnnestunud (vt Kärp, 1989, 22). Ka novembri lõpul Sõrve sääre pärast peetud lahingutes hukkus eesti võitlejaid mõlemal poolel, kuid ülevaade langenutest puudub.

⁶⁴ Paavle, 2002, 25.

⁶⁵ Paavle, 2002, 17–25.

⁶⁶ Talve, 19. X 1991.

⁶⁷ Publitseeritud on 554 tsiviilisiku nimed, kes hukkusid Tallinna pommitamisel 9. III 1944. Vt Tallinn tules, 1997.

⁶⁸ Vt Report, 1991, 37.

Saksamaale (ca 40 000).⁶⁹ Hulk põgenike paate ja laevu hukkus Läänemerel,⁷⁰ sihtmaadesse jõudnute koguarv võis olla 70 000.

Eestirootslaste siirdumine **Rootsi** algas juba 1939. a, mil Riguldi, Pakri, Osmussaare ja Naissaare elanikke sunniti nõuk. sõjaliste baaside rajamiseks oma kodud maha jätma. 1943–44 põgenes oma paatidega üle mere ca 2 800 inimest, ametlikus korras evakueeriti 1944. a. suvel 3 700 eestirootslast (sh ka 2 000 eestlast).⁷¹ V. Amani ülevaate põhjal jõudis Rootsi kokku 7 920 eestirootslast.⁷² IV 1945 asus Rootsis ligi 25 000 E.V. kodanikku.⁷³

Soome jõudnud olid sunnitud pärast vaherahu (19. IX 1944) maalt lahkuma, sest sinnajäänuid ähvardas väljaandmine N Liidule.

1944. a. oktoobriks oli Sileesiasse Neuhammeri õppelaagrisse koondunud 15 000 meest, kellest formeeriti ümber 20. Eesti SS-diviis.⁷⁴ Kapituleerumise järel jagati **Saksamaa** küll nelja tsooni, ent põgenike kohtlemise seisukohast oli neid põhiliselt kaks: Ida- (Nõuk. tsoon) ja Lääne-Saksamaa (USA, Briti ja Prantsuse tsoonid). Eesti sõjavange jagus igasse tsooni: erinevail andmeil langes lääneliitlastele Saksamaal ja Tšehhis vangi kuni 6 000 ning Punaarmeele kuni 5 500 eestlast.⁷⁵ N Liidu kätte jäänud repatrieeriti⁷⁶ või vangistati. Lääneliitlaste kätte langenud aladel hakati pärast sõja lõppu põgenikke koondama DP-laagrisse (Displaced Persons), milleks loodi vastav organisatsioon (The United Nation Relief and Rehabilitation Administration, lüh UNRRA) keskusega Washingtonis. 1. X 1946 avaldatud andmeil viibis Saksamaa DP-laagris 32 219 eestlast.⁷⁷ Pärast nn dipii-aastaid emigreerus neist Rahvusvahelise Põgenikeorganisatsiooni IRO abiga 27 096, maha jäi 4 000 isikut.⁷⁸ Lootused paljudesse maadesse hajutatud põgenike saatuse tuvastamiseks on peaaegu olematud.

5. Teine nõukogude okupatsioon (1944–1991)

5.1. Sõjajärgsed aastad (1944–1953)

1944. a. sügisel algas uus **arreteerimiste** laine julgeolekuorganite poolt kaasatoodud nimekirjade põhjal.⁷⁹ 1945. a. võeti arhiividokumentatsiooni põhjal arvele 45 376 isikut, neist 13 830 isiku andmed anti töötlemiseks üle operatiivorganitele.⁸⁰ A-ks

⁶⁹ Põhjalik ülevaade vt Kool, 1999 (lk 8–11 andmed eestlastest Kolmandas Riigis 1944/45).

⁷⁰ On väidetud, et põgenemisel võis hukkuda kuni 7 000 inimest. Õhurünnakutes Saksamaal sai surma ca 1 000 eestlast (vt Horm, 1995, 179). – 1944. a. sügisel meritsi Saksamaale suundunuist võis uppuda kuni 1 200 (vt Ernits, 1995, 107).

⁷¹ Raag, 1989.

⁷² Horm, 1995, 177; Aman, 1961.

⁷³ 1946. a. Rootsi statistika aastaraamat andis 1945. a. 1. aprilli seisuga eestlaste arvuks 22 092, millest on välja jäänud alla 16. aastased lapsed, kes olid kantud vanemate passidesse (vt Terras, 1995, 115; vrd Aman, 1961).

⁷⁴ Väidetakse, et Sileesia rindel võis hukkuda 2 000, "Tšehhi põrgus" tapeti 500 meest (vt Report, 1993, 40).

⁷⁵ Briti tsoonis kuni 4 000, USA omas kuni 800, prantslaste laagris ca 300. Nõuk. tsooni jäi ca 5 500 meest. Gailit, 1993. Väike arv eesti mehi vangistati ka Austrias, Itaalias, Prantsusmaal, Norras. Nõmm, 1990b, 134.

⁷⁶ Juba 15. IV – 31. XII 1945 toodi Eestisse tagasi 5 434 inimest, neist 3 867 Saksamaalt, 784 Poolast, 307 Rootsist, 157 Tšehhoslovakkias, 78 Prantsusmaalt jm. Kõik nad paigutati erifilterlaagritesse, kus neid hoolikalt kontrolliti, mille tulemusel sattus enamus 6 aastaks asumisele Norilskisse, Uhtasse, Petšorõ söebasseini ja metsatöödele Molotovi oblastisse. Paraku on andmed lünklikud. Vt Kaup, 1995, 34–35.

⁷⁷ Neist 16 688 USA tsoonis (koos Berliiniga), 13 698 Briti ja 835 Prantsuse tsoonis, 998 Austrias. Vt Pruuli, 1988, 16.

⁷⁸ Neist USAsse 10 992, Kanadasse 4 118, Austraaliasse 5 958, Inglismaale 3 418, Rootsi 1 089. Vt Horm, 1995, 179.

⁷⁹ 22. X 1944 oli arvele võetud üle 8 000 nõukogudevastase isiku. N. Karotamme aruandest B. Kummile, vt Kaup, 1994.

2003 on dokumenteeritud üle 53 000 poliitilise arresti, neist on publitseeritud 34 620 arreteeritu andmed.⁸¹

28. VIII 1944, seega veel enne kogu Eesti vallutamist, mobiliseeriti ca 2 500 meest, kellest hindamisi 10% hukkus lahingutegevuses.⁸² Korraldus mobilisatsioonist kõrvalehoidnute arreteerimiseks püsis aastaid, pole teada palju mehi sel põhjusel pärast sõja lõppu arreteeriti.

A-ga 1944–45 vangistati ca 10 000 meest, kellest pooled surid kahe esimese aasta jooksul. Erinevatel hinnangutel saadeti aastail 1944–53 sunnitöö- ja vangilaagritesse 25–30 000 inimest, kellest ca 11 000 enam tagasi ei tulnud.⁸³

A-tel 1945–50 tulid kodumaale tagasi 1941. a. N Liitu evakueeritud, sundevakueeritud, Saksamaa idaosast N. Liidu võimude kätte sattunud, aga ka väheseid Läänest repatrieeritud, kokku ca 70 000 isikut.⁸⁴

Sõja järgselt jätkusid massilised **küüditamised**. 15. VIII 1945 küüditati rahvuse (sakslased) alusel 407 isikut.⁸⁵ 1949. a. märtsiküüditamise raames, mis oli suurim kõigis Balti riikides üheaegselt läbi viidud operatsioonidest, viidi Eestist ära 20 702 inimest, kellest ca 70% olid naised, lapsed, vanurid. Operatsiooni kestel küüditamisest pääsenute väljasaatmine kestis 1956. a-ni. Senistel andmetel on teekonnal ja asumisel surnud isikute arv 3 000, nende nimed on veel täpsustamisel. See küüditamine pidi andma löögi eesti külale ja talule, purustama vastupanu kolhoseerimisele ning ära võtma toetuse metsavendadelt. Viimane suurem operatsioon (nn Jehoova tunnistajate küüditamine) toimus 1951. a., mil Balti riikidest, Moldaaviast, Lääne-Ukrainast ja -Valgevenest saadeti eriasumisele keelatud ususektide liikmed, Eesti kaotas 259 inimest.⁸⁶ Väiksemaarvulisi elanike ümberasustamisi toimus pidevalt.⁸⁷

Vaenlast otsiti kõikjalt, ka **koolinoorte** seast. Mitmete karistusmeetodite rakendamise ja ideelis-poliitilise kasvatustööga pidi murtama noorte leppimatus nõukogude režiimiga. Kohtuprotsessid õpilaste üle kestsid 1950. a-te keskpaigani (viimane teadaolev protsess toimus a 1962).⁸⁸

EKP KK 1950. a märtsipleenum hoogustas taas võitluse "kodanliku natsionalismi" vastu, mille käigus viidi eesti haritlaskonna seas läbi nn puhastus. Sel põhjusel represseeriti Tartu Ülikoolis erineval kujul ca 200 õppejõudu ja eksmatrikuleeriti ligi 100 üliõpilast.⁸⁹ Selle kohta vt ka peatükki Teadustöö ja kõrgharidus.

5.2. Relvastatud vastupanuliikumine (1944–1953, nn metsavennad)

Hinnangud aktiivses võitluses osalenute arvu kohta kõiguvad 16–30 000ni.⁹⁰ Metsavendade vastu võitlesid nii okupantide regulaar- kui ka NKVD eriväeosad,

⁸⁰ ENSV Julgeolekuministeriumi Arhiivide Osakonna juhataja Organovi aruanne 15. I 1946. Rahi-Tamm, 2002.

⁸¹ RIR 1 (1996) on publitseeritud 20 164, RIR 2 (1998) 15 001 arreteeritu andmed. Publitseerimata RIR 3 lisab eeldatavalt 18 000 nime. Sarjas kokku dokumenteeritakse üle 53 000 poliitilistel põhjustel arreteeritu andmestik.

⁸² Repressioonidest ja nende tagajärgedest. Memento. 1996, 2.

⁸³ Report¹⁹⁹¹, 40.

⁸⁴ Kala, 1992, 511.

⁸⁵ Nn sakslaste küüditamine; saksa rahvusest kodanikk e oli äraviidute seas 261. Vt Kaup, 1995b.

⁸⁶ Rahi²⁰⁰³, 19–22. Küüditatute nimekirjad on publitseeritud (RIR 5 & 6). – 1951. a. vt. Sillikäär, 2000.

⁸⁷ Nt a. 1948 küüditati uuesti eelnevalt (pms a. 1941) deporteeritud, kuid a. 1945 vabastatud isikuid. A-tel 1947–50 saadeti välja represseeritud ingerisoomlased, kes olid Eestisse elama asunud (Reinvelt, 2002, 10). Al. 1952. a-st saadeti pärast karistusaja lõppu oma küüditatud perekondade juurde asumisele kõik poliitiliste kuritegude eest süüdimõistetud (ERAF, f. 17, n. 3, s. 112) – Välja saadeti ka maksude tasumata jätmise eest (enne 1949. a) vangijaaja ärakandnud 'kulakud'.

⁸⁸ Eesti koolinoored vabadusvõitluses, 1993.

⁸⁹ Martis; Ant; Raid¹⁹⁹¹; Merila-Lattik, 1995. Pleenumi järgselt vahetati välja ENSV partei- ja riigiaparaadi juhtkond, kuid konkreetset arvandmestiku arreteeritud isikute kohta pole avaldatud. Tamme, 1989.

miilits ning nõukogude aktiiv. Esimesel võitlusaastal (nov.1944 – nov.1945) hukkus või vangistati 8 468 partisani, kelle rünnakud tapsid ca 1 000 nõukogude aktivisti.⁹¹ Partisane rünnanute kaotusi pole veel lähemalt uuritud. Ligi 8 000 vangistatud metsavennast hukkus kuni 4 000.⁹² Julgeolekuorganite andmetel tapeti 1944-53. a vastupanuliikumise käigus 1 495, arreteeriti 9 870 inimest, legaliseerunuid oli 5 255.⁹³

5.3. Aastad 1954–1991

Stalini surm ja Beria kukutamine (1953) ei muutnud nõuk. süsteemi olemust, küll aga asendusid massirepressioonid individuaalsetega. Poliitilistel põhjustel arreteeriti a-tel 1954–89 veel väh. 350 isikut.⁹⁴

Massilisem vabanemine laagritest ja asumiselt algas a.1956 (alaealised lubati koju 1954. a). Julgeoleku andmeil oli 1. I 1957 tagasi pöördunud 10 537 poliitvangi.⁹⁵ A-il 1954–60 tuli laagritest ja asumiselt tagasi 27 835 inimest.⁹⁶ Tagasipöördumine oli kategooriate lõikes reguleeritud ning real juhtudel lubati tagasi tulla alles 1960. a-tel. 1. I 1960 viibis eriasumisel veel väh. 377 Eestist küüditatut.⁹⁷

Ajavahemikus 1944 kuni 1950. a-te teine pool arreteeriti ca 30 000 inimest, neist hukkus ca 10 000.⁹⁸ Käesolevas uurimuses kasutatud lähteandmete põhjal on teisel nõuk. okupatsiooni perioodil võimalik loendada ca 56 500 represseeritud, kellest hukkus 16 000.⁹⁹ Nende hulka ei ole arvatud sõjavangid, repatrieeritud, Petseri ja Narva-taguse ala eraldamisega tekkinud rahvastikukaotused.¹⁰⁰

⁹⁰ EE (1992, 312j) andmeil võttis a-il 1944–53 relvastatud võitlusest osa kuni 15 000 metsavenda. Perioodil 1944. novembrist 1947. novembrini tapeti või võeti kinni 8 468 metsavenda. M. Laari hinnanguil (1994, 5), kui lugeda metsavendade hulka kõiki end sõjajärgsel perioodil lühemat või pikemat aega võimude eest varjanuid, tõuseb nende arv üle 30 000.

⁹¹ EE 6, 1992, 312j.

⁹² Vrd Talve, 20. X 1991. – E. Krossi hinnangul (vt Kross 1998) võib hukkunute kogu arv ulatuda 7 tuhandeni, siiani on tema poolt koostatud andmebaasi kantud üle 2 000 nime.

⁹³ Tannberg, 1999, 25.

⁹⁴ RIR 2, D 5j.

⁹⁵ Jürjo, 1996, 181.

⁹⁶ Rubin, 1991, 40.

⁹⁷ Rahi, 1998, 124.

⁹⁸ Report, 1991, 40.

⁹⁹ E. Sarve hinnangul võis surmaohvrite arv olla ca 22 000 (vt Sarv, 1997, 75).

¹⁰⁰ 1940. a. sept. (Tepp, 1994b, 20). – Pihkva oblastiga liidetud Eesti ja Läti Vabariikide territooriumi "vabastamine etniliselt võõrast elemendist" toimus mais 1950, mil viidi ära 1 563 eestlast ja lätlast (ГАРФ, ф. 9401, оп. 1, д. 12).

Lisa 1

Rahvastikumuutused Balti riikides 1939-1945 ligikaudsetel hinnangutel
Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. Balti sõlteaastad 1940-1990. Tallinn, 1997. Lk
329.

	Eesti	Läti	Leedu
Rahvaarv oktoobris 1939	1 130 000	2 000 000	2 950 000
Väljaränne ja territooriumi muudatused 1939-41	- 20 000	- 70 000	+ 50 000
Nõukogude repressioonid 1940-41	- 15 000	- 35 000	- 35 000
Sundmobilisatsioon Punaarmeele	- 35 000	- 20 000	- 60 000
Evakuatsioon N Liitu 1941	-30 000	- 40 000	- 20 000
Natside repressioonid	-10 000	- 90 000	- 200 000
Sundmobilisatsioon Saksa armeesse 1941-45	-70 000	- 150 000	- 50 000
Sundmobilisatsioon Saksa tööteenistusse 1941-44	- 15 000	- 35 000	- 75 000
Põgenemine Läände 1942-45	- 60 000	- 100 000	- 50 000
Nõukogude repressioonid 1944-45	- 30 000	- 70 000	- 50 000
Territooriumi muudatused 1945	- 70 000	- 50 000	+ 25 000
Väljaränne Poolasse	0	0	- 150 000
Sündide puudujääk	- 15 000	- 30 000	- 35 000
Naasmine Saksamaalt	+ 60 000	+ 80 000	+ 50 000
Naasmine N Liidust	+ 20 000	+ 20 000	+ 50 000
Rahvaarv 1945. a lõpul	850 000	1 400 000	2 400 000
Protsentuaalne kaotus 1939-45	25%	30%	15%

Lisa 2. Eesti rahvastikukaotuste tabel (ligikaudsed suurusjärgud)

nr	Kategooria	kokku	surnud	ellu- jäänud	jäädava d kaod
1.	Saksamaale ümberasujad	20 000			20 000
	I Nõukogude okupatsioon 1940-41				
2.	Arreteeritud:	8 000		200	7 800
2.a	- Eestis mõrvatud		2 400		
2.b	- NL hukkunud		5 400		
3.	Küüditatud	10 000	6 000	4 000	6 000
4.	NL sundmobiliseeritud	34 000		10 000	24 000
4.a	- transpordil hukkunud		2 000		
4.b	- Punaarmees hukkunud		10 000		
4.c	- tööpataljonides hukkunud		12 000		
5.	NL evakueeritud	25 000	5 000	20 000	5 000
6.	Teadmata kadunud	1 100			1 100
7.	Välismaale põgenenud	500			500
	Saksa okupatsioon 1941-44				
8.	Armees langenud	10 000	10 000		10 000
9.	Hukatud tsiviilisikuid	7 800	7 800		7 800
10.	Tööteenistusse saadetud	800	200		200
11.	Vangilaagrisse saadetud	4 000	1 040		1 040
12.	Soome põgenenud:	6 000			4 000
12.a	- tuli soomepoistena Eestisse tagasi	1 800			
13.	Evakueeritud rannarootslased	7 900			7 900
14.	Läände põgenenud	70 000	7 000		70 000
15.	Nõukogude õhurünnakutes hukkunud tsiviilisikud	800	800		800
16.	Nõukogude armee poolt Tšehhis, Saksamaal hukatud sõjaväelased	1 000	1 000		1 000
	II nõukogude okupatsioon 1944-89				
17.	Arreteeritud	30 000	10 000	20 000	10 000
18.	Küüditatud	23 000	3 000	20 000	3 000
19.	Metsavendluse käigus hukkunud	3 000	3 000		3 000
20.	Poliitilistel põhjustel arreteeritud 1953-88	500			

Töö Eesti rahvastikukaotuste väljaselgitamise osas jätkub Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas, Eesti Represseeritute Registri Büroo ja Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni juures.

Eesti rahvastikukaotuste valikbibliograafiat:

14. juuni 1941 mälestusi ja dokumente. Tln, 1990. (Koost. M. Laar.)
1944. aasta. Toronto, 1983.
- A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR. Boulder, Colo, 1978. (Koost. E. Järvesoo; T. Parming.)
- Baasidelepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Tln, 1991.
- Baltic Refugees and Displaced Persons. London, 1947.
- Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. (Koost. V. Ohmann, T. Tannberg) // Akadeemia. 1999, 3-12.
- Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. // Akadeemia. 1991, 8-9.
- Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. // Akadeemia. 1991, 10-12. 1992, 1-8, 11. 1993, 3. (Koost. V. Boikov; A. Ruusmann.)
- Eesti Diviisi struktuur ja ohvitseride koosseis II maailmasõjas. (Koost. L. Tammiksaar.) Eesti Riigikaitse Akadeemia. Tln, 1998.
- Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tr, 1993.
- Eesti rahva kannatuste aasta. 1.-2. 3.tr. Tln, 1995.
- Eesti rahvastikukaotused II/I. Saksa okupatsioon 1941-1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. (Koost. I. Paavle) Tr, 2002.
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 1.-10. Stockholm, 1954-1962.
- Eesti saatuseaastad 1945-1960. 1.-6. Stockholm, 1963-1972.
- Eesti Vabadusristi kavalerid. Register. 1997. (Koost. M. Strauss; J. Pihlak, A. Krillo.)
- Eesti vabadusvõitlejad Teises Maailmasõjas. 2.tr. Tln, 1995. (Koost. A. Jurs.)
- Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud. (Koost. E. Rääts). Tln, 2000.
- Eestlased Austraalias II ja Uus-Meremaal. Melbourne, 1993.
- Eestlased Kanadas. I.-II. Toronto, 1975, 1985.
- Eestlased Tööpataljonides 1941-1942. Mälestusi ja dokumente. 1.-2. Tln, 1993. (Koost. U. Usai.)
- Estonia the Forgotten Nation. Toronto, 1961. (Koost. E. Kareda; M. Econ.)
- Kaks dokumenti Suvesõjast. // Looming. 1991, 9.
- Kommunismi must raamat. (Koostajad S. Courtois jt) Tõlge eesti keelde. Kirjastus Varrak, 2000.
- Klooga, 1944 . Eesti Juudi Kogukond. Tln, 1994.
- Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tln, 2001.
- Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949, I-II. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tln, 2003, 1999.
- Küüditatud 1941. Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroo (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Ont. Canada, 1993. (Koost. V. Salo.)
- Küüditatud 1949 Lääne-Virumaa. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1999.

Lääne-Virumaa elanikkonna kaotused okupatsiooniaastatel. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1996. (Koost. Õ. Nurk.)

Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. (Koost. T. Noormets). Tln, 1999.

Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988 (§58). 1. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tln, 1996.

Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. 2. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tln, 1998.

Pool sajandit eestlust paguluses. 2.tr. Stockholm, 1995.

Punane terror. Stockholm, 1996. (Koost. M. Laar; J. Tross.)

Punane terror ja Läänemaa. Sari: 1.-8. (Koost. V. Pinn.) Haapsalu, 1989-1992.

Rahvusvahelise teaduskonverentsi "Saksamaa ja NSV Liidu 1939. a. 23. augusti ja 28. septembri lepingute õiguslik hinnang" ettekannete kogumik. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1990, 39/2.

Sakalamaa ei unusta. Inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. Sari: 1.-10. (Koost. E. Piiri.) Viljandi, 1991-1997.

Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944. Tln, 1947.

Sortside saladused. 1.-10. (Koost. M. Arold; L. Levala.) 1994-1999.

Statistical information on persons deported from or murdered in Estonia by USSR authorities in 1940-1941. / Presented to the Participating States at the Conference on Security and Cooperation in Europe Follow-Up Meeting in Vienna, Austria. November 1986 by the Estonian World Council, INC.

Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. // Tallinna Linnaarhiivi Toimetised. 1997, 2. (Koost. J. Kivimäe; L. Kõiv.)

Tammine rahvas. I-II. Uppsala, 1952; Stockholm, 1965.

Terasest tugevamad. Pataljon "Narva" ajalugu II. Tr, 1997. (Koost. H. Tulp.)

The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Vilnius, 1999.

The Baltic States 1940-1972. Documentary Background and Survey of Developments presented to The European Security and Cooperation Conference. Stockholm, 1972.

The Estonians in America, 1627-1975. A Chronology and Fact Book. New York, 1975. (Koost. J. Pennar; T. Parming; P. Rebane.)

Tulevik ja lootus. Soome sõjainvaliidide ja -veteranide läbielamusi sõdades aastail 1939-1944 ja rahupäevil. Tln, 1994.

Velikije Luki in memoriam. 8. Eesti Laskurkorpuse inimkaotused Velikije Luki lahingus 1942-1943. Tln, 1992. (Koost. V. Boikov.)

World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Tln, 1991. (Koost. J. Kahk.)

Im Raum Narva, 1944...1996. 1997. (Koost. A. Puu.)

Eesti Vabariigi kodakondsusest lahkunud isikute nimekiri. // Riigi Teataja. 1940. Lisa nr. 14, 32, 36, 41.

Eestist Saksamaale ümberasunute täiendav nimestik. Tln, 1940.

Grif sekretnosti snjat. Moskva, 1993.

- Die Deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Hamburg, 1996.
- E. Anderson. Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid VNFSV koosseisu. // Akadeemia. 1991, 7.
- O. Angelus. Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik. Tln, 1939.
- J. Ant. Ühest vastupanugrupist kahes okupatsioonis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXVII. Tr, 1993.
- J. Ant; L. Raid. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXII(1). Tr, 1989.
- I. Arens. Peipsitagused eestlased. Tr, 1994.
- H. Arro. Eesti lendurid lahingute tules. Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. Tln, 1995.
- K. Aun. The Political Refugees. A History of the Estonians in Canada. Toronto, 1985.
- K. Gailit. Eesti sõdur sõjatuless. Rindereporteri sulega. Tln, 1995.
- E. Gurin-Loov. Eesti juutide katastroof, 1941. Tln, 1994.
- E. Gurin-Loov. Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941. Holocaust of Estonian Jews 1941. Tln, 1994.
- S. Gurin. Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis 24. III. 1935. a. Tln, 1936.
- J. von Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen - das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. Marburg/Lahn, 1982.
- T. Hiio. Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. // Vikerkaar. 2001, 8-9.
- G. Iital. Kohustus kutsub. Eesti Leegioni suurtükiväelasena II maailmasõjas. Tln, 1998.
- A. Jakovlev. Obrashchenie k obshchestvennosti. Moskva, 1996.
- Ü. Jõgi. "Erna" legendid ja tegelikkus. Tln, 1996.
- I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tln, 1996.
- A. Kaelas. Okupeeritud Eesti. Stockholm, 1956.
- K. Kala. Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda. // Akadeemia. 1992, 3.
- B. Kangro. Eesti Rootsisis. Ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976.
- E. Kareda. Estonia and the Soviet Grip. // East and West Series No. 5. Boreas, 1949.
- K. Katus. Eesti demograafiline areng läbi sajandite. // RU. Seeria B. No. 9. Tln, 1989.
- K. Katus. Eesti rahvastiku tulevikujooned. // Looming. 1994, 2.
- K. Katus; A. Puur. Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal. // RU. Seeria B. No 14. Tln, 1992.
- E. Kaup. Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949. // Kleio. 1995, 2.
- J. Kivimäe. Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. // Looming. 1989, 9.
- J. Kivimäe. "Aus der Heimat ins Vaterland": die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. N. F. 4 (1995) N 2) Lüneburg, 1995.

- S. Kivimäe. Estland unter der Sowjetherrschaft 1941/44-1954. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. N. F. 4 (1995) N 2. Lüneburg, 1995.
- F. Kool. DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951. Eesti Arhiiv Ühendriikides Lakewood, New Jersey, 1999.
- E. Krepp. Mass Deportations of Population from the Soviet Occupied Baltic States: On the Occasion of the 40th Anniversary of First Deportations of Estonians, Latvians and Lithuanians. Stockholm, 1981.
- H. Kulu. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tr, 1992.
- H. Kulu. Eestlaste tagasiränne 1940-1989. Helsinki, 1997.
- A. Kurgvel; H. Lindmäe. PRO PATRIA. Auraamat Teises Maailmasõjas langenud Eesti vabadosvõitlejaile. (Lühinimestik). 7. Tr, 1996. #
- A. Küng. Rootslaste jälgedes. Tln, 1991.
- M. Laar. Metsavennad. Tln, 1993.
- M. Laar. Vastupanuliikumine Eestis 1940-1941. // Kultuur ja Elu. 1991, 10-11.
- M. Laar. War in the Woods: Estonia's struggle for survival, 1944-1956. Washington, 1992.
- E. Laasi. Kas aastail 1942-1944 oli Eestis partisaniliikumine? // Vikerkaar. 1990, 5.
- E. Laasi. Mis sai Eesti kaadriohvitseridest? // Vikerkaar. 1989, 1.
- E. Laasi. Mobilisatsioon 1. veebruaril 1944. // Vikerkaar. 1991, 2.
- E. Laasi. Sissisõjast Eestis 1945-1953. // Looming. 1989, 11.
- E. Laasi. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949. Dokumentide kogu. Tln, 1992.
- E. Laasi. Viimane vastulöök. // Kultuur ja Elu. 1990, 4.
- P. Larin. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Tln, 1962.
- G. Leets. Kuusteist aastat Siberis. // Looming. 1989, 7-8.
- A. Leps. Võimu kuriteod. // Nõukogude Õigus. 1989, 4.
- H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole. // Kleio. 1988, 1. 1989, 2. 1991, 3.
- H. Lindmäe. Suvesõda Tartumaal 1941. Tr, 1999.
- H. Lindmäe. Suvesõda Virumaal 1941. Tr, 2002.
- D. A. Loeber. Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist. // Looming. 1989, 9.
- D. A. Loeber. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland und Lettland 1939 bis 1941. Neumünster, 1972.
- M. Mandel. Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses. Keila, 1994.
- M. Maripuu. Eesti juutide holokaust ja eestlased. // Vikerkaar. 2001, 8-9.
- E. Martis. Üliõpilaste repressioonidest 1950-51. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tr, 1991.
- H. Mengel. Suurim armastus. I-IV. Geislingen, 1960-1963.
- H. Merila-Lattik. Eesti arstkond ja okupatsioonid. ORURK, 4. Tln, 1995.
- R. Misiunas; R. Taagepera. Balti sõlteaastad 1940-1990. 3.tr. Tln, 1997.
- K. Mõttus. Pool sajanidit märtsiküüditamisest Võrumaal 1949. a. Metstaga, 1999.
- S. Myllyniemi. Yhteistyö ja vastarinta kahden miehityksen aikana. // Pro Estonia, 1993. N. 1.
- V. Niitsoo. Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977-1984. // Akadeemia. 1992, 9-10.

- V. Niitsoo. Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968-1975. // Akadeemia. 1993, 9-10.
- V. Niitsoo. Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955-1962. // Akadeemia. 1994, 12; 1995, 1.
- T. Nõmm. Eesti Territoriaalkorpus 1940-1941. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1990, 1.
- T. Nõmm. Eesti üksustest Saksa sõjaväes: Formeerimine ja isikkoosseis. // Akadeemia. 1990, 1.
- H. Noor. Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia. // International Rehabilitation Centre for Torture Victims (IRCT). Annual Report! 1996. Copenhagen, 1997.
- H. Noor. Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis. // Akadeemia. 1994, 9.
- H. Noor. Victims of Communism in the Changing Society of Estonia. Presentation on the IV Congress of the International Association of Political Prisoners and Victims of Communism. Budapest, 1995.
- V. Ohmann. Protsess peredatshi arhivnõh dokumentov KGB ESSR v filial Gosarhiva Estonii i materjalõ, svjazannõe c repressijami grazhdan. / Dokumentõ KGB v Baltiskih stranah. Tln, 1996.
- T. Parming. Population Changes in Estonia, 1935-1970. // Population Studies. Vol. XXVI. No 1. March, 1972.
- T. Parming. Rahvastikuteadusest ja rahvastikust Eestis nõukogude ajastul. // Tulimuld. 1972, 1.
- J. Pihlau. Eesti sõjaväe häving aastal 1941. ORURK, 2003. Tr, 2003.
- A. Purre. Soviet Farming Failure Hits Estonia. Stockholm, 1964.
- R. Raag. Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tr, 1999.
- R. Raag. Eestlased Rootsis. // Looming. 1989, 6.
- A. Rahi. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Tr, 1998.
- A. Rahi. On the Current State of Research into Repression in Estonia. / Yearbook of the Occupation Museum of Latvia 2002, Power Unleashed. Riga, 2003.
- A. Rahi. Mass Repressions in Estonia after World War II. // Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English. 1994.
- A. Rahi. Project A Joint Register of Estonian Population Losses: sources and methods of research. / The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944-1959: Policies and their Consequences. Materials of Conference. Riga, 2003.
- A. Rahi. The Population Potential of the Estonian Countryside in the Years 1918, 1939 and 1992. / The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences. A Comparison of the Crucial Years 1918-1919 and 1990-1991. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996.
- A. Rahi; A. Must. Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. // Kleio. 1993, 8.
- L. Raid. Kas peremees või käsualune? Ülevaade parteiarhiivi materjalidest. I.-III. // Kleio. 1992, 5/6. 1993, 8. 1995, 2.
- L. Raid. Tartu Ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXVII. Tr, 1993.

- L. Raid. Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1940-1952. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tr, 1991.
- T. Raun. Estonia and the Estonians. 2.ed. Stanford, 1991.
- H. Rebas. Pool sajandit hiljem: 14. juuni 1941. a. Massküüditamine Eestis. // Tulimuld. 1991, 3.
- A. Rei; E. Uustalu. The Drama of the Baltic Peoples. Stockholm, 1970.
- R. Reinvelt. Ingeri elud ja lood. Kultuurianalüütiline eluloouurimus. / Studia Ethnologica Tartuensia 5. Tr, 2002
- H. Roiko-Jokela. Neist, keda saatus Soome viis. // Akadeemia, 1997. 8-9.
- E. Roose. Nõukogude Liidu demograafiline kujunemine. // Vikerkaar. 1988, 9.
- O. Rozītis. Die Verantwortung angemacht. // Baltische Briefe (1995) N 3/4, 4.
- M. Rubin. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947-1950. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991, 40.
- M. Räsänen. Displaced persons: understanding human migration in Europe after the Second World War. // Encountering ethnicities: ethnological aspects on ethnicity, identity and migration. Studia Fennica. Ethnologica 3. Helsinki, 1995.
- H. Sabbo. Võimatu vaikida. 1.-4. Tln, 1996-2000.
- L. Sakkeus. Post-war Migration Trends in the Baltic States. // RU. Series B. No 20. Tln, 1993.
- L. Sakkeus. Refugees, Displaced Persons, Immigration and Emigration in Estonia 1946-1992. Tln, 1993.
- V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938-1996. 3.tr. 8. Tr, 1996.
- V. Salo. Population Losses in Estonia June 1940 - August 1941. Scarborough, 1989.
- E. Sarv. Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis. // Akadeemia. 1997, 2-4.
- E. Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. 11. Tr, 1997.
- S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga. Mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tr, 2000.
- A. Susi. Mis on meile maksma läinud okupatsioon? // Looming. 1990, 2.
- E. Zubkova. Rußland und das Jahr 1945. // Nordost-Archiv. N. F. 5 (1995) N 1.
- R. Taagepera. Casualties of Soviet Estonian Army Units in WWII. /Prepared for the Baltic Studies Conference, University of Stockholm, 3-6 June 1987.
- R. Taagepera. Jüri Kuke juhtum. // Looming. 1989, 4-5.
- R. Taagepera. One of the Twenty Million: A Soviet Estonian WWII Army Diary. / Paper prepared for the Tenth Conference on Baltic Studies, University of Wisconsin, Madison, May 29-31, 1986.
- L. Talve. Elanike ja maaalade kaotused Eestis 1939-1958. // Rahva Hääl. 13.juuni. 1992.
- L. Talve. Repressioonide all kannatas pool Eesti elanikkonnast: "Memento" teabe- ja ajalootoimkond. // Rahva Hääl. 19.-23. okt. 1991.
- T. Tamm. Need teod süüdistavad. I-II. Geislingen, 1966; Toronto, 1968.
- T. Tannberg. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. // Tuna. 1999, 1.
- I. Teder. N. Liidu agressiooniga Eesti Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamisest. // Looming. 1990, 2.
- L. Tepp. Eestlaste võimalikust ja tegelikust arvust Eestimaal. // Eesti Statistika. 1993, 11.

- L. Tepp. Ida-Virumaa rahvastik ja selle muutumine 1934.-1989. a. jooksul. Riigi Statistikaameti masinakirjaline kseropaljundus. Tln, 1990.
- L. Tepp. Rahvastiku välisrände lähte- ja sihtkohad. // Eesti Statistika. 1994, 10.
- L. Tepp. Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja. // Eesti Statistika. 1994, 9.
- L. Tepp. Välismigratsiooni põhjused, migrantide paikus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduse andmetel. // Eesti Statistika. 1994, 11.
- E.-M. Tiit. Eesti Vabariigi rahvuslik koosseis ja selle muutumine. // Postimees. 23. veebr. 1993.
- E.-M. Tiit. Eesti rahvastik demograafi pilgu läbi. / Eesti tulevikusuundumused. Tr, 1995.
- E.-M. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. // Akadeemia. 1993, 8.-10.
- H. Tõnismägi. Massimõrv Kuressaares. (1941. a.) // Politsei. 1996, 5-7.
- H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. BNS/Tln, 1998.
- U. Tõnnus. "Soomepoiste" langenud. 9. Tr, 1996.
- H. Tulp. Minu au on truudus. Pataljon "Narva" ajalugu. Tr, 1995.
- Ü. Uluots. Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus. Tln, 1999.
- E. Uustalu. For Freedom Only. Toronto, 1975.
- E. Uustalu. The History of Estonian People. Stockholm, 1962.
- E. Uustalu; R. Moora. Soomepoisid. Ülevaade eesti vabatahtlike liikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil. 2.tr. Tln, 1993.
- P. Varju. Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu. ORURK, 2. Tln, 1994.
- P. Varju. Eesti poliitilise eliidi saatusel. ORURK, 1. Tln, 1994.
- P. Varju. Eesti rahva inimohvrid nõukogude ja saksa okupatsioonide ajal 1940-1953. ORURK, 10. Tr, 1997.
- P. Varju; J. Vessik. Population Losses in Estonian's Saaremaa County as a Result of the First Soviet Occupation. ORURK, 6. Tr, 1997.
- K.-O. Veskimägi. Nõukogude uuelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tln, 1996.
- K. Villako. Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal (1940-1943). // Akadeemia. 1993, 6.
- R. Västrik. Klooga koonduslaager — Vaivara süsteemi koletu lõpp. // Vikerkaar. 2001, 8-9.
- D. Vseviiov. Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. / Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. Tln, 2002.
- H. Walter. Must lehekülg Eesti rahva ajalooramatus. // Luup. 1996, 7.
- A. Warma. Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938-44. 2.tr. Tln, 1993.
- M. Õun. Võitlused Läänemerel. Suvi 1941. Legende, oletusi ja veidi tõttki võitlustest Läänemerel, ta rannikul ja saartel. Tln, 1996.
- M. Õun. Võitlused Läänemerel sügis 1941 ja 1942. aasta. Järg legendidele, oletustele ja mõningasele tõele võitlustest Läänemerel, selle rannikul ja saartel. Tln, 1997.

TERVISHOID

Virve Kask

Kuna eriuurimust aastate 1940–1991 kohta pole, saab järgnev olla ainult esialgne ülevaade praegu teadaoleva põhjal. 50-aastast okupatsiooniperioodi võib jagada kolme ossa: 1940–41, 1941–44 ja 1944–91. Esimest ja teist perioodi iseloomustavad sõjaajale omased kaotused, kolmandat nn stalinliku ajastu rasked repressioonid kuni 1953. aastani ning alles pärast seda võis alata tervishoiusüsteemi rahulikum ülesehitus.

Ajavahemikul 1939–1953 kaotas Eesti vähemalt 735 arsti¹⁰¹ (ca 79% arstkonnast 1939. a. seisuga arvestades), sh 25 Tartu Ülikooli meditsiiniteaduskonna õppejõudu.¹⁰² Teise Nõukogude okupatsiooniperioodi alguses peeti oluliseks arvuliste näitajate kasvu, tasapisi hakati tähelepanu pöörama ka arstiabi kvaliteedile ja sisule. Tervishoiu lahendada jäid sageli ka sotsiaalhoolekandeküsimused. Järgnev ülevaade piirdub iseloomulike tervishoiuprobleemide esitamisega ja oluliste arvuliste põhinäitajate dünaamika jälgimise, tervishoiuvõrgu arendamise ning mõningate demograafiliste andmete esitamisega kolme erineva okupatsiooniperioodi jooksul. Elanike keskmine eluiga oli Eestis 1940. a. 58,4 a (Soomes 57,3),¹⁰³ ja 1991. a. – 70 a (Soomes 75,5).¹⁰⁴

1. Mõningatest raskustest arvandmete kasutamisel¹⁰⁵

Arvandmete võrdlemist raskendab kõigepealt asjaolu, et statistilisi tabeleid on koostatud erinevatel alustel. Sel põhjusel pole lihtne öelda sedagi, kui palju arste oli Eestis vaadeldava perioodi alguses. Kui 1940. a. kevadel koostatud Arstide Koja viimane nimekiri loetleb 848 arsti¹⁰⁶, siis enne seda oli 10. märtsil 1940 kustutatud arstide nimekirjast 150 Eestist lahkunud baltisaksa arsti, kuid a. 1992 Eesti statistika aastaraamatus avaldatud tabel annab ikkagi arstide arvuks 1056. Viimase põhjal kasvas arstide arv veidi üle kuue korra (a. 1991 kokku 6 527), keskastme meditsiinitöötajate arv üle üheksa korra, haigla-asutuste arv kahekordistus, kuid kõik need näitajad vajaksid põhjalikke kommentaare, eriti kui sooviksime oma andmeid võrrelda Soomega, kus sõjajärgne periood oli sama pikk.

1992. a. tabeli põhjal oli 1940. a. Eestis 10 000 elaniku kohta 10 arsti, 14,1 meditsiinitöötajat ja 47,7 haiglavoodit, a. 1991 vastavalt 41,6, 84,1 ja 112,2 (Soomes xxx). Soomes pikenes elanike keskmine iga 18,2 a. võrra (1940–91), kuna meil oli vastavaks arvuks 11,6.¹⁰⁷

¹⁰¹ Vt Merila-Lattik 1995, detailsemalt Merila-Lattik 2000, 7–34 ja lisad.

¹⁰² Lähemalt vt art. Teadustöö ja kõrgharidus käesolevas, samuti Merila-Lattik 2000 (nimestik lk. 1151j).

¹⁰³ Report, 1991, 45.

¹⁰⁴ Allikatena on kasutatud Eesti Statistika ja Eesti NSV Rahvamajanduse Statistika aastaraamatuid ning Ilmoja 2002. – Põhjalikum ülevaade: Ahelik 1980.

¹⁰⁵ Vt Eesti Statistika aastaist 1937, 1938, 1939, 1940 (jaanuar); Ahelik, 1980.

¹⁰⁶ Vt Merila-Lattik 2000, 17.

¹⁰⁷ xxx

Muidugi on arvandmed ainult üks osa tervishoiuseisukorra kirjelduses. On oluline silmas pidada, et Eesti 20 iseseisvusaastat oli liig lühike aeg oma tervishoiusüsteemi täielikuks väljaehitamiseks, kuid elanikkond oli arstiabiga normaalselt kindlustatud. Esimese tõsise hoobi andis 195 arsti lahkumine baltisakslaste ümberasumisega Saksamaale. Arste mobiliseerisid ka mõlema okupatsioonivõimu armeed, sõja ajal allus kogu tervishoiusüsteem sõjaväe vajadustele jne. Pärast sõda takistasid süsteemi ülesehitust rasked repressioonid, mille tagajärjed keetsid ka siis, kui Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast tuli juba uus, "poliitilistelt puhta minevikuga" arstide sugupõlv.

Rahva põhilised tervishoiuprobleemid ei lahene üleöö. Alkoholism ja tuberkuloos näiteks olid Eestis tõsised probleemid juba enne iseseisvumist ning on seda praegugi veel. Samuti ei kao niipea alles okupatsiooniperioodil esile kerkinud probleemid (nt massilised abordid, narkomaania)

2. Esimene Nõukogude okupatsioon (1940–41)

Tervishoiu formaalse riigistamise kõrval ei jõutud lühikese okupatsiooniperioodi jooksul palju kaugemale uute töösuundade kavandamisest sotsiaalministeeriumis. Koostati töökavasid uuteks seadusteks ja korraldusteks, mille teostamine ei nõuaks erilisi kulutusi ja elluviimine oleks teostatav kohe (nt töökaitseeskirjade muutmine, tööterrori vastu võitlemine ja töökaitseaduste elluviimine vaimsel alal töötajatele, kellel see senini puudus).

Teine kava nägi ette uuendusi, mille elluviimine nõudnuks suuremaid ressursse, nagu tasuta ravi korraldamine, üldise vanaduskindlustuse teostamine, puhkekodude rajamine.¹⁰⁸

Natsionaliseeriti eraraviasutused, laboratooriumid, suuremad apteegid, rohu- ja värvikauplused, arstiriistade, arstitarvete ja optika töökojad ning kauplused. Korraldati ümber ja laiendati tervishoiuvõrku *Tallinnas*. Üldkasutusse anti 12 haiglat (kõik endised erahaiglad) endise 3 asemel.¹⁰⁹ Laiendati ka *Tartu* tervishoiuvõrku.¹¹⁰ Ümberkorralduste esialgseteks tulemusteks oli ravimihindade külmutamine. Läänest saadud ravimeid juurde ei saanud. Selle perioodi lõpuks oli Eesti arstide arv vähenenud 229 arsti võrra.¹¹¹ Nendest 57 arsti langesid repressioonide ohvriks, 89 põgenesid sakslaste tulekul N. Liitu ja 17 viidi ära nn mobilisatsiooni sildi all. Suureks kaotuseks eesti tervishoiule olid arstkonna inimkaotused punase

¹⁰⁸ Arutlusel olid nt järgmised teemad: senise ravikorralduse reorganiseerimise vajadus; tervishoiutöötajate komandeerimine N Liitu sealse tervishoiukorralduse tundmaõppimiseks; tervishoiu alal tegutsenud eraasutuste ja -ettevõtete natsionaliseerimine; töötavale rahvale tasuta arstiabi kehtestamine; riikliku sotsiaalkindlustuse sisseseadmine tööliste ja teenistujatele; tasuta ravi võimaldamine kõigile tuberkuloosihaigetele; tervishoiuasutuste ülesanded nakkushaiguste vältimise ja tõrje alal; tervishoiuvõrgu laiendamine; ajutise töövõimetuse põhjuste uurimisest suuremates tööstusettevõtetes; tervishoiuolude uurimine põlevkivitööstuse rajoonis; täiendavate haiglate avamiseks seoses sõja algusega; Eesti Punase Risti organisatsiooni tegevus sõjaolukorras.

¹⁰⁹ Linna keskhaiglas (end. linnahaiglas) asus tööle 30 arsti, üldiseks mahutusnormiks määrati 562. Moodustati linna 2. haigla (end. ühishaigekassa haigla, vastavalt 12 ja 160); Tallinna sisehaiguste haigla (end. Greiffenhageni kliinik, vastavalt 4 ja 60); 2. närvihaiguste haigla (end. Hirschi sanatoorium, 2 ja 40); 1. sünnitushaigla (end. Krulli kliinik, 3 ja 35); 2. sünnitushaigla (end. Knüpfferi kliinik, 2 ja 25); nakkushaiguste haigla (end. 2. haigla Magasini tn, 7 ja 300, ka tiisikushaigete osakond); Tallinna lastehaigla (end. dr Krulli kliinik, 70 voodit); naha- ja suguhaiguste haigla (Veerenni t, suurendatud voodite arvuga).

¹¹⁰ Endises olid nakkus-, naiste- ja meeste haigla, emade ja laste arstlik nõuandla, koolide tervishoid, tervishoiuosakond, tervishoiupolitsei. Kokku oli voodeid 165, arste 17, hambaarste 2, õdesid-velskreid 13, muud 33, kokku personali 65. Laiendamise järgselt oli voodeid 303, arste 76, hambaarste 13, õdesid-velskreid 84, muud personali 195, kokku 368 inimest.

¹¹¹ Neist 45 nn järelümberasumise tõttu. Lähemalt vt Merila-Lattik 2000,19–23.

terrorireziimi ajal. Esimeste seas eesti arstidest langes NKVD ohvriks endine riigivanem ja välisminister, tunnustatud silmaarst dr. Friedrich Akel, kes vahistati juba 17. oktoobril 1940 ja lasti maha 3. juulil 1941. Okupatsioonivõimud rakendasid Eestis totaalse jälitus- ja pealekaebamissüsteemi, nähtuse, mis oli tundmatu demokraatlikus riigis elanud kodanikele. Aastakümnete jooksul rakendatud vägivald põhjustas rahva vaimse tervise kahjustamise mitmesse põlvkonda ulatuva mõjujõuga.

3. Saksa okupatsioon (1941–44)

Erinevalt Nõukogude okupatsiooni perioodidest oli Saksa periood kogu ulatuses *sõjaaegne*. Sellest olenevalt allutati kogu Eesti tervishoiukorraldus (sh haiglad) vallutatud aladel kehtestatud eeskirjadele. Arstiabi tsiviilelanikkonnale tuli teises järjekorras, mis kehtis ka arstimate kättesaadavuse suhtes. Tsiviilelanike tervist ohustasid mitmesugused sõjakahjud, eriti toitlusolud. Sõjavajaduste teenistusse rakendati ka TÜ arstiteaduskond.¹¹²

Tõsine oht arstimate puuduse, alatoitluse, ja hügieenitingimuste tõttu ähvardas eriti linnaelanikke. Ohtlikest nakkushaigustest oli levinuim difteeria (kuni 25 juhtu nädalas). Tähnulist tüüfust oli ühel nädalal 7 juhtu, tüüfust mõni üksik juht. Sagenesid suguhaigused, eriti naiste juures, kusjuures nakkusallikateks olid peamiselt sõjaväelased, avalikud ning ka mitteavalikud naised.

Saksa okupatsioonivõim jätkas repressioone, kuigi mitte sellise ulatusega, nagu seda tegid esimesed okupandid. Hukati oletatavalt kommunistlike vaadetega eesti arste (dr. Meerits) ja siia jäänud juudi soost arste. Kokku hukati 19 arsti. Kolm juudi arsti päästsid neid varjanud eesti kolleegid. Vangistuses olid anglofiilsetes vaadetes kahtlustatavad TÜ arstiteaduse professorid R. Bernakoff ja V. Hiie. 1944. a. üldmobilisatsiooniga võeti Saksa armeesse teadaolevalt 39 eesti arsti, neist 6 langes rindel. Kolm arsti hukkus Eesti linnade lauspommitamistel, mida punalennuvägi rakendas 1943–1944. aastail.

Saksa ja Nõukogude okupatsiooni vahetumisel põgenes maalt kümnete tuhandete põgenike seas 312 arsti. Esimese Nõukogude okupatsiooniaasta massilised repressioonid tekitasid sellise hirmu, et oldi sunnitud kodumaalt põgenema. Eestisse jäi teoreetiliselt 389 arsti.¹¹³ Põgenike seas on teada u 155 TÜ üliõpilast, kes pagulastena suutsid haridustee lõpetada ja arstidiplomi saada. Tartu Ülikoolist lahkusid põgenikena 12 arstiteaduskonna professorit. Põgenemisel hukkus vähemalt 8 arsti.

4. Teine Nõukogude okupatsioon (1944–91)

4.1. Ettevalmistused ENSV tervishoiusüsteemi taastamiseks (1943–44)

Meditiinikaadri ettevalmistamist alustati 1943. a., pärast seda kui ENSV RN tunnistas vajalikuks (31. XII 1942) asutada VNFSV territooriumil eesti õppekeelela velsker-ämmaemandate kool. Nõukogude Eesti komiteede töö tulemusena organiseeriti Moskvast (kokkuleppel NL Tervishoiu RK-ga) tervishoiuosakondade juhatajate ja asetäitjate (15 inimest), plaanijate (15), epidemioloogide (10), bakterioloogide (5) ja tervishoiuasutuste juhtivate arstide (12) kursused. Kavandati ka sanitaararstide abide kursuseid.

11. I 1944 valmis ENSV rahvamajanduse taastamise operatiivplaani projekt, mis sisaldas esmajärgulisi ülesandeid tervishoiu alal; plaanis nähti ette ka rida tagalas

¹¹² Lähemalt vt art. Teadustöö 3.1.

¹¹³ EE 11, 403; Merila-Lattik 2000, 24–28.

läbiviidavaid üritusi. Pakilisemateks ülesanneteks tervishoiu alal pidas Tervishoiu RK tervishoiutöötajate arvelevõtmist, raviasutuste avamist, nakkushaigete eraldamist ja hügieenikontrolli.¹¹⁴ Meetmete rakendamiseks anti 27. VI 1944 välja ENSV Tervishoiu RK käskkiri kaadrite, varustuse-, ravialaste ja organisatsiooniliste juhistega. Spetsialistide puudumine põhjustas seda, et taasvallutatud Eestis tuli tervishoiuosakondade juhatajateks võtta arstide kõrval velskreid ja vanemate kursuste arstiteaduskonna üliõpilasi, kompartei liikmeid. Nad saabusidki kohe vägede järel nn operatiivgruppide koosseisus Eestisse. Tervishoiu ala üldjuhiks sai rahvakomissar dr. Viktor Hiion, eriosakonna juhiks üliõpilane Aleksander Räni, Saaremaale osakonna juhatajaks velsker Paul Oberschneider ja Valka stud med Kirill Klenski.

Samal ajal koos uue Nõukogude okupatsioonivõimu saabumisega, algasid massilised vahistamised, mis hõlmasid paljusid tuntud arste, kes olid sõandanud kodumaale jääda. Esimeste ohvrite seas olid: 14. oktoobril 1944 dr. Juhan Reimaste, 23. oktoobril 1944 dr. Voldemar Sumberg, novembris dr. August Kukemilk, 18. detsembril dr. Robert Lattik, 23. detsembril dr. Herman Kurba jne. Aasta lõpuks oli vahistatud 10 arsti. Repressioonide ohvriks langes kuni 1953. aastani vähemalt 54 eesti arsti.

4.2. Tervishoiutöö põhisuunad 1944–1949

Tartus taastati meditsiinikool, jätkus Tallinna Meditsiinilise Keskkooli töö (Tambovist reevakueerunud õdedekooli baasil). 1945. a. lõpul avati meditsiinikoolid veel Rakveres ja Viljandis. Arstide täienduskursustele Moskvasse ja Leningradi saadeti 40 arsti.¹¹⁵ Meditsiinikaadrit valmistas ette ka ENSV Punase Risti Selts. Kaadrivaegus tingis N Liidust sissetoodud umbkeelsete ja madala kvalifikatsiooniga töötajate nimetamist plaanikohtadele, mis omakorda võimendas eesti arstkonna antipaatiat 'vene värgi' vastu.

1. XI 1944 alustati kaitsesüstimisi levinumate nakkushaiguste vastu (difteeria, rõuged, tüüfus, paratüüfus ja düsenteeria). Difteeria leviku peatamiseks nähti ette kaitsesüstimisi lastele alates 6 kuust kuni 12 eluaastani; seedeinfektsioonide vastu 12–55 eluaastani. Tõsiseks probleemiks olid sügelised, mispärast loodi naha- ja suguhaiguste dispanserite juurde eriline ravipunkt.

9.–11. III 1945 toimus I ENSV tervishoiutöötajate kongress. Tuvastati, et kogu tervishoiuvõrgus oli 1645 arsti- ja 245 hambaarsti kohta; esimestest olid täidetud 26,9%, teistest 26,1%. Tegelik vajadus olnuks 900 arsti, puudus 457. Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna kaadrite ja üliõpilaskontingendi osas selgus, et 1941. a. õppejõududest oli järele jäänud 2/3; teaduskraadita kateedri juhatajaid oli 11, assistentide kohti täideti vanema kursuse üliõpilastega. 1944. a. loodi uued tervishoiu organisatsiooni ja nakkushaiguste kateedrid. Tallinnas tegutsesid novembris 1944 Meditsiinilise Varustuse Valitsus, Toompea Raviasutuste Valitsus ja Teaduslik

¹¹⁴ Täpsemalt: 3 päevaga teostada kõigi meditsiini-, farmaatsia- ja teiste *tervishoiutöötajate* arvelevõtmine ning tööle kinnitamine (kasutades vajaduse korral arstikohtadel IV ja V kursuse meditsiiniüliõpilasi ja keskmeditsiinipersonali); 3 päevaga organiseerida sanitaar-epidemioloogiajaamad ja nakkushaiglad, 5 päevaga rakendada tööle üldhaiglad, ambulatooriumid, leprosooriumid, lasteasutused ja vajalik apteegivõrk, 7 päevaga organiseerida vajalikul hulgal lihtsamat tüüpi *sanitaarkorrapunkte* ja desinfektsioonikambreid, et kindlustada kogu infektsioonist ohustatud paikkonna elanike sanitaarkorrapunkti; 7 päevaga välja selgitada ja isoleerida nakkushaigusi põdevad isikud; 14 päevaga avada maa-*arstijaoskonnad*, seejuures iga arsti jaoskonna juurde organiseerida esimese 20 päeva jooksul statsionaar 5–10 voodikohaga ja apteegipunkt; al. esimesest päevast teostada asustatud punktide, veevõtukohtade, ladude, elumajade, kaupluste jne sanitaar-epidemioloogilist uurimist ja puhastamist.

¹¹⁵ 10 epidemioloogi, 10 sanitaarinspektorit, 5 silmaarsti, 5 kirurgi, 3 günekoloogi, 4 lastearsti, 2 naha- ja suguhaiguste arsti, 2 närviarsti (ENSV tervishoiu RK käskkiri 11. XII 1944).

Meditsiiniline Raamatukogu kokku 2487 tervishoiutöötajaga.¹¹⁶ Pärast demobiliseerimist ja N. Liidust naasmist oli Eestis 1945. a. 443 arsti ja 65 hambaarsti.¹¹⁷

Tartus alustas tööd tervishoiuosakond kohe pärast Tartu vallutamist (25. VIII 1944), mil linnas ei töötanud ühtegi ravi-profülaktilist asutust ega arsti. Alustati Linnahaigla sisseseadmise Naistekliinikus. Edasi käivitusid tööle Tartu Linna Nakkushaigla, Naha- ja suguhaiguste haigla, Tartu Linna Vesiravila, Lastetuberkuloosi haigla, Linna Esimene Polikliinik, Tuberkuloosidispenser, Sanitaar-Epidemioloogia jaam. Esimese aasta jooksul (25. VIII 1944 – 10. X 1945) kasvas tervishoiutöötajate pere 1 arstilt 44 arstile ja 67 õele.

Puhkekodude ja sanatooriumide 272 hoonest (1941. a.) oli 1944. a. sügiseks järel 186. Lõhutatud olid Pärnu ja Haapsalu mudaravilad, parimad kuurordid (Narva-Jõesuu, Oru, Pühajärve) olid peaaegu maani maha põlenud. Sanatooriumide võrk arenes 1945. a visalt. Käivitusid Võru ja Aegviidu puhkekodu.

Võitluses nakkushaigustega viidi 1945. a. läbi ulatuslikud profülaktilised kaitsesüstimid. Plaani järgi oli nakkushaigeile ette nähtud 770 voodikohta, ent tegelikult loodi neid 1011. Kõikide maa-arstijaoskondade juurde organiseeriti isolaatorid, õnnestus ka sanitaartransporti korraldada.

1946. a oli Eestis 519 arsti, kes täitsid 871 arstikohta (kohakaasluse koefitsient 1,6). Arstidega komplekteerimise plaanist oli täidetud 64,8% (vajati 800 arsti, kes pidid täitma 1242 arstikohta), puudus 281; paljud plaanilised ametikohad täideti ajutiste (pahatihti umbkeelsete) N Liidust saabunud madala kvalifikatsiooniga isikutega. Eriarstide vähesuse tõttu oli suuri raskusi eriti spetsialiseeritud arstiabi alal.¹¹⁸ Tõstmaks eriravi kvaliteeti ja kindlustamiseks organisatsioonilis-metoodilist juhtimist, seati a. 1946 sisse ENSV peaarstide instituut.¹¹⁹ Avati ja taastati lastesanaatoriume ning -haiglaid. Taevaskojas lõpetati 1946. a lastesanaatoriumi ehitustööd ja Lustiveres taastamine. Tartus alustas tööd esimene laste tuberkuloosahaigla. Organiseeriti vereülekandejaamad Tallinnas ja Tartus.

Tuberkuloosi alal oli olukord halb: iga kuu suri keskmiselt 15–25 haiget, pms vanuses 20–30 aastat. Negatiivseks peeti asjaolu, et raskete haiguste isoleerimiseks puudus võimalus.

1950. a. lõpuks töötas ENSV tervishoiuministeeriumi alluvuses 138 haiglat ja neis oli kokku 6 357 voodikohta,¹²⁰ kuid mitmed ravi-profülaktikaasutused kuulusid teiste ametkondade süsteemi.¹²¹

Jätkusid repressioonid. 25. märtsi 1949 a. massiküüditamisega viidi Siberisse Tallinna linnaarst dr. Nikolai Sarv perekonnaga ja Tartust dr. Klaudia Bezanitskaja perekonnaga. Teistkordselt vahistati tuntud arstid: dr. Mihkel Kask 1947.a., dr. Harry Rütman ja dr. Leonhard Mardna 1949. a. Tallinna Keskhaiglast vahistati 1951. a. kolm tuntud arsti: veebruaris ENSV peakirurg Georg Järvekül, novembris dr. Rudolf

¹¹⁶ Arste 353, õdesid 448, velskreid 117, ämmaemandaid 106, masseerijaid 25, laborante 46, muud tervishoiuasutustes töötavat personali 1368 (Tervishoiu RK ettekanne RKNile 17. XI 1944).

¹¹⁷ EE 11, 403.

¹¹⁸ Ametkohtade täitmiseks leidis nt epidemioloogid ainult 6%, sanitaar- ja silmaarste 20%, kurgu-nina-kõrvaarste 40% ulatuses.

¹¹⁹ Ahelik, 1980, 289.

¹²⁰ Sh linnades 61 (5014 voodikohaga), maal 77 (827). Kõigi raviasutuste voodikohti oli 7151. Vt Ahelik, 1980, 336j.

¹²¹ Nt raudteelaste ja veetranspordi töötajate meditsiiniuasutused, amtiühingute üldsanatooriumid jm (vt ENSV rahvamajandus 1970. a).

Müürsepp ja dr. Julius Paldrok. G-B. Järvekülg hukkus Narva vangilaagris 10. augustil 1953.

4.3. Tervishoid aastail 1950–1991

Meditšiinalase teadusliku uurimistöö põhiprobleemideks 1950. a kuulutati tuberkuloos, traumatism, kutsehaigused ja düsenteeria. Nenditi, et oli suurenenud sündimus, vähenenud üld- ja lastesuremus ning et loomulik iive oli muutunud positiivseks.¹²² Samal ajal tegid aga Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna tegevusele korvamatut kahju massilised repressioonid, mis saavutasid kulminatsiooni 1950. a märtsis pärast partei VIII pleenumit. Represseeriti 56 õppejõudu, üliõpilasi eksmatrikuleeriti sadu, paljud arreteeriti.¹²³ Arstiteaduskonna 12 professorit 17-st kõrvaldati ametist nn „kodanlikus natsionalismis” süüdistatuna ja neid asendasid madalama kvalifikatsiooniga parteile ustavad arstid. Langes ülikooli õppe- ja teaduskvaliteet. Hiljem osa vanu professoreid võeti tööle tagasi.

Seoses 1956. aastast alanud nn „sula” perioodiga toimus ka tervishoiusüsteemi rahulikum ülesehitus. Ühiskonna loomuliku arengu tulemusena edenesid teadus, tehnika, rahva heaolu ja see kajastus ka eesti meditsiinis tervikuna. Saavutati märgatavat edu kõikide demograafiliste näitajate osas: suurenes sündimus, vähenes üld- ja lastesuremus, loomulik iive kasvas. Kõik kvantitatiivsed näitajad paranesid, ehitati suuri haiglaid, tasuta arstiabi oli kättesaadav kõigile ja see oli sotsialistliku ühiskonna positiivne külg.

Kuid Nõukogude süsteemile omane suletus pärssis arengut tublisti. Normaalses ja vabas ühiskonnas oleksid edusammud olnud suuremad. Isoleeritus Läänest tingis tehnilise mahajäämuse, teaduslikku uurimistööd pidurdas informeerimatus Läänes tehtust, välismaine teaduslik kirjandus ei olnud kõigile kättesaadav, sest tuli tellida valuuta eest nagu ravimidki ja kaasaegne meditsiiniaparatuur. Oli loodud kolmeastmeline haiglatevõrk: parteihaiglaid, keskhaiglaid ja rajoonihaiglaid, ning neis oli väga suur erinevus. Tehnilist mahajäämist tuli kompenseerida eesti arstide töökuse ja oskustega. Rahvusvahelised kontaktid olid minimaalsed ja sõltusid rohkem parteilisest positsioonist, kui inimese andekusest ning võimetest. Inimesekeskne arstiabi asendus üha enam võitlusega haiguste vastu. Militaarne N. Liit eelistas sõjatööstust ja majandusliku olukorra halvenemisega lõpuaastatel muutusid ravimite teatud defitsiitseks.

Nõukogude alkoholipoliitika oli vägivallale rajatud ühiskonna lahutamatu osa ja sai alguse esimesest okupatsiooniaastast, kui viin tehti kättesaadavaks igal pool ilma igasuguste piiranguteta. *Nõukogude alkoholipoliitika toel tõusis alkoholism üleliiduliseks terviseprobleemiks. Eestis püüti seda tembeldada 'kodanlikuks igandiks' ning avalikkuse ees maha vaikida; a-ni 1985 oli keelatud ajakirjanduses avaldada alkoholi tarbimist elaniku kohta¹²⁴, mis saavutas kõrgpunkti a-tel 1982–84: 11,2 liitrit (Soomes samal ajal 6–7 l). Teatava kahanemise tõi üleliidulise alkoholipoliitika muutmine a 1985, mille tõttu aga suure osa okupatsiooniaegse alkoholismi ohvrite surm nihkus taasiseisvunud Eesti aega. Raviarvestustes arvel olevate alkohoolikute arv oli kõige suurem a 1985 ja vähenes siis, kuid võrreldes 1980. a-ga kasvas 1991. a-l*

¹²² Vt Ahelik, 1980, 312. Vrd ENSV Tervishoiu Ministeeriumi kolleegiumi otsus 25. VIII 1949.

¹²³ Lähemalt vt art. Teadustöö, 4.1; hulga detaile toob Merila-Lattik 2000, 27–32. – Osa õppejõude võeti uuesti ametisse Stalini surmale järgnenud poliitilise "sula" ajal.

¹²⁴ Teadaolevalt esimene konkreetsete andmetega ajaleheartikkel ilmus alles a. 1985 Noorte Hääl veergudel.

4168 patsiendi võrra suuremaks. Samal perioodil tõusis narkomaanide ja toksikomaanide arv 93-lt 266-ni.

E. V-s ja alul ka N Liidus keelatud **abort** tehti a. 1955 seaduslikult lubatuks ning kasvas tõsiseks probleemiks, saavutades kõrgpunkti 70ndatel a-tel (1970 tuli 100 elussünni kohta 188,7 aborti). Ka see probleem on kandunud taasiseseisvunud Eestisse.¹²⁵

Narkomaania suhteliselt hiline saabumine Eestisse oli teatud mõttes seotud okupatsiooniga, st sellest tingitud eraldatusega välismaadest. Kui 1980. a. registreeriti ainult 1 000 juhtu lendavate kemikaalide „*nuusutamises*”, siis esines neid viis aastat hiljem juba 5000. HIV saabus Eestisse alles okupatsiooni lõppaastail üksikute juhtumitena (1990.a. tuvastati HIV-kandlus 6 ja HIV-tõbi 8 inimesel).¹²⁶

Viiekümneaastase okupatsioonija lõpuks 1991. a. oli küll arste 6527, keskmehitsiinitõõtajaid 13 215, haiglavoodeid 17626 (10 000 inimese kohta vastavalt 41,6, 84,1 ja 112,2; Soomes xx, xx, xx)¹²⁷, kuid eestlase keskmine eluiga, mis oli enne okupatsioone soomlastest ees, oli nüüd põhjanaabrite omast tervelt 5,5 aasta võrra lühemaks jäänud.

¹²⁵ Uibu 2000/2001, 15j.

¹²⁶ Liiv 2002, ???

¹²⁷ ESA 1992, 171-173. Arste oli enim a. 1986 – 7357 – , kuid siitpeale pidevalt vähem. Samal ajal vähenes ka haiglate ja voodite arv.

Kasutatud kirjandus

Eesti Statistika. Tln, 1931, 1937, 1938, 1939.

Eesti Statistika. Tln, (jaanuar): lk. 8-44, 65-74, 172, 193-198, 279, 439, 500, 595.

Eesti Statistika aastaraamatud:

- 1981, lk. 266-269,
- 1982, lk. 243-246,
- 1983, lk. 250-253,
- 1984, lk.245-248,
- 1985, lk.266-271,
- 1986, lk. 291-299,
- 1987, lk. 9-24, 345-358,
- 1989, lk. 334-353,
- 1990, lk. 45-56, 320-334,
- 1991, lk. 172-179,
- 1992, lk. 11-12, 26-27, 171-177.

ENSV Rahvamajanduse statistika aastaraamat 1977-1988. Tln, 1989.

Tervishoid Eestis 1917-1950. Koostajad S. Ahelik, E. Kipper, M. Nõmm, L. Varend. Tln, 1980, 356 lk.

Ilmoja, Vello; Mardna, Peeter. Tervishoid Eestis uue aastatuhande lävel. TEA, 2002, lk. 288-294.

PÜSIKAHJUD TERVISELE

Heino Noor

Aastatel 1940–1991 asetleidnud massilised repressioonid põhjustasid Eesti elanikkonna tervisele raske püsitrauma, mille tagajärjed võivad kesta a-ni 2040. Otseste või kaudsete repressioonide all kannatas ligikaudu pool Eesti elanikkonnast.¹²⁸ Järgnevas käsitletakse peamiselt nn stalinistlike repressioonide ajal (1940–41 ja 1944–54) toimepandud inimsusvastaste kuritegude tagajärgi.¹²⁹ Meie käsitus on viktimoloogiline.¹³⁰

1. Inimsusvastaste kuritegude definitsioonist

Rahvusvahelises õigusterminoloogias nimetatakse inimsusvastaseid ja sõjakuritegusid käsitlevat ÜRO 1968. a konventsiooni aegumatuskonventsiooniks. Selle järgi on *aegumatu inimsusvastane kuritegu*

kavatsuslikult ja/või tahtlikult sõja või rahu ajal okupeeriva võimu poolt toime pandud rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise rühmituse ja/või selle liikmete tapmine, hävitamine, sundasumisele saatmine, küüditamine, jälitamine ning tagakiusamine (persekutsioon), hävingut põhjustavate või sündimust takistavate elutingimuste pealesurumine, rühmituse liikmetele tõsiste kehalise ja/või vaimse tervise (ing mental harm) kahjustuste tekitamine.

EV Karistusseadustiku (2002. a) § 89 käsitleb *inimsusvastaseid kuritegusid* kui *süsteematacilisel viisil või massiliselt ja riigi, organisatsiooni või grupi õhutusel või juhtimisel toimepandud inimõigustest ja -vabadustest ilmajätmist või nende õiguste ja vabaduste piiramist, samuti tsiviilelanike tapmist, piinamist, vägistamist, neile tervisekahjustuse tekitamist, nende sunniviisilist ümberasustamist, väljasaatmist, prostitutsioonile sundimist, neilt alusetult vabaduse võtmist või muud väärkohtlemist.*

Niisuguseid kuritegusid on Eestis toime pandud kogu Nõuk. okupatsiooni kestel. Käesolev ülevaade vaatleb peamiselt nn stalinistlike repressioonide ajajärku (1940–41 ja 1944–54). Meie käsitus on **viktimoloogiline** (*victim* – ing *ohver, kannatanu*), samas ka sovetoloogiline, sest see puudutab nõuk. tegelikkuse erinevaid ilminguid.

Esitatavad andmed, tähelepanekud ja analüüs pärinevad kümne aasta pikkusest (1993–2003) tööst repressiooniohvrite arsti- ja õigusabi keskuses (MRT) Tartus, kus kodanikualgatuse korras ja tasuta abistatakse ligi 700 raskete repressioonide (nii sovetlike kui ka natslike) ohvrit. Käesoleva töö autor, praegune MRT arst-konsultant, küüditati a. 1941 ja on viibinud 8 a. vangilaagris.¹³¹

2. Aastatel 1940–1941 ja 1944–1954 toimepandu iseloomust

Selle perioodi repressioone võib ulatuselt ja raskuselt mitmeti võrrelda juudi **holokaustiga**, mille uurijad leiavad, et pea kõigi ellujäänute juures võib pikka aega

¹²⁸ Talve, 19.–23. X 1991.

¹²⁹ Repressioone Saksa okupatsiooni ajal (1941–44) kirjeldab: Paavle, 2002, 9–26.

¹³⁰ Viktimoloogia definitsioon: *The scientific study of the extent, nature and causes of criminal victimization, its consequences for the persons involved and the reactions thereto by society, in particular the police and the criminal justice system as well as voluntary workers and professional helpers.* (www.victimology.nl/)

¹³¹ Sh 11 päeva surmamõistetute kambris. Ka tema ema ja isa vangistati a. 1941, kuid mõrvati surmalaagris a. 1942.

leida kehalisi ja/või psüühilisi häireid;¹³² uurijad väidavad, et need psüühikamuutused kanduvad holokausti läbiteinute teise-kolmandasse põlvkonda ning et vähemalt 30–60% ellujäänust vajab praegugi hooldust (ing *care*), neist 10–30% arstiabi (ing *cure*). Uurijad väidavad, et need nähud kestavad 50 aastat. Järelikult ei möödu need Eestiski enne 2030–2040. aastat (siinkirjutaja järeldus). Meil toimunud ongi nimetatud “Eesti holokaustiks”.¹³³ Kuigi on küllalt põhjusi arvata, et meid tabanud trauma tagajärjed ja kaugtagajärjed on holokaustiga samalaadsed, on neid seni aga vaevalt käsitletud. Sama kehtib nõuk. repressioone põhjustanud *etnotsiidisuundumuse* suhtes.¹³⁴

Muidugi ei olnud kogu nõukogude aeg Eestis ainult inimsusvastaste kuritegude katkematu ahel. Paljud represseritud tulid toime rahvuse, kultuuri ja mitmes osas sotsiaalse mõõdme, ka majanduse ning teaduse säilitamise ja üsnagi jõulise edendamisega. Seda ei tohi pisendada, samuti ei tohi aga pisendada vägivaldset vastuhakkajate kannatusi.

3. Repressioonide eesmärgid ja meetmed

Repressioonina käsitleme rahvusvahelise õiguse vastast, poliitilistel eesmärkidel võõrvõimude poolt toime pandud vägivalda okupeeritud maa elanike kallal.

Nõuk. repressioonide **eesmärgiks** oli maha suruda, ahistada ja/või hävitada rahva aktiivne tuumik.¹³⁵ Samal ajal olid selle vägivalda teod vahendiks, millega sunniti kogu rahvas teadvustatud või alateadvusse surutud hirmuga alla andma, vaikima või muganduma, olukorraga leppima, vägivaldavõimuga kaasa minema. Hirm ja ärevus olid inimsusvastaste meetmete eesmärgiks kui ka tagajärjeks. See oli ka hirm oma eluajal inimliku eneseteostuse ärajäämise ees. Kestev vägivald tekitas Eesti ühiskonnale raske *trauma*. Seda püüti rahva ühismälust kustutada lakkamatu terroristliku *ajupesu* (ing *brainwash*) abil, mis tähendas sunniviisilist ja vägivaldset isiklike hoiakute, tõekspidamiste ja seisukohtade järjekindlat ümberkujundamist. Ajupesule allutatud tunde- ja tahtelu pidi muunduma nn *nõukogude inimese* omaks, kellel ei tohtinud olla ei rahvuslikke ega religioosseid ideaale; süüdistused rahvusluses või usklikkuses võisid kaasa tuua repressioone.¹³⁶

Peamisteks **meetmeteks** olid *massimõrvad*, *küüditamised*,¹³⁷ *piinamised ja ähvardused*. Nende julmust, käiku ja ulatust kirjeldasid üksikasjalikult Saksa okupatsioonivõimud, taotledes rahva toetust sõjas N Liidu vastu. Ellujäänud piinatud võisid neid andmeid kinnitada. Hirm Nõuk. võimu tagasituleku ees sundis paljusid põgenema, kojujäänud allutati a-test 1940–41 tuntud meetmetele.

¹³² Väidetavalt on nad kõik psüühiliselt raskesti ohustatud (sks *psychisch schwer gefährdete Personengruppe*, nagu teatab J. Lanssen 1995, lk. xx).

¹³³ Teadaolevalt esimesena Juhan Kokla, Stockholmi Eesti Päevaleht, 1990.

¹³⁴ Vt NLKP KK poliitbüroo otsust 31. I 1938, Sabbo 2000, nr. 20. – Vrd A. Must, Postimees, 28. VIII 2003.

¹³⁵ Sarv, 1997, 68.

¹³⁶ Süüdistuseks piisas okupatsioonieelsest ametist (nt riigiametnik, politseinik), kuuluvusest vabatahtlikku org.i (nt Kaitseliit, Naiskodukaitse, Naisliit), tegevusalast (nt vaimulik) või omandist (nt taluomanik, kaupmees).

¹³⁷ Lähemat vt. art. Inimkaotused.

Piinamisi võib liigitada *kehalisteks* ja *psüühilisteks*. Mõlemaid peeti N Liidus õigustatuks¹³⁸ ja kasutati rutiinselt teabe, ülestunnistuste ja pealekaebuste väljapressimiseks.

Kehalise piinamise võtetest olid kasutusel peksumine, lämmatamine, tuleleegi või elektrivooluga töötlemine, suguosade pigistamine, pea ja kaela väänamine, „mahakeeramine” jt. Piinatavate kisa ja oigeid võimendati mõnel pool¹³⁹ sageli valjuhääldajaist või lasti kuuldavale heliplaadilt.

Psüühilise piinamise võtteid olid ähvardamine kehaliste vigastuste tekitamisega, püstoliga pähe sihtimine, pikaajaline magamata jätmine, öised ülekuulamised, mitmeks päevaks pimedasse üksikkongi paigutamine. Sunniti ka vaatama teiste ülekuulatavate või lähedaste piinamist, samuti nende alandamises osalema (nt pandi üks ülekuulatav põlvili, suu pärani, teine piinatav pidi talle kuklalasu ähvardusel suhu urineerima, et uurija saaks soovitud „ülestunnistuse”).

Psüühilisest piinamisest inimteadvusse jäänud jäljed on sageli sügavamad kui kehavigastused. Sel teel saadud „ülestunnistuste” põhjal võidi langetada surmaotsus, eriti poliitiliste süüasjade puhul, kus piisas üksnes süüstatava ülestunnistusest; nendega saab nüüdki, tagantjärei ülestõstetud aegumatuks peetavates poliitilistes „süüasjades” pahatahtlikult manipuleerida.

Uurijad võisid piinatavalt kätte saada *rõõnamise*, st tõelise või väljamõeldud süü kaassüüstatavale veeretamise („ega mina üksi” või „mitte niivõrd mina kui tema” jms) või *õõrdamise* (pealekaebavalt teatamise). Nõuk. õigusemõistmises kehtis kuni 1950ndateni nn Võšinski doktriin, mis tähendas süüstatava *süüdioleku presumptsiooni* – süüd polnud vaja süüstatavale tõestada, vaid see pidi ise tõestama, et ta pole süüdi.

Üheks psüühilise piinamise võtteks oli *kahtlustava koondnimetuse* omistamine (nt *rahvavaenlane, kontrik, kulak, fašist, dissident, kulaku tütar, ebalojaalne tüüp* jts). Need nimetused tegid märgistatu kaaskodanike silmis inimeseks, kellega on ohtlik suhelda.

Ähvardamisi-hirmutamisi võimendas nende ulatus: neid ei kasutatatud mitte ainult vanglates (vanglakeeli *väikeses tsoonis*), vaid nad kehtisid kogu N Liidus, millele vanglakeel andis tabava nime *suur tsoon*. Sellest *väikesesse* sattumine oli sageli vaid aja küsimus. *Suures tsoonis* elas nn *homo sovieticus*, nõukogude inimene, pea kohal teadvustatud või alateadvusse suunatud hirmumõök.

4. Peamised tervisekahjustused

Tervisekahjustus on inimese kehalise ja/või vaimse heaolu häiritud seisund, mis objektiivsel hinnangul vajab ravimist või raskemal juhtudel pole ravitav. Vabaduskaotuslikest jm repressioonidest tekitatud tervisekahjustustest tunneme Eestis järgmisi.¹⁴⁰

¹³⁸ N Liidus nimetati kehalist piinamist *füüsilise mõjutamise vahendeiks* (vn *merõ fisitšeskogo vozdeistvia*). Stalini allkirja kande NLKP KK korraldus 20. I 1939 rõhutab, et „füüsilise mõjutamise vahendid” ei ole mingi kuritegu – vastupidi, neid tuleb enamgi rakendada nende „rahvavaenlaste ülekuulamisele, kes tõrguvad ja ei paljasta veel vabaduses olevaid kaassüüdlasi ja vandenõulasi ja sellega jätkavad nõukogudevastasust.” „Niisuguseid mõjutusvahendeid tuleb ka edaspidi kasutada klassivaenlase purustamisel ja kuigi neid meetodeid on mõned määrinud, tuleb neid edasi kasutada ülestunnistuse saamiseks. Parteijuhtidel tuleb kontrollida nende võtete kasutamist vajalikel kordadel ja vajalikel viisidel.” Vt Sabbo V, nr. 15.

¹³⁹ Nt Tallinna Pagari t. NKVD hoones, Sverdlovski sisevanglas jm.

¹⁴⁰ Kasutame Rahvusvahelist haiguste klassifikatsiooni RHK-10 (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, World Health Organisation, Geneva, 1992*) ja sellekohaseid koodinumbreid. Psüühika- ja käitumishäirete käsitlemisel kasutame Psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsiooni RHK-10 ja selle juurde kuuluvaid juhiseid (WHO, 1992 ja Tartu Ülikool, 1999). Vägivallavõimu täiturite poolt põhjustatud surma või tervisekahjustuse välispõhjuseks oli enamasti

4.1. Somaatilised e. kehalised haigused ja vigastused

Nälginus, toitumusmarasm, alimentaarne düstroofia (E42); *kroonilised vitamiinivaegused, pellagra, skorbuut* (E50, E64) ja nende jääknähud ning kaugtagajärjed.

Krooniline kopsutolmustus e pneumokonioos (J60–J65), mis tekkis sunnitööl vase-, kulla-, nikli-, kiviõie- jt igasuguse töökaitseta allmaakaevandustes.

Kiiritushaigus koos *kopsutolmustusega* (T66, V88), tekkisid radioaktiivsete maakide (nt uraani) kaevandamisel Kolõma, Norilski jt vangilaagreis ning mujal. Paljud kannatanuist surid Eestis varsti pärast kojujõudmist.

Nakkushaigused, nagu *kopsu- või luutuberkuloos* ja nende jääknähud (A15, A19, B90), *täitõve* (A75) kaudu levinud *tähniline tüüfus* (A79), *kõhutüüfus* (A01). Eriliseks represseeritud tabanud nakkushaiguseks oli *brutselloos* (A23). Sellesse nakatusid paljud a. 1949 sundasumisele saadetud naised, keda sunniti igasuguse töökaitseta tööle brutselloosi tekitajaist saastunud lamba-, veise- ja põhjapõdrafarmides. Neist mitmed kannatavad praegugi kroonilisest brutselloosist tingitud raske *hulgiliigespõletiku* all eluaegsete vaeguritena-invaliididena.¹⁴¹

Püsivad tervisekahjustused tekkisid ka *halva kohtlemise sündroomidena* (ing *maltreatment syndroms*, Y07), st ülemäärase loodusliku külma kätte sundjätmise, toiduta ja joogiveeta jätmise tagajärjel (X53, X54). *Luumurrud* jt *kehavigastused* (T03) tekkisid represseeritutel (nt piinatutel) ja/või tervistkahjustavatel tingimustel ning sunnitööl saadud vigastuste tagajärjel.

Alajäsemete oblitereriv endarteriit, st alajäsemete tuiksoonte ahenemise tagajärjel kulgevad parandamatud haigused (I00–I99) lõppesid sageli gangreeniga (R02) ja jäsemete amputatsiooniga või surmaga. Need tervisekahjustused tekkisid enamasti polaarvõotme kaevandustes (Vorkuta, Inta) pikaaja sunnitöövangidel.

4.2. Vaimse tervise kahjustused

Psühhotrauma on psüühikasse, hingeellu ja vaimsusesse kahjulikult toimiv vapustus või pingeseisund, negatiivsetest elamustest küllastunud seisund, mille tagajärjeks on vaimse tervise kahjustus. *Traumeeriv sündmus* on objektiivselt või kannatanu enese teades enneolematult suur ja seotud suure õnnetuse, vägivalla või kontrolli kaotamisega elu üle. Kui trauma ja selle järgsed nähud on põhjustatud repressioonist ja esinevad represseeritu või temaga seotud inimese hingeelus, tuleb seda käsitleda kui *repressioonitraumat*. Võrreldes loodusõnnetustega ja paratamatusena tunduvate (ing *God-made*) olukordadega on inimese poolt inimesele tekitatud (ing *man-made*) traumast tekkinud püsikahjustused märgatavalt ja raskemad.

Rahvusvaheliselt kasutatava klassifikatsiooni järgi jaotatakse psühhotraumasid ja nende põhjusi raskusastmete järgi.¹⁴² Vaadeldaval perioodil Eestis tekitatud psühhotraumad kuuluvad raskusastme järele rubriikidesse *ekstreemne* ja *katastroof*.

Repressioonitraumas võib tinglikult eristada kolme faasi:

1. šokk, vapustus, ehmatus, mis kaasnesid/järgnesid uurimisorganisse kutsumisele, vangistusele, küüditamisele;

lühiajaline või kestav *rünne* (ing *assault*, X25–Y09).

¹⁴¹ On viiteid, et *radiatsioonikahjustusi* (kiiritustõbi jt.) võis tekkida neil, kes küüditati Eestist a-tel 1949–63 Kasahstani-Semipalatinski piirkonda, mille katsepolügoonidel tehti tuumarelvakatsetusi. (Marju Toom, Eesti sõnumid 13.03.1995) Neid võimalikke tervisekahjustusi tuleb eristada *brutselloosist*, mida küüdituspaiikade karjafarmides diagnoositi. Ilmselt vajavad selgitamist võimalikud geneetilised kahjustused nii neil, kes viibisid ise a-tel 1949–63 radiatsiooniohtlikes piirkondades kui ka nende järglastel.

¹⁴² *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4. edition* 1994 (DSM–IV).

2. kohanemine, olukorraga adapteerumine. See faas võis kesta vaid päevi, aga ka aastaid;

3. lahenemine, taandarenemine, reliis. Võis kesta koos jääknähtude ja taasägenemistega kogu elu.

Kõigi kolme faasi ajal võis tekkida kergemaid või raskemaid tervisekahjustusi.

4.3. Psühhosomaatilised haigused

Neid haigusi tekitasid ja soodustasid repressseeritutel tegurid nagu *pidev stress* (st väliskeskkonnast ja organismi häiritud sisekeskkonnast lähtuv negatiivseist elamustest tulvil pingeseisund) ja *düstress* (pidurdatud pingeseisund, varjatud raev, vaoshoitud viha; vaegtoitumus; rasked kliimatingimused¹⁴³). Neist haigustest said repressseerituil enimlevinud eluaegseiks tõbedeks *kõrgvererõhuhaigused* (I10–I15), *mao-peensoole haavand* või nn *stressihaavand* (K28), *astma* (J45), *krooniline haavandiline koliit* e *jämesoolepõletik* (E51).¹⁴⁴

4.4. Traumajärgne stresshäire (F43.1)¹⁴⁵

on peamiseks repressseeritute ja nende lähedaste vaimse tervise häireks. Selle tüüpilisteks nähtudeks on trauma korduva läbielamise episoodid sundkujutlustes ja painajalikes kordusunenägudes. Sageli esineb ärevusootust ja hirmu traumata meenutatavate objektide, paikade, tähtpäevade, isikute lähenedes. Iseloomulik on traumeeriva sündmusega seonduva vältimine: kõike traumeerivat nii oma hinges kui suhetes püütakse endast eemal hoida. See võib ilmneda ka nii, et mõningaid trauma tekitanu üksikasju ei suudeta/taheta meenutada. Võib tekkida üldine võõrandumine, tunnete üldine ahenemine, tuimenemine ja vaesumine. Võivad tekkida ülivalvsuse ja ülivirguse episoodid, päevased nägemuslikud minevikusähvatused ja mälopildid. Ilmneda võivad ka mahasurutud raevu esilepursked või vajadus repressioonielamusi korduvalt ümber jutustada. Ehkki väga harva, oleme täheldanud ka püsivat, harjumuslikku ohvriksõlemise meeleolu, nn *viktimismi* ja rõõmutust.

PTSD puhul ei pruugi nimetatud sümptomid esineda kõik koos; võivad lisanduda *masenduse* ja *depressiooni* nähud. Mõne uue vapustava elamuse puhul võivad repressioonitrauma jääknähud ägeneda, eriti kui tegemist on elamusega, mis on „liig sügav pisarate jaoks” (ing *emotions too deep for tears*). Üks sagedasi masenduse üleelamise viise on nn *workaholism* – tööhullus, põgenemine, sukeldumine töösse, saavutuste ja eneseületamise püüdlused, kas või iga hinna eest ja tervisega riskides. PTSD kroonilise kulgemise puhul jätkuvad sagedased rasked painajalikud ja *õudusunenäod* (F51.5, F51.4), mis tihti sagenevad ja ägenevad mõne kannatanule olulise tähtpäeva või -sündmuse eel. Sellisest unenäost ärgates on inimene segane, ärevil, pahur; niisugune seisund mõjub rusuvalt ka lähedastele. Traumaunenäole kaasuvad sageli südamehäired, hingeldus, lihastõmbused, häämitsused, higistamine („luupainaja sündroom”).¹⁴⁶

¹⁴³ Nt äärmuslik külmus või kuumus, polaarvöötme päevavalgusetu ööpäev.

¹⁴⁴ Saksamaal tuntakse taolisi haigusi nimetuse all *Spätheimkehrers-Krankheit* (‘hiliskojutulija-haigus’). Tuhandeid vangilangenud sakslasi ei lastud sõja lõppedes koju, vaid hoiti aastaid surmalaagris. 1950ndate lõpus, pärast nn Adenaueri amnestiat lasti ellujäänutest enamus siiski koju tagasi – juba eriomastest, Gulagis saadud ülnimetatud haigustest koormatuina. Sama amnestia tulemusel ja samasuguste tervisekahjustustega jõudsid 1960ndail Eestisse tagasi ka need, kes olid sõdinud Saksa väeosades N Liidu vastu ja saanud pikaajalised (“25+5”) sunnitöökaristused.

¹⁴⁵ Ing posttraumatic stress disorder, lüh. PTSD.

¹⁴⁶ Tüüpilisi juhtumeid: K. (75), Kolõma laagrite endine poliitvang, kirjeldab kuidas ta 40 a. hiljem kordusunenägudes ühtelugu võitleb tšekistiga või selle käsilasega, taob rusikaga vastu türmimüüri ja ärkab selle rabeluse peale, ehmatades ja äratades ka abikaasa. – L. (80), Kirovi laagrite poliitvang, näeb enamasti ägedat võitlust kallaletükkivate laagrimonstrumide-blatnoidega. – N. (80), Ivdeli laagrite

Õiste või päevaste traumeerivate minevikusälvatuste all kannataja kaotab tihti ööpäeva ja elurütmi, peab end ikka ja jälle psüühiliselt jalule seadma, tegelikkust uuesti mõtestama. Võivad tekkida käitumishäired, masendus, süveneda depressioon. Kannatanu hakkab kartma, eitama ja vältima traumeeriva sündmuse või tähtpäevaga vähegi sarnanevaid olukordi, areneb nn *traumatofobia*. Nii püüab inimene tegelikkusest põgeneses iseendaga toime tulla. Aeg trauma ja traumajärgse sümptomaatika ilmnemise järel võis varieeruda, kuid üldiselt ei ületanud kuut kuud.

Pikaajaline PTSD mõjutab ka ohvrite pereliikmeid jt lähedasi ning kaugemaidki – kogu sootsiumi. Tekkis *proksimaalne e. lähimine stress*. Raskelt traumeeritud inimese kõrval elamine, tema seisundi ning käitumise nägemine ja talumine tekitas omakorda pingeid. Sageli arenes ka *distaalne e. kaugmine stress*, kujutletavatest ja kaasaelatavatest kannatustest pingeline osasaamine, sellega kaasnev krooniline ärevus ja hirm. Eriti rusuvalt võis repressseeritule mõjuda see, kui tema elukaaslane, peig, mõrsja või abikaasa vägivallavõimu surve all temast lahku läks. Vangipõlves kogetud tervisekahjustustest ja seksuaalsest abstinentsist, suguelu puudumisest sugenes sageli kestvaid sugeluhäireid, suguvõimetust, osaline või täielik impotentsus, lastetus.

PTSD raskus ja kestvus olenesid traumaeelsest isiksusest, repressiooni sügavusest ja kestvusest ning repressseeritu taasvastuvõtmisest perekonda ja ühiskonda, st tema õiguste, hea nime, tervise ja töövõime tagasisaamise võimalustest, sotsiaalsest rehabiliteerumisest. Olulised olid ühiskondlik ja lähedaste tunnustus ning tähelepanu, õiguslikud, moraalsed ja ainelised hüvitused.

Tuleb täheldada, et natslike repressioonide all kannatanute kehaline ja vaimne tervis ning enesetunne taastusid tunduvalt kiiremini ja tõhusamini. Neile said osaks mitmesugused korduvad hüvitused, kuna Nõuk. repressioonide ohvreid ja nende sugulasi ootasid koju jõudes ees jälitamised, piirangud ning õiglusetus töökohtadel, elukoha valikus, hariduse ja eluaseme saamisel.¹⁴⁷ See oli tõeline *segregatsiooni* ja *nõukoguliku apartheid* poliitika (Enn Sarv, 1997).

4.5. Repressioonitrauma mõju isiksusele

Pikaaegse traumajärgse stresshäire krooniliseks pöördumatuks jätkuks võis saada *isiksuse muutus* (F62.0). Võisid sugeneda mõned enne traumat puudunud tunnused – umbuslik suhtumine lähedastesse, kogu ümbrusse, ühiskonda, teatud paranoilisus ja omapärane tühjustunne. „Närvid on pidevalt pingul”, justkui varitseks jätkuv hädaoht. Nõuk. terrori ohvrid on pigem endassepööratud, introvertsed kui ekstravertsed.

Käesolevas analüüsis ei käsitleta repressseeritute muudest, mittetraumaatilistest välisteguritest või ajukahjustustest tingitud haigusi ja psüühikahäireid ega ka endogeenseid, pärilikest vm organismi siseteguritest põhjustatud psühhoose.

5. Repressioonitraumaga toimetulek ja toimetulematus

5.1. Kaitse- ja kohanemisreaktsioonid

Repressseeritute elutingimused võisid kujuneda ellujäämisele sobimatuks – toimetulek oli välistatud. Poliitvangidele öeldi pahatihti, et „teile pole ellujäämine ette nähtud.” Vanglaargosse kuulubki ütlemine, et „kärva sina täna, aga mina homme”. Siiski kasutasid repressseeritud mitmesuguseid iseenda ja eluga toimetulekustrateegiaid ja -võtteid.

poliitvang näeb rusuvalt sageli, kuidas teda pidevalt jälitatakse või kuidas peletislik laagriametnik talle päev enne vangitähataja lõppu teatab erisuse: „Veel viis aastat, kirjuta alla.” N. ärkab valudega südames ja sai ühe taolise unenäo pealt südameinfarkti.

¹⁴⁷ Repressseeritu passis oli kuni 1956. a. kodeeritud erimärke, mis tähendas seda, et teda ei kirjutatud igasse võimalikku elukohta sisse, ei lastud kõrgkooli ja võeti tööle ainult piiratud aladele.

Toimetulemine tähendas hoiakuid ja tegevusi, mida represseeritud kasutasid selleks, et ületada hirme ja korvata hingeelule ning vaimsele tervisele tekitatud kahjulikke mõjustusi. Nii otseselt kui kaudselt represseeritudel või ka tinglikult vabadel inimesetel võis areneda isikupäraseid *kaitse- ja kohanemisreaktsioone*, mis pidid kujundama ohuvastase psüühilise kaitsekihi. Peamised neist olid:

depersonalisatsioon (võõrdumine iseendast, primitiivne isiksusetu robotitaoline või „kajakäitumine”); *regressioon* (ahistatud isiku taandumine, vahel lapsikule, „nagu mängult” staadiumi);

vältimine (lootusetusse viivate mõtete ja mälestuste valikuline vältimine);

eitamine (eluliselt ohustavate asjaolude järjekindel mitteteadvustamine, nendest eemaldumine);

mõtestamine (igavikulise mõtte ja troosti otsimine äärmiselt masendavas olukorras);

ratsionaliseerimine (mõistusevastaste asjaolude mõistusepärast seletamine ja põhjendamine).¹⁴⁸

Erilise koha omandas ellujäämist ja omamoodi toimetulekut võimaldav *pantvangi sündroom* (psüühiline samastumine, identifitseerumine agressoriga): ahistatav võttis omaks ahistaja ideoloogia:¹⁴⁹ Nõuk. raudeesriide taga elav inimene võis hakata Nõuk. korda õigustama.¹⁵⁰

Nimetatud aastatepikkused *kaitse- ja kohanemisreaktsioonid* soodustasid topeltmõtlemist, isiksuse killunemist (nn splittimist); koos toimides võisid need omakorda tekitada või süvendada vaimse tervise häireid.

Toimetuleku strateegiate hulka kuulus ka poliitvangi oskus oma nappi toitu jagada. Samuti kergendasid toimetulekut *rituaalsed* või sellelähedased *käitumisviisid*, nagu uskumused, isamaalised tunded,¹⁵¹ usk õigluse võidusse, kujutelmad ja fantaasiad, nagu „valge laeva” või „võidukate vabastusvägede” saabumine. *Kõlakad* olid lootustandva sisuga või nende sisaldavad lood, mis kinnipidamiskohtades levisid suust suhu. Kuigi sisu ei pruukinud vastata kainele mõistusele, saadi siit siiski teabekillukesi, tundeelamusi ja tuge: illusioonid toitsid. Iseenda ja eluga toime tulla aitasid naljad, anekdoodid, must ja võllahuumor. Nõuk. võim lõi sel viisil ise eeldused nõukogudevastase folkloori, rahvaluule ja põrandaaluse kirjanduse kujunemiseks. Vanglate subkultuur oli üldise vastupanukultuuri omalaadne osa.

Väga tõsiselt tuleb võtta vangide ja küüditatute hulgas tekkinud vandeseltslaslike meelsuskaaslusi. Mitu niisugust meelsuskaaslust avastas nuhkimissüsteem. Sissekukkumine tõi kaasa karistusi, ka surmanuhtluse. Mõnikord provotseeris-fabritseeris KGB selliseid „vandenõusid”, vormistasid „süüasjad” ja määras asjaosalised hukkamisele.

¹⁴⁸ Psüüholoogilisel ratsionaliseerimisel põhines suur osa nõukogulikust ajupesust. Kannatusi, viletsusi, isikuvabaduse piiramisi jm poliitilise surve vahendeid pidi endale seletama klassivõitluse, õiglaste sõdade, maailmarevolutsiooni, sotsialismi ja kommunismi paratamatu võidu ja helge tuleviku nimel toodavate ohvritena.

¹⁴⁹ Nn. *Stockholmi pantvangi sündroomi* on kirjeldatud a. 1971 pangaröövlite kätte pantvangiks sattunud pangatellerite puhul, keda röövlid suhteliselt viisakalt kohtlesid. Mõne päeva jooksul hakkasid röövlid pantvangidele meeldima, nad asetasi ennast röövijate rolli, samastusid nendega ja keelitasid politseid, et nad pantvange mitte mingil juhul ei puutuks ega kahjustaks.

¹⁵⁰ Seda sündroomi võis täheldada ka loovisiksuste juures. Meenu tagem nt Juhan Smuuli poemi Stalinist jt ideoloogiliseks pantvangiks olemise lugusid.

¹⁵¹ Hea näide “enda vabaks laulmisest”, tegelikult tervest vastupanukultuurist, vägivaldavõimu all toimetulemisest ja enesejäätamisest oli laulupidude ühislaul *Mu isamaa on minu arm*.

Üks repressioonidega toimetulemise oluline viis oli *usk ja religioon*.¹⁵² Anketeerimisel teatas ligi kaks kolmandikku vastanuist, et eriti vabaduskaotuslike repressioonide korral olid usuelu, palved, usulootus ja usukaaslus väga olulisiks enda ja vangieluga toimetuleku tegureiks. Mõnel võis usuelu olla ka katkendlik ja koosneda mõnest palvest, Kõigevägevama abi järele sirutumisest. Siiski saadi sellest tuge. Repressioonide ajal oli usuelu mõtestav, seletav funktsioon suhteliselt tagasihoidlik. Esikohal oli pigem isikliku jumalasuhte otsimine ja usutundeline hingeelu kitsaskohtadest Looja abil ülesaamine – usk, lootus ja armastus.¹⁵³

Toimetulematust tähistav vaimse tervise häire võib avalduda enesehävituslikus, *enesetapjalikus käitumises*. Nõuk. okupatsiooni ajal oli enesetappude sagedus Eestis suur, 24–25 ja enamgi juhtu 100 000 elaniku kohta aastas, kuid poliitiliselt represseritute hulgas näeme enesehävitatavale käitumisele ja suitsiide aruharva. Ka Nõuk. kinnipidamisasutustes olid enesetapud üsna harvad.¹⁵⁴ Ilmselt tuleb seda seletada mitme teguri koosmõjuga, nagu poliitvangide eriline ühtekuuluvus, -hoidmine ja hoolivus, surmaga niigi igapäevane silmitsiolek, usk surma võitvatesse igavikulistesse tõdedesse.¹⁵⁵ Enesetapp võis aga ära jääda ka äärmuslikust kurnatusest tingitud igasuguse aktiivsuse langusest, täielikust kurtumusest ja apaatiast.

Okupatsiooniaja lõpuks väljakujunenud toimetuleku-hoiakutest annab kujuka ülevaate Marju Lauristin artiklis *Inimene ja süsteem*.¹⁵⁶ A. 1988 tehtud uurimus tuvastas nimelt, et

- edu töös, rahulolu ja tunnustust ning küllaldast kultuuritarbimist tollal kehtinud süsteemis märkis 35–40% vastanutest. Samas olid need küsitletud üsnagi ühiskonna- ja süsteemikriitilised. Ainult 5–7% samastas end ametliku Nõuk. ideoloogia juhtmõtetega;
- endale sobiva, ühiskonna eest nagu varjunud sotsiaalse niši ja keskkonna oli leidnud 20%;
- vaid oma kodu ja perega elada, otsekui sisepaguluses olla eelistas 20%;
- üle parda heidetuina (uurijate sõnutsi ennast ühiskonnast kõrvale heitnuina) tundis end ligi 15%.

6. Repressiivpoliitika tervistkahjustavad kaugtagajärjed

6.1. Elukeskkonna psühholoogiline saastumine

Okupatsioonivõimude poolt tekitatud füüsilise keskkonna saastumise¹⁵⁷ kõrval tuleb rõhutada ka elukeskkonna psühholoogilist saastumist. Seda põhjustas hulk repressiivpoliitikast tulenevaid meetmeid:

- üleindustrialiseerimine ja linnastumine, „vene vanema venna” ainujuhtiva osa esiletõstmine, hariduse allutamine ühele ideoloogiale;
- rahvuse ja isiksuse identiteedi kahjustamine, meie-mõiste väärastumine, eesti kultuuri tasalülitamine (‘sisult sotsialistliku kultuuri’ pettenimetuse all), rahvusmeelse muusika ja laulude ning muu loovuse keelamine ja selle eest karistamine;

¹⁵² Seda näitab a-tel 1998–2001 Tartus korraldatud uurimus (ligi 100 küsitletut). Vt. Lehtsaar/Noor 2002.

¹⁵³ „Meie elu on taevas” – nii on Kolõma sunnitööline, vaimulik Harri Haamer sõnastanud paljude omataoliste mõtte (tema samanimeline raamat ilmus Eestis 1993).

¹⁵⁴ Seda nähtust kirjeldavad ka natslike surmalaagrite asukate psüühikat uurinud V. Frankl ja Th. Bronisch.

¹⁵⁵ Ka siinkirjutajat hoidis enesetappu sooritamast usk neisse tõdedesse.

¹⁵⁶ Ilmunud kogumikus *Eesti rahva elulood III*, Tallinn, 2003.

¹⁵⁷ Seda kirjeldab lähemalt käesoleva teose 3. osa.

- rahvuse polariseerimine ja lõhestamine klassivõitluse petteloosungi all, patriootiliselt meelestatud inimeste, eriti haritlaskonna jälitamine, totaalse jälitus- ja pealekaebamissüsteemi juurutamine;
- sundmaterialism ja -ateism, kirikuelu piiramine, pühakirjade keelamine ja hävitamine, vaimulike ja usklite füüsiline ja moraalne represseerimine;
- igasuguste tõeliste veendumuste ja tõekspidamiste kaotamine (anoomia), rahvusetu, jumalatu ja isikupärata kariinimese („kajakäituri”, *homo sovieticus*’e) kujundamine.

Elukeskkonda saastava repressiivpoliitika üheks koostisosaks oli *riiklik alkoholipoliitika*, mis tähendas sisuliselt elanikkonna lausalkoholiseerimist, isiksust lamandavat alkoholismi. See võis viia nii vaimse kui kehalise tervise lagunemiseni, selle alkoholipoliitika tagajärgi leiame ka 21. sajandi algusaastate iseseisvas Eestis. Sageli seondub alkoholism mitme muu psühhoaktiivse aine e. meelemürgi tarvitamisega. Repressioonidest alguse saanud rahvuslik enesehävitamine võib ähvardada vaimset tervist viitsütikuga pommina.

Tõsisemate kahjustuste hulka kuuluvad **inimväärkuse moonutused ja kahjustused**. Üldise karistamatuse ja kahetsematuse olukorras levis moraalne ja juriidiline nihilism, eetikaväärastused, topeltmõtlemine, põhimõtete, väärtuste ja normide mittetunnustamine, normitus, anoomia. Hea ja kurja, süü ja andestuse mõisted kaotasid tähtsuse.

Katarsiseks vajalik kuritegude andestamine saab olla vaid teadlik, mitte ainult pelk otsus kogetud ülekohtu mitte arvestada. Andestamise eelduseks peaks aga olema süüdlase kahetsus. Paljud repressioonide ohvrid kannatavad ikka veel meelelõhestatuse ja hingesaastuse all. Kuna aegumatuid inimsusvastaseid kuritegusid pole meil mitte keegi avalikult kahetsenud, on repressioonide tragöödia lõpetamata, katarsis olemata.

6.2. Kaugtagajärgede teadvustamine ja ravi

Repressiivpoliitika kaugtagajärjed kestavad tänapäevani ning vajavad teadvustamist ja ravi. Praktiliselt on nendest küsimustest aga Eestis eemale jäänud teadused nagu meditsiin ja tervishoiuteadus, sotsiaalpsühholoogia, kriminoloogia, psühhiaatria. Tõhusaks repressiivtraumadest jagusaamiseks vajaksime uurimusi, üldistusi ja soovitusi nimetatud alade spetsialistidelt.

Repressioonidest tulenevate tervisekahjustuste uurimistööst Eestis vahendab teavet Okupatsioonimuuseum (www.okupatsioon.ee).

Kasutatud kirjandus

1. Rahvusvaheline haiguste klassifikatsioon RHK-10. Tõlge eesti ja ladina keelde. Eesti Sotsiaalministeerium. Tln, 1994.
2. Psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsioon RHK-10. Kliinilised kirjeldused ja diagnostilised juhised. Maailma Terviseorganisatsioon, 1992. Tartu Ülikool, 1999.
3. Karistusseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Tln, 2002.
4. Küüditamine Eestist Venemaale 1941. Eesti Represseeritute Registri Büroo ERRB. Tln, 2001.
5. Salo, Vello. Küüditatud 1941. Brampton, Kanada, 1993.
6. Sarv, Enn. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. ORURK 11. Tr, 1997.
7. Varju, Peep. Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940-1953. ORURK 10. Tr, 1997.
8. Lauristin, Marju. Inimene ja süsteem. Eesti rahva elulood, III. Tln, 2003.
9. Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. Religiooni osa repressioonijärgse traumaga toimetulekul. TÜ usuteaduskond. Käsikiri, 2003.
10. Noor, Heino. Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis. Akadeemia 9, 1994.
11. Noor, Heino. Parasuicide Incidence in the Changing Society of Estonia. Political Aspects of Mental Health. In: B. Strauss, H. Speidel (Eds.) New Societies. New Models in Medicine. New York, Stuttgart, 1993.
12. Noor, Heino. Coping and suicidal behaviour among the victims of political regimes. In: Caring for Victims, 9th International Symposium on Victimology. Amsterdam, 1997.
13. Noor, Heino. Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia. Annual Report!of RCT and IRCT. Copenhagen, 1996.
14. Noor, Heino. Consequences of Communist Crimes against Humanity. Psychological Findings in Estonia. In: Anti-Communist Congress and Proceedings of the International Public Tribunal in Vilnius 2000. Vilnius, 2002.
15. Noor, Heino. Inimsusvastaste kuritegude sotsiaalpsühholoogilisi tagajärgi. Kultuur ja Elu 4. Tln, 2000.
16. Keerberg, Aita. Kroonilise PTSD/PTSD esinemine represseeritutel ning ravi üldised põhimõtted. Eesti represseeritute arstiabikeskuse (MRT) toimetised. Käsikiri. Tr, 2000.
17. Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. Kannatustega toimetulek Eestis. Projekti materjalid. Tr, 1998.
18. Värnik, Airi. Maaelu enesetapu peeglis. Postimees, 74, 29.03.1994.
19. Haamer, Harri. Meie elu on taevas. Tln, 1993.
20. Kallasmaa, Talvi. Isiksus ja kohanemine. Isiksuse psühholoogia. Tartu Ülikooli kirjastus, 2003.
21. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth edition. American Psychiatric Association. Washington, 1994.

22. Ryn, Zdzislaw. The evolution of Mental Disturbances. In: The Concentration Camp Syndrome (KZ-Syndrom). Department of Social Pathology, Medical Academy, Krakow, Poland, 1992.
23. Sorring, Kirsten. A Life in the Shadow of Gulag (Heino Noor's Story). Victims of Torture. IRCT. Copenhagen, 1997.
24. Eitinger, Leo. Victimology. Psychiatry and its Related Disciplines. The Next 25 Years. World Psychiatric Association Symposium, Copenhagen, 1986.
25. Lansen, Johan. Spätfolgen bei den Opfern der Shoah. In: Multikulturelle Gesellschaft – monokulturelle Psychologie. Antisemitismus und Rassismus in der psychosozialen Arbeit. Dtsch. Gesellschaft für Verhaltenstherapie. Tübingen, 1995.
26. Jacobsen, Lone & Vesti, Peter. Torture Survivors – a New Group of Patients. The Danish Nurses' Organisation. Copenhagen, 1990.
27. Sorring, Kirsten. The Torturers Still Give Him Nightmares. Victims of Torture. IRCT. Copenhagen, 1997.
28. Bronisch, Thomas. Suicidality in German concentration camps. Archives of Suicide Research 2, 1996.
29. Frankl, V. E. Psychologie und Psychiatrie des Konzentrationslagers. In: H. N. Gruhle et al. Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1961.
30. Sabbo, Hilda. Võimatu vaikida V. Tln, 2000.
31. Kelam, Tunne. Tartu rahu ning okupatsioonijärgse Eesti vanim demokraatlik erakond. (Hirmu ületamine). Kõne Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamisel 20. augustil 1988 Pilstveres. Käsikiri.
32. Hion, Ene & Lauristin, Marju & Vihalemm, Peeter. Meie muutuv elulaad. Tln, 1988.
33. Eesti rahva elulood III.. Tln, 2002.
34. Toom, Marju. Tõlge Andrei Sahharovi kirjutisest "Künniseta bioloogilised efektid" ajakirjas Znamja, 12, 1990. Käsikiri 2003.
35. Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. Religiooni osa poliitilise repressiooni järgse traumaga toimetulekul. Usuteaduslik ajakiri 1/2003 (51), 87-104.

KÕRGHARIDUS JA TEADUSTÖÖ

Jaan Laas

Okupatsioonikahjude peamiseks valdkondadeks on: kaader, materiaalne baas (hooned, seadmed jms), uurimistöö akadeemiliste vabaduste piiramine, riiklikult kehtestatud ebaadekvaatne organisatsiooniline korraldus ning üldine vaimse keskkonna ja teadusliku suhtlemisvabaduse piiramine.

Raskeimad olid kaadrialased: 1945. a. loendati Eestis 83 doktorit ja 283 magistrit vähem kui 1940. a., kadunud oli seega 57% doktoreist ja 64% magistritest. 1941. a. tapeti 12 õppejõudu ja teadlast, arreteerituist suri hiljem N. Liidu vanglates 3 TÜ professorit, kümme õppejõudu küüditati. Eksiili sunniti üle poole Eesti teadusdoktoreist ja 2/3 teadusmagistrimest. Saksa okupatsiooni ajal hukati 9 ülikooli õppejõudu, vangistati paarkümmend. Teise Nõukogude okupatsiooni algusaastatel 1944–1949 represseeriti ja vangistati mitmed silmapaistvad eriteadlased. 1950. ja 1951. a., kodanlike natsionalistide väljajuurimise ja Lääne ees lõmitajate paljastamise ning isoleerimise kampaania käigus represseeriti ideoloogilistel põhjustel paljud Teaduste Akadeemia töötajad ning vallandati Eesti kõrgkoolidest kokku 125 õppejõudu.

Suurt püsikahju põhjustas teatmeteoste ning teiste väärtamatute ja -perioodika hävitamine, samuti totaalse ideoloogilise tsensuuri sisseseadmine. Eesti rahvuslikule majandus- ja kultuuriarendusele tõi suurt kahju teadustöö allutamine impeeriumimeelsetele okupatsioonivõimudele, bürokratiseerimine, uurimisvaldkondade kohati ebaproportsionaalne paisutamine või piiramine, Eesti teadlaste isoleerimine muu maailma teaduselust.

1. Teadustöö ja kõrgharidus enne okupatsioone

Eesti teaduse 20-aastase rahuliku arenguperioodi kokkuvõtliku tulemusena oli kaitstud **Tartu Ülikooli** (TÜ) juures kokku 156 doktori- ja 441 magistriväitekirja.¹⁵⁸ Kvalifitseeritud teadlaskaadri arvuline kasv, teaduse funktsioonide avardamine ning praktika mitmekesisestunud vajadused tingisid ja võimaldasid perioodil 1934–39 Eesti teadusasutuste võrgu spetsiifilisema arengu.¹⁵⁹ 1940. a. loendati Eestis professionaalseid teadustöötajaid kokku 544 (põhiliselt kõrgkoolide õppejõud); 1. I 1940 õppis TÜs 2789 üliõpilast.

1936. a. asutati TÜ tehnikateaduskonna baasil **Tallinna Tehnikainstituut** (TTI; al. a-st 1938 **Tallinna Tehnikaülikool**, TTÜ). Instituudil oli 3 osakonda: ehituse, keemia ja mehaanika ning mehaanilise tehnoloogia osakond. Koosseisus oli ette nähtud 14 professuuri ja 6 dotsentuuri. Õppejõududeks kutsuti TÜ-st 11 professorit ja 3 dotsenti; kokku sai 1936–40 tehnikakõrgkooli diplomi 24 inimest. A. 1940 õppis TTÜs 628 üliõpilast.

¹⁵⁸ 1919–1939: 42,9% doktoritest oli arstiteaduste, 18,6% matemaatika-loodusteaduste, 10,3% filosoofiateaduste, 5,1% põllumajandusteaduste, 4,5% õigusteaduste valdkonnast.

¹⁵⁹ A. 1934, kui TÜ juurde asutati tehnikateaduskond, jõudis ülikoolile orienteeritud teadusasutuste võrgu areng üldjoontes lõpule. TÜl oli selleks ajaks 8 teaduskonda: õigus-, arsti-, filosoofia-, matemaatika-loodus-, loomaarsti-, põllumajandus-, tehnika- ja usuteaduskond. Ülikooli juures toimus 19 instituuti ja 28 kabinetit, iseseisvate allüksustena 3 laboratooriumi, 9 kliinikut ja rohkesti veel muid allasutusi.

1937. a. asutati olulise uurimiskeskusena **Loodusvarade Instituut**, mille raames alustas tööd 10 sektsiooni. Instituudil oli 1939. a. 23 palgalist töötajat, instituudi liikmeid oli kokku 66.

1938. a. kutsuti ellu **Eesti Teaduste Akadeemia** (ETA). Seaduses nähti ette kaks sektsiooni: 1) humanitaarteaduste ja 2) loodusteaduste sektsioon, kumbki 10 liikmega. ETA esimene täiskogu toimus 28. novembril 1938; presidendiks sai K. Schlossmann, asepresidendiks J. Mark. ETA juurde koondati Õpetatud Eesti Selts, Loodusuurijate Selts, Akadeemiline Ajaloo-Selts ja Eesti Kodu-Uurimise Selts.

1920–30ndatel aastatel said ka vanimate harukondlike teadusasutuste – põllumajanduslike uurimisinstituutide eelkäijad riiklikku toetust. 1929. a. avati Kuremaal *Seakasvatuse Katsejaam* ja 1936. a. *Õisu Piimanduse Katsejaam*, mis viidi a. 1938 Põllutööministeeriumi alluvusse.

Suurt osa mängis tollases Eesti teadusarenduses harrastusteadus, mis toimis ja arenes mitmesuguste teaduslike seltside ning instituutide raames. Hinnanguliselt oli harrastusuurijaid kokku ümmarguselt 700.

2. Esimene Nõukogude okupatsioon

Okupatsioonivõim hakkas kohe kõrgkoolide struktuuri ja õppekorraldust radikaalselt ümber tegema, teadusasutuste võrku ja sisulist teadustööd uue korra kavade ning ettekirjutuste kohaselt N. Liidu praktikaga ühtlustama.

Kõigepealt keskenduti tähtsamate teadus- ja kõrghariduskeskuste (TÜ, TTÜ, ETA) tegevuse, struktuuri ja õpetuse sisu sovetiseerimisele ning ideologiseerimisele. Puhastused kõrgkoolides ja teadusasutustes algasid juba 21. VI 1940 ametisse seatud nn rahvademokraatliku valitsuse ajal. Kõrghariduse sisu, õpetuse ja teadusarenduse sovetlik-kommunistlikule ideoloogiale allutamise ning nende süsteemide monopoolne juhtimine jäi Nõukogude võimu põhieesmärgiks hiljemgi; samas kestis aastakümneid võitlus okupatsioonirežiimi vastu, kusjuures selle sisu ja vormid olid vägagi muutlikud.

2.1. Eesti Teaduste Akadeemia

Eesti TA likvideeriti 17. VII 1940 antud seadusandliku aktiga. Eesti väljapaistvamad, rahvusvaheliselt tunnustatud teadlased tõrjuti teadusarenduse võtmeküsimuste lahendamise juurest eemale. Seaduse juurde kuuluvas kommentaaris deklareeriti küll, et “Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimine ei ole teadusvaenulikuks aktiks,” vaid et “teaduslikku tööd on vaja arendada veel palju ulatuslikumalt, milleks koostatakse ka vastavad kavad,” kuid see jäi vaid repressiooniakti demagoogiliseks tasanduskatseks.

Eesti Teaduste Akadeemial oli 1940. a. 13 liiget. Nende käekäik Nõukogude esimese ja sellele järgnenud Saksa okupatsiooni ajal oli järgmine: P. Kogerman (1891–1951) arreteeriti 1941. a. juunis ja saadeti Siberisse vangilaagrisse, L. Puusepp (1875–1942) suri Tartus 1942. a. oktoobris maovähki, T. Lippmaa (1892–1943) hukkus Nõukogude pommirünnaku tagajärjel 1943. a. 27. jaanuaril, H. Sepp (1888–1943) suri Lätis 5. sept. 1943. a., A. Paldrok (1871–1944) suri Kuressaares 1. juulil 1944. a. Ülejäänud akadeemia liikmed – H. Kaho (1885–1964), E. Kant (1902–1978), O. Loorits (1900–1961), J. Mark (1890–1959), president K. Schlossmann (1885–1969), G. Suits (1883–1956), J. Uluots (1890–1945) ja E. Öpik (1893–1985) lahkusid aastatel 1943–1944 põgenikena Eestist ning töötasid oma järgnevad eluaastad mitmetes välisriikides. Nii mõnigi neist töötas viljakalt mitu aastakümnet.

Nõukogude teise okupatsiooni alguseks ei olnud Eestisse jäänud enam ühtegi Eesti Teaduste Akadeemia liiget. Sellega oli ka Eesti tippteadlaste ja tippteaduse organisatsiooniline struktuur põhjalikult lõhutud ja lammutatud. 1946. a. ellu kutsutud ENSV Teaduste Akadeemia akadeemikuna jätkas vaid vangistusest vabastatud põlevkivi teadusliku uurimise peateoreetik ja organisaator P. Kogerman.

2.2. Tartu Ülikool (alates 9. X 1940: Tartu Riiklik Ülikool)

Juba 1940. a. suvel asus J. Varese “rahvavalitsus” TÜ tegevust ümber korraldama. Senine rektor H. Kaho ja dekaanid pidid lahkuma. Asemele tulid uued: rektoriks nimetati 19. juulil prof H. Riikoja ja prorektoriks prof A.-T. Kliimann. Nende ülesandeks sai ka õppejõudude hulgas esimese poliitilise puhastuse läbiviimine.

Paar päeva pärast nn Eesti NSV konstitutsiooni vastuvõtmist Ülemnõukogus (25. VIII 1940) asus Eesti uute haridusjuhtide delegatsioon Moskva poole teele, et saada sealt juhiseid ja korraldusi ülikoolide ja teadusasutuste tegevuse ümberkorraldamiseks. Delegatsiooni kuulusid hariduse rahvakomissari asetäitjad J. Semper ja A. Valsiner, TÜ rektor H. Riikoja ja TTÜ rektor J. Nuut. Delegatsiooni juhtis H. Kruus.

Eesti delegatsioonil oli mitu pikemat nõupidamist Üleliidulise Kõrgema Kooli Komitees esimehe S. Kaftanovi juures. Probleemiks oli vanemate üliõpilaste õppetöö üleviimine kursuste süsteemile, mis Eesti kõrgkoolides oli seni tundmatu. Delegatsiooni juhtinud H. Kruusi arvates oli “murettekitavaks” küsimuseks marksismi-leninismi aluste õpetamise võimalused ja tase heade õppejõudude puudumise tõttu. Delegatsioon lahkus Moskvast, kaasas S. Kaftanovi kiri, mis volitas ENSV hariduse rahvakomissari N. Andreseni otsustama ENSV kõrgemate koolide suhtes tekkivaid küsimusi Üleliidulise Kõrgema Kooli Komitee kompetentsi ulatuses (nii pidi see jääma vähemalt ühe õppeaasta jooksul).

10. septembril määrati rektoriks ajalooprofessor H. Kruus. Juhtkonda hakati tooma ja edutama inimesi Venemaalt. Prorektoriks õppetöö alal määrati Leningradist toodud, nime poolest soome-ugri keeleteadlane, kommunist Kristjan Kure, kes pidi täitma ka ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatus- ehk ideoloogiajuhi ülesandeid. Marksismi-leninismi kateedri juhatajana ja sisuliselt ka erivolitustega poliitkomissarina oli tal täita järelevalvaja osa ülikooli bolševiseerimises. Tema piiratus ja vastuolulisus on jäänud meelde paljudele tollastele õppejõududele.

30. IX 1940, kui ülikool uuesti avati, esines avaaktusel ülikooli aulas kõnega ka EKP 2. sekretär N. Karotamm. Värske võimukandja kõne leitmotiiv oli, et partei hakkab teraselt jälgima ülikoolis toimuvat ning et kõige tähtsam töö ülikoolis on edaspidi “poliitiline kasvatusöö”.

1940. a. teisel poolel vallandati ülikooli teenistusest rohkesti kõrgkvalifitseeritud õppejõude. Asemele võeti okupatsioonivõimudele ideoloogiliselt sobivamaid, järeleandlikumaid ja karjäärialtimeid teadlasi ja pedagooge. Vakantsetele kohtadele asus ainuüksi 1940. a. sügissemestril 70 uut õppejõudu ja teadustöötajat.¹⁶⁰ Kuna 15. IV 1941¹⁶¹ töötas ülikoolis kokku 385 õppe- ja teadusliku tööga tegelevat isikut –, siis näeme, et töötajate koguarvust oli lühikese ajaga üks viiendik välja vahetatud ja ümber paigutatud.

TÜ esimene nõukogulik õppeaasta algas 30. IX 1940. Kõigis teaduskondades viidi õppetöö üle uutele õppeplaanidele ja -programmidele, mis olid rajatud N. Liidu kõrgemates koolides kehtivale kursuste-süsteemile. 9. X 1940 kinnitas ENSV RN

¹⁶⁰ Vt. Tartu Ülikooli ajalugu, 1982, 163.

¹⁶¹ Sh 71 professorit, 35 dotsenti, 10 vanemõpetajat, 23 õpetajat, 142 assistenti, 36 vanemlaboranti, 39 laboranti, 24 vanempreparaatorit ja 5 preparaatorit, vt. EAA, f. R-355, n. 1, s.7, l. 72.

ülikooli ajutise põhikirja. Ülikooli ametlikuks nimeks sai Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ). Uues põhikirjas rõhutati ülikooli edasist ideoloogilist hoiakut: eesmärgiks on valmistada ette kaadreid, kes on võimelised omandama eesmist teadust ja tehnikat, relvastatuina teadusliku sotsialismi teadmustega on valmis kaitsma nõukogude kodumaad ning ennastsalgavalt pühendumata kommunistliku ühiskonna ehitamistööle.¹⁶²

Vastavalt uuele põhikirjale jagunes ülikool kuueks teaduskonnaks, need omakorda 77 kateedriks, millele lisandus veel 4 üleülikoolilist. Senise ülikoolivalitsuse asemele loodi TRÜ nõukogu. Prorektorite ja dekaanide kõrval kuulusid nõukokku ka partei-, ametiühingu- ning komsomoliorganisatsiooni esindajad. 1941. aasta algul asutati TRÜ kaadriosakond, mille üheks ülesandeks sai hoolitseda selle eest, et ülikooli kaadrite komplekteerimisel vastaksid isikud peale erialaste nõuete “ka ideelis-poliitilises mõttes.”¹⁶³

5. IX 1940 moodustati ülikooli juurde kommunistliku partei organisatsioon; 1941. a. alguses kuulus sellesse 15 partei liiget ja 8 kandidaati. Organisatsiooni peamiseks ülesandeks oli ideoloogiline töö ning “võitlus tagurlike elementide vastu” õppejõudude ja üliõpilaste hulgas. Rohkete partei algorganisatsiooni koosolekute päevakorras oli pidevalt “ideoloogiline töö” ja “võitlus vaenulike kodanlike elementide vastu”. 1940. a. teisel poolel asuti ülikooli juhtide ja ENSV Haridusministeeriumi koostöös järsult muutma ka üliõpilaskonna senist sotsiaalset koosseisu. Haridusministri määrusega 6. augustist nähti ette, et ülikooli tuleb vastu võtta esmajoones tööliste, kehvema talurahva ja töötava intelligentsi hulgast pärinevaid noori.¹⁶⁴ Lisaks haridust, vanust, sõjaväekohustust ja kodakondsust tõendavatele dokumentidele tuli nüüd üliõpilaskandidaatidel esitada valla- või linnavalitsusest pärit tõend sotsiaalse päritolu, enda senise teenistuse ning perekonna varalise olukorra kohta enne 21. VI 1940. Üliõpilaskandidaatide avaldused vaatas läbi kolmeliikmeline komisjon (rektor, EKP KK ja AÜ Keskliidu esindaja). 1940. a. sügissemestril esitati ülikooli astumiseks üle 1000 avalduse. 1. X 1940 oli TÜs kokku 3478 üliõpilast, kuid nimekirja klassitunnuste alusel läbivaatamise ja mitmete muude vähemtähtsate põhjuste tõttu langes nende arv järgneva poole aasta jooksul (kevadsemestri lõpuks) 1987-le.

Paljud endised õppejõud, peamiselt ühiskonnateaduste alalt, pidid ülikooli teenistusest 1940. a. sügissemestril lahkuma. Mitmed silmapaistvad teadlased ja õppejõud arreteeriti ning saadeti Venemaa vangilaagritesse.¹⁶⁵

Okupatsioonivõimude halastamatud repressioonid tabasid teadusalade tasandil kõigepealt ideoloogia ja omariiklusega seotud sotsiaal- ning humanitaarteaduste valdkondade teadlasi ja õppejõude – õigusteadlasi, ajaloolasi, kirjandus- ja kunstiloolasi.

Suhteliselt lühikese ajaga hävitati omariikluse 20 aasta jooksul TÜs koolitatud ja euroopalikul kõrgtasemel ettevalmistatud õigusteadlaste-professorite põlvkond.¹⁶⁶

¹⁶² Vt. Eesti NSV Teataja, 1940, 24, 268.

¹⁶³ Ruus, 1980, 17.

¹⁶⁴ Vt. “Postimees”, 07.08.1940.

¹⁶⁵ Tuntumad neist olid **Ants Piip** (1884–1942 – õigusteadlane, TÜ rahvusvahelise õiguse prof 1919–40 – arreteeriti a. 1940, suri vangilaagris a. 1942) ja **Ferdinand Linnus** (1895–1942 – eesti etnograaf, filosoofiadoktor 1938, TÜ õppejõud 1930–39, Eesti Rahva Muuseumi direktor 1929–41 – arreteeriti juunis 1941 ja suri vangilaagris samuti a. 1942).

¹⁶⁶ Perioodil 1919–39 lõpetas õigusteaduskonna 1618 isikut, ajavahemikus 1920–40 kaitsti ülikooli juures 10 õigusteaduse doktori dissertatsiooni, 1940. a. juunis loendati õigusteaduskonnas kokku 30 õppejõudu (12 professorit, 10 õppeülesandetäitjat, 5 vanemassistenti, 1 nooremõppejõud ja 1 eriaineõpetaja).

Eesti teenekas õigusteadlane, prof Ilmar Rebane on toimunu kohta kirjutanud: “Aega alates Eesti Vabariigi sõjalisest okupeerimisest võib teaduskonna elus lühidalt iseloomustada aadrilaskmisena. Stalini vägivallarežiimi ohvriteks langesid ja kaotasid elu professorid Ants Piip ja Uno Lender, vanemassistendi kt. Rein Eliaser ja ilmselt ka õppeülesandetäitja Richard Räägo, kelle kohta alates arreteerimisest 1941. a. puuduvad igasugused andmed, seega kokku vähemalt 4 inimest.”¹⁶⁷

Marksismi-leninismi õpetamiseks ja vastava maailmavaate kiirkorras juurutamiseks loodi üleülikooline kateeder, mille juhatajaks määrati Kr. Kure. Ülikooli õppejõududele ja ka kõigile teistele töötajatele hakati aulas korraldama iga nädal marksismi-leninismi alaseid loenguid (nn ajaloputusi), kus esinesid ka EKP KK lektorid.

1941. a. mais valmis esimene ülikooli tsentraalne teadustööplaan, milles tähtsal kohal oli sovetlike õpikute tõlkimine vene keelest eesti keelde ning nende kasutuselevõtmine Eesti kõrgkoolides.

Vaatamata ülikooli tollaste ideoloogiajuhtide pingutustele, suurele hulgale kulutatud ajale ja vahenditele, ei andnud ajaloputused ja ideoloogilise ümberkasvatamise aktsioonid ülikooli õppejõudude hulgas kuigi ulatuslikke ja sisulisi tulemusi. Okupatsioonivõimu ja sovetlikku ideoloogiat siiralt toetavaid õppejõude oli vähe. TÜ senise kollektiivi rüpes kujunenud, tolle aja vahest kõige veendunumaks sovetlikuks kommunistiks võib arvata H. Habermani, kes 1940. a. tõusis sisekaitse ülemaks (s.t. ENSV riikliku julgeolekuorgani juhiks) ja okupatsioonivõimu ustavaks tööriistaks.

1941. a. juuniküüditamise käigus kaotas TRÜ veel kümnekond õpetajat. Suhteliselt tagasihoidliku puhastuse põhjust näeme asjaolus, et ülikooli bolševistlik ülevõtmine polnud veel lõpule viidud ning ilma kogenud õppejõudude osaluseta poleks sellega toime tulnud.

Okupatsioonivõimude ideoloogiline rookimistöö intelligentsi kallal jätkus kuni sõja alguseni 22. VI 1941. Ainult vähesed ülikooli töötajad evakueerusid N. Liitu.

1941. a. juulis Tartust lahkuvate okupatsioonivägede suurtükitules ning muus lahingutegevuses said ülikooli hooned ja varad raskelt kannatada. Ülikool kaotas kokku 22 hoonet, sh 3 õppehoonet ja 3 elumaja. Majandusjuhataja ametis töötanud A. Mitti kohapeal kogutud andmetel (sügis 1944) oli hävinud: Raadil 12 suurt hoonet, loomakliiniku 3 suurt hoonet, mujal 4 suurt hoonet, kokku 19 suurt hoonet. Raskelt kahjustatuks hinnati peahoone, õppehoone Aia (Vanemuise) 46, tähetorn, Botaanika Instituut, Matemaatika Instituut. Hävitatud või raskesti kahjustatud oli üle 80 000 m³ hoonete kubatuurist. Hoonete esialgseks korrastamiseks oli vaja 12 000 m² klaasi.^{168, 169}

Suured olid kultuurivarade kaotused, hävis 135 eraraamatukogu, ära põlesid ülikooli mitmete allasutuste erialased raamatukogud ning raamatukaupluste ja trükikodade raamatulaod, hinnanguliselt hävis kokku vähemalt 465 000 raamatut.

2.3. Tallinna Tehnikaülikool

1940. a. alguses oli TTÜs kaks teaduskonda: ehitus- ja mehaanikateaduskond ning keemia- ja mäeteaduskond, üliõpilasi veidi üle 600, õppejõude kolmveerandsada.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Rebane, I. Eesti õigusteadlased eile, täna, homme. “Mana”, nr 61-62, lk 120–127.

¹⁶⁸ Samas, 38.

¹⁶⁹ Erinevates allikates ja ülevaadetes, ka veel aastakümneid hiljem ilmunuis on toodud purustuste ja kahjude kohta suuresti erinevaid andmeid. Käesoleva ülevaate maht ei võimalda neid kasutatud allikaid kõrvutada ning üksikasjaliselt analüüsida.

¹⁷⁰ 1940. a. juunis oli TTÜs 14 professorit, 4 adjunktprofessorit (vastab dotsendile), 25 assistenti ja 21 õppeülesande täitjat; ülikoolil oli kokku 19 õppe- ja uurimislaborit.

9. X 1940 kinnitati “ENSV Tallinna Tehnikaülikooli ajutine põhimäärus”. See sai TTÜ sovetiseerimise alusdokumendiks ja edasise tegevuse korraldamise aluseks. Tähtsa muudatusena loodi uutlaadi struktuuriüksustena kateedrid. 1940. a. sügisel moodustati ideoloogiatöö tõhustamiseks marksismi-leninismi aluste kateeder, mille juhatajaks ja korraliseks professoriks nimetati Leningradist toodud kommunistlik tegelane A. Sipsakas. Ülikoolis hakati korraldama poliitõppusi teaduslik-pedagoogilisele kaadriale.

Olemasolevail andmeil läks sõja alguses N. Liidu tagalasse 33 TTÜ õppejõudu ja 350 üliõpilast, enamik neist sundmobiliseerituna.

3. Saksa okupatsioon

Ka Saksa okupatsioon (1941–1944) tõi teadustööle kaasa kannatusi, inimkaotusi, suurt materiaalset kahju ning seadis eestimeelsed teadustöötajad paljude poliitiliste, ideoloogiliste ning maailmavaatelistele dilemmade ette.

3.1. Tartu ülikool

Okupatsiooni esimestel kuudel hukati 9 TRÜ õppejõudu, nende hulgas 4 õigusteaduskonnast: prof A.-T. Kliimann, abiõppejõud Väino Lang, õppeülesande täitja Aleksander Loring, assistent Elmar Kruus.¹⁷¹ Peale nende, kes olid hiljaaegu olnud represseerijad ning Nõukogude võimu aktiivsed toetajad (nt hävituspataljoni liikmed), leidus hukatute seas ka ühegi põhjenduseeta tapetud inimesi. Nõukogude võimu poolt esitatud andmetel langes esimesel sõjaperioodil kokku üle 40 ülikooli õppejõu ja üliõpilase.¹⁷²

18. VII 1941 sai ülikooli ajutiseks rektoriks E. Kant, kes andis mõni päev hiljem korralduse vabastada ülikooli teenistusest kõik pärast 21. VI 1940 tööle võetud inimesed, rookida raamatukogudest välja kogu kommunistlik kirjandus ning nõukogulikud lisandused allasutuste nimedes.¹⁷³

Ülikooli eestimeelsed õppejõud ja laiem üldsus olid lootnud avada Eesti rahvusülikooli võimalikult endisel kujul ja võimalikult kiiresti. Kuid 1941. aasta lõpul deklareeriti Berliinis, et kõik Ostlandi kõrgkoolid jäävad suletuks kuni sõja võiduka lõpuni.¹⁷⁴ Erandina kavatseti lubada tegutsemist mõnedel sõjaliselt tähtsatel erialadel. Rahvusülikooli likvideerimist hoidis tagasi ka venima hakanud sõda ja okupatsioonivõimude soov teha koostööd okupeeritud alade noorsooga. Ülikooli oli vaja ka kui õppeasutust, mis koolitas sõdivale riigile vajalikke arste, loomaarste ja agronoome.

1942. a. jaanuaris andsid okupatsioonivõimud loa alustada õppetööd arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnas. EV ülikooliseadus rakendati Eesti Omavalitsuse Tartu Ülikooli suhtes (selline oli nüüd uus ülikooli nimi), mida pidi edaspidi juhtima rektor ainuisikuliselt, ilma mingi nõuandva organita; TÜ õppejõud loeti Eesti Omavalitsuse teenistujateks. 1942. a. augustis saadi luba ka humanitaarteaduskondades õppetöö alustamiseks sõjaaegsete erioõppeplaanide alusel. Ülikooli astujailt nõuti aastast riigitööteenistust. Eeliseid said Saksa sõjaväes teeninud noormehed, nemad võeti vastu ilma eksamiteta (kõrgharidus kui preemiakaup

¹⁷¹ Hukatute hulgast olid tuntumad **Artur-Tõeleid Kliimann** (1899–1941; Tü haldusõiguse ja - protsessi prof 1933–41, TRÜ prorektor 1940–41) ja **Peeter Rubel** (1905–41), Tü agraarpoliitika ja ühistegevuse ning agraarökonomika ja plaanimajanduse prof 1938–41. Paarkümmend õppejõudu heideti mõneks ajaks koonduslaagrisse (nende hulgas professorid Peeter Tarvel, Arnold Humal, Voldemar Vadi).

¹⁷² Vt Kalits, 1965, 99.

¹⁷³ Vt. EAA, f. 2100, n. 15, s. 12, l. 6–7.

¹⁷⁴ Myllyniemi, 1973, 179.

lojaalsetele!). 1942. a. oktoobris võeti ülikooli vastu 835 uut üliõpilast, neist ainult 133 eksamitega.¹⁷⁵

Teaduslik töö oli Saksa okupatsiooni ajal ülikoolis tagaplaanil. Uue asutusena avati ülikooli juures 1943. a. Antropoloogia ja Rassiteaduse Instituut arendamiseks ja propageerimaks kohalikke olusid arvestavat rassiteooriat. 15. IV 1943, pärast totaalset sõja väljakuulutamist Saksamaa poolt, algas Baltikumi ülikooliteaduse sõjalise rakendamise kampaania. Sõjaliselt tähtsateks teemadeks (*A rühma teemad*) arvati kokku vaid 18. Sõjaliselt ja majanduslikult vähemtähtsad või koguni tähtsusetuteks arvatud alusuuringulised teemad (*B, C ja D rühma teemad*) kas peatati või lubati mõnel juhul vaid üksikuurijate jõul vähehaaval jätkata. Teadustöö selline suunamine ja vahendite planeerimine klassikaliselt heade teadustraditsioonidega ülikoolis tõi õppejõududele, teadustöötajatele ja abipersonalile kaasa nii moraalselt kui ka materiaalselt kahju.

1944. a. märtsis otsustasid Saksa okupatsioonivõimud ülikooli evakueerida Königsbergi või see sulgeda. TÜ õppejõud olid üksmeelselt nende kavade vastu ning organiseerisid hiljem okupatsioonivõime ignoreerides ülikooli varade sisulise kaitse kohapeal ja korraldasid suure osa varade ning inventari laialivedamise Tartu ümbruses asuvasse varjupaikadesse. Augustikuu teise poole jooksul evakueeriti paljud ülikooli töötajaid koos osa hinnalise inventariga Haapsallu ja Tallinna. See õppejõudude ja töötajate üksmeelne talitusviis hoidis ära ülikooli õppejõudude täieliku laialipudenemise ning materiaal-tehnilise baasi lõpliku laastamise.

Paljud Eesti tollased kõrgkvalifikatsiooniga õppejõud-professorid, teadlased, vilunud teadusorganisaatorid ja kõrgharidusjuhid valisid aastatel 1942–1944 pagulastee, nagu suur osa rahvastki (vt art. Inimkaotused).¹⁷⁶ Üle Läänemere oli põgenenud 110 ülikooli õpetajat, umbes sama palju oli kunstnikke, näitlejaid, muusikuid, kirjanikke ja ajakirjanikke.¹⁷⁷ Nõukogude okupatsioonivõimude poolt represseerituna või uue okupatsiooni eest Läände pagenuina kaotas Eesti enamiku oma tippteadlastest.¹⁷⁸

1944. aasta augustis–septembris Tartu ümber käinud lahingute käigus kaotas ülikool kokku veel 15 õppe- ja majandushoonet. Ka sõjatulest puutumata jäänud hooned olid sisuliselt kasutamiskõlbatud. Kabinetid ja laboratooriumid olid kõik segi pekstud ning rüüstatud. Kahju kogusummaks hinnati üle 40 miljoni rubla.¹⁷⁹ Nõukogude andmeil oli ülikooli 1941. a. kevadsemestri personalist ja üliõpilaskonnast sõja käigus kaotatud lahingutes langenutena või Saksa okupatsioonivõimude ja nendega koostööd teinud jõudude poolt mahalastuina kokku 57 inimest.

3.2. Tallinna Tehnikaülikool

TTÜ peahoonesse tungis esimene grupp Saksa sõjaväelasi 28. VIII 1941. Saksa erikomandod viisid ära kättesaadud väärismetallist esemed, millega tekitasid ülikoolile kahju kokku 112 000 rubla ulatuses.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Vt. "Postimees", 17.10.42.

¹⁷⁶ Ainuüksi õigusteaduskonna õppejõududest põgenes 11; kui õppetöö uuesti algas, oli kunagisest 30 õppejõudust alles ainult 6, sh 4 professorit (J. Vaabel, H. Kadari, L. Leesment, E. Ilus).

¹⁷⁷ Oras, 2002, 232–233.

¹⁷⁸ 1944. a. sügisel põgenesid nt rahvaluuleteadlane **Oskar Loorits**; luuletaja ja kirjandusteadlane **Gustav Suits**; keeleteadlane **Julius Mark**; õigusteadlane **Jüri Uluots**; keeleteadlane **Peeter Arumaa**; klassikaline filoloog **Pärtel Haliste**; pedagoogikateadlane **Juhan Tork**; soome k. lektor **Aino Suits-Thauvon**; mikrobioloog **Karl Schlossmann**; keeleteadlane **Andrus Saareste**; majandusgeograaf **Edgar Kant**; õigusteadlane **Adolf-August Perandi**; arstiteadlane **Harald Perli**. Juba a. 1940 asus Soome geograaf **August Ferdinand Tammekann**.

¹⁷⁹ Kalits, 1960, 341.

¹⁸⁰ Tallinna Polütehniline instituut, 1986, 99; ERA, f. R-14, n. 3, s. 66, l. 3, 4, 8.

12. IX 1941 nimetati rektoriks prof R. Livländer, pisut hiljem ristiti TTÜ ümber *Eesti Omavalitsuse Tallinna Tehnikaülikooliks*. Vaatamata õppejõudude pingutustele suudeti õppetööga alustada alles 1. II 1942. Võrreldes 1941. a. kevadsemestriga, mil ülikoolis loendati kokku 110 õppejõudu ja 1258 üliõpilast, oli nüüd kokku vaid 64 õppejõudu ja 428 üliõpilast. See vähenemine oli sõjaaja tingimuste kõrval teatud määral tingitud ka struktuursest ümberkorraldusest – majandusteaduskond viidi tagasi Tartu Ülikooli juurde. Muus osas jäi TTÜ struktuur endiseks.¹⁸¹

Ebapiisava finantseerimise tõttu olid 1941/42. õ.-a. semestrid ülilühikesed (mõlemad alla kolme kuu; ka eelmise aasta sügissemester toimus 1942. a. esimesel poolel).¹⁸² 1942. a. sügisel võeti vastu 110 uut üliõpilast ning üliõpilaste koguarv tõusis selle perioodi tipptasemele (693, seisuga 1. dets.). Järgmisel kevadel oli üliõpilasi 675, sügisel 495 ja 1944. a. juuni lõpus 499. Ka õppejõudude arv püsis suhteliselt madalal tasemel (1942. a. sügissemestril 58, 1943. a. kevadsemestril 62, 1943. a. sügissemestril 58).

Õppetöö toimus suurte raskustega ja oli puudulikul tasemel. Enamik üliõpilasi oli sunnitud õpingute kõrvalt töötama ning osa võtma kohustuslikest küttevaramise aktsioonidest. Vaatamata 29 teema liigitamisest sõjaliselt tähtsateks ning 22 teema arvamisest ülesehituse seisukohalt oluliste hulka, jäid teadustööd sisuliselt rahastamata.¹⁸³

Õppetöö peatati 16. II 1944 ja TTÜ jäi suletuks kuni okupatsiooni lõpuni. Eestimeelsetel õppejõududel õnnestus ära hoida ülikooli varade ja personali evakueerimine Saksamaale.

Nõukogude võimude poolt hinnati TTÜle Saksa okupatsiooni poolt aastatel 1941–44 tekitatud materiaalse kahju suurusks kokku 146 679 rubla.¹⁸⁴

4. Teine Nõukogude okupatsioon

Eesti unitaarse impeeriumi koostisosana selle ideoloogia ja poliitika surve all. N. Liit kujutas endast pika aja jooksul stalinlikku totalitaarset süsteemi, kus olid maha surutud kõik euroopalikku tsiviilühiskonda iseloomustavad tunnused ja ühiskonna iseorganiseerumise läbi kujuneda võivad sõltumatud ühiskondlikud institutsioonid. NLKP hoidis oma majanduspoliitika, totalitaarse ideoloogia, hirmu ja terroriähvarduste süsteemi abil ühiskonda täieliku kontrolli all. Stalinismi üks lähte-eeldusi oli, et “relvastatuna” õige ja võitlusliku õpetuse-teooriaga on võimalik muuta maailma ja inimesi, saavutada kommunismi ideede triumf. Stalinistlik totalitaarne valitsemissüsteem ja selle ideoloogia püsis N. Liidus kuni J. Stalini surmani 1953. a. Siis algasid teatud nihked.

1953. a. sai NLKP I sekretäriks N. Hruštšov, kes esines 1956. a. NLKP 20. kongressi kinnisel istungil ettekandega J. Stalini isiku kultuse kahjulikest tagajärgedest. Kongress arutas Stalini isikukultuse küsimust ja mõistis selle hukka. Ideoloogiline võitlus isikukultuse ja riigi edasise arengu ümber puhkes uuesti 1957. a. juunis, mil NLKP KK pleenum paljastas ja purustas partei peajoone vastased fraktsionäärid. Järgnevatel aastatel viidi läbi ka teatud majandusreformid ning mõningane ideoloogiline liberaliseerimine, mida hakati nimetama Hruštšovi “sulaks”.

¹⁸¹ Vt. Tallinna Polütehniline Instituut, 1986, 101–103.

¹⁸² Lühikesed semestrid said iseloomulikuks kogu selle perioodi õppetööle, olgugi et see pidi toimuma 1939. ja 1940. a. õppekavade järgi, mis nõudsid märksa mahukamat auditoorset õppetööd, kokku üle 30 eksami sooritamist, ümmarguselt 25 praktikumi tegemist ning kursuseprojektide koostamist.

¹⁸³ Rahapuudusel polnud TTÜ teadlastel sageli võimalik saada ka uurimistööks vajalikke materjale. TTÜ kaetud kulud olid nt. 1943. a. kokku 375 240 rmk, millest õppejõudude ja muu personali töötasu moodustas ca 70%. Kõrgkooli muude rohkete vajaduste katteks raha peaaegu ei jäänudki.

¹⁸⁴ Vt. Tallinna Polütehniline Instituut, 1986, 104.

Liiduvabariigid said õigusi juurde, eriti oluline oli rahvamajandusnõukogude loomine 1957. a. Kommunismi ehitamise kavad ja poliitilised suundumused jäid aga sisuliselt endisteks.

N. Liidu arengu suund muutus oluliselt jälle 1964. a., kui võimule tuli L. Brežnev. Ideoloogiasfääris algasid uued piirangud. 70. aastate keskel algas stagnatsiooni laienemine, raskused majanduses süvenesid. Kommunismi ehitamise suured plaanid takerdusid lõplikult. Võidule pääses tagurlik tees “ühtsest nõukogude rahvast”, mis sai aluseks uuele venestuslainele liiduvabariikides. L. Brežnevi võimu aega hakati hiljem nimetama stagnatsiooniperioodiks. Paljude arvates oleks seda õigem nimetada aga poststalinismiks.

1985. a. tõusis N. Liidu juhiks M. Gorbatšov, kes püüdis nn uutmispoliitika abil alustada õige sotsialismi ülesehitamist ja päästa N. Liit perestroika abil kokkuvarisemisest.

Okupeeritud Eesti kohalikud juhid täitsid alates 1940. a. püüdlikult kõiki N. Liidu ideoloogilise keskvõimu soovitusi ja korraldusi. Nõukogude teise okupatsiooni alguses püsisid veel teatud illusioonid Eesti piiratud autonoomia võimaluste suhtes. Kuid aastatel 1947–1948 rakendati stalinism ka Eestis kogu oma hoolimatus jõhkruses. Alates 1949. a. hakkavad Eestis üha rohkem domineerima Venemaa-eestlastest kommunistid, partei- ja riigiametnikud, kelle maailmapilt ja ideoloogilised arusaamad olid kujunenud N. Liidus stalinlik-totalitaarse süsteemi raames. Võimuvõitluses teravnes ka EK(b)P juhtkonnas 1949. a. jooksul oluliselt. Kujunesid kindlapiirilised leerid ja vastasseisud. 1950. a. märtsis toimunud EK(b)P KK VIII pleenumil saavutasid Venemaal sündinud eestlastest kommunistid I. Kåbini juhtimisel võimuvõitluses täieliku võidu. Jårgneva puhastuse käigus kõrvaldati parteist suur osa kohalikest kommunistidest. Algas nõiajaht teadusasutustes, kõrgkoolides, loomeliitides, hävitati veel leiduvaid eestiaegseid raamatuid. Riigivõimu toetusel soositi pealekaebamist ja salasüüdistusi. Hiljem, kui stalinlik terrorirežiim N. Liidus likvideeriti, jäid selle aktiivsed juurutajad ja okupatsioonijõudude käsilased Eestis endiselt võimule. Nad tegid vaid suhteliselt väikesi jåreleandmisi. I. Kåbin püsis EK(b)P-EKP eesotsas aastatel 1950–1978, kokku seega ümmarguselt 28 aastat ning jõudis olla veel aastatel 1978–1983 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees. 1978. a. sai EKP I sekretåriks Venemaa-eestlane K. Vaino, kes oli sellel ametikohal 10 aastat ja rakendas püüdlikult venestamispoliitikat.

4.1. Tartu ülikool

Kompartei ja selle TRÜ algorganisatsioon asub ülikooli sovetiseerima. 17. XI 1944 avasid okupatsioonivõimud ideoloogilistel kaalutlustel kiirustades Tartu Riikliku Ülikooli uuesti ning see jätkas tegevust 1940/41. õppeaastal kujundatud struktuuri ja lähedaste õppeplaanide alusel. Üliõpilaste nimekirjas oli 1455 inimest, neist esimesele kursusele võetuid 543.

TRÜ kolmeliikmeline partei-algorganisatsioon alustas tegevust 25. oktoobril sekretår L. Rootsi juhtimisel. 1945. a. kevadel kuulus sellesse 11 partei liiget ja 3 liikmekandidaati. Aastakümneteks jäi parteiorganisatsiooni ning selle juhtide põhimureks ideoloogiline kasvatustöö, parteiorganisatsiooni soosikute edutamine juhtivatele ametikohtadele ülikoolis ja mujal ning ideoloogilistel põhjustel kõlbatuteks arvatud eriteadlaste ja õppejõudude väljatõrjumine ülikoolist. Samas tuleb silmas pidada, et ülikooli juhtorganid ei olnud oma kaadripoliitikas kaugeltki iseseisvad ja vabad.

Üheks oluliseks juhtivtöötajate kontrollimise ja iga pisutki olulisema edutamise jälgimiseks oli N. Liidus rakendatud omapärane üleriigiline NLKP KK ametikohtade “nomenklatuur”, millesse arvatud ametikohtadel töötajate kohta peeti üksikasjalikku arvestust ning koostati põhjalikud isiklikud toimikud. See nomenklatuur oli kaheastmeline: üleliiduline (NLKP KK) ja vabariiklik (EKP KK). Nomenklatuursete ametikohtade arv kasvas: 1947. a. alguses suurendati TRÜ nn üleliiduliste ametikohtade arvu. Täiendavalt arvati NLKP KK nomenklatuuri hulka ülikooli kateedrite juhatajaid (NSV Liidu ja ENSV ajalugu; riigiõiguse teooria ja ajalugu; rahvusvaheline õigus; administratiivõigus; tsiviilõigus ja protsess; maa- ja kolhoosiõigus; riigiõigus; kriminaalõigus ja protsess). EKP KK nomenklatuuri lisati dialektilise ja ajaloolise materialismi, üldajaloo, kirjandusloo ja rahvaluule kateedrijuhatajate ametikohad. Ka nn arvestusliku reservi nomenklatuuri kohtade hulka laiendati. Kõikide nende ametikohtadel töötavate inimeste kohta tuli kiiremas korras esitada EKP KKle põhjalikud isiklikud toimikud.¹⁸⁵

See uus kord kitsendas tunduvalt TRÜ ja teiste kõrgkoolide ning teadusasutuste oma kaadripoliitika ajamist ning kärpis suuresti valikuvabadust vakantsete akadeemiliste ametikohtade täitmisel. Kompartei jälgis nüüd kõiki kaadrialaseid liikumisi ülikoolis üha üksikasjalikumalt ning valiku ja edutamise põhieeldusteks ei olnud enam erialane kompetentsus ja andekus, vaid isiku ideoloogiline lojaalsus ja suurel määral sotsiaalne päritolu.

1947–53 sai Eestis üha teravnevaks probleemiks ideoloogiarindel nn kodanlike natsionalistide paljastamine ja elimineerimine. Kuigi kodanliku natsionalismi ilmingute ja sisu kohta polnud antud mingeid pädevaid määratlusi, sobis see suurepäraselt okupatsioonivõimude peaaegu iga tasandi ideoloogia-arsenali.

Peale TRÜ kommunistide jahtis “kodanlikke natsionaliste” ka ENSV Haridusministeerium, kus ministri asetäitja H. Maran võttis salajases kirjas (10. II 1947) EKP KK sekretärile N. Karotammele “ideoloogilise paljastamise” või siis läbikatsumise alla terve rea TRÜ õppejõude. Kiri toob esile mitmeid “kodanlikke natsionaliste” ja annab neile ministeeriumi hinnangu: J. Kents, geograafiakateedri dotsent on “...mitte ainult võõras, vaid ka kahjulik element selle vastutava töö juures, kuhu ta on rakendatud”; V. Alttoa, kirjandusloo dotsent, “...ei ole vaba kodanliknatsionalistlikust kallakust ja arvestades tema endise tegevusega ja nüüdsete teostega (...) on ta ebasobiv inimene juhtima üliõpilaste tööd kõrgemas koolis nii tähtsas sektoris, nagu seda on kirjanduslugu”; J. Konks, NSVL ajaloo dotsent, “...koostas ajaloo õpikuid okupatsiooni ajal. (...) Need raamatud on kui kõlbmatud käibelt kõrvaldatud. Ülikooli juhtivad töötajad peavad aga võimalikuks autori rakendamise...”; D. Palgi töötab Tartus teadusliku kirjanduse toimetajana, “üldiselt on (...) tuttav kui kodanlik-natsionalistliku suunaga kirjandusloolane”; J. Silvet, inglise keele õppejõud, “...augustis 1944 läks ta okupatsiooni võimude poolel vastu pealetungivale Punaarmeele ja sai haavata. (...) evakueerus hiljem Saksamaale. 1945. a. septembris jõudis ta tagasi Tartu. (...) Oli kummaline see südidus, millega rakendati ülikooli juurde tööle J. Silvet (...) ometi peaks ülaltoodud faktidest olema selge, et ta ei ole seda väärt.”¹⁸⁶

H. Marani kiri ei jäänud tähelepanuta. Karotamm andis oma alluvatele kõva korralduse: “Kui faktid leiavad kinnitust, siis on vaja need kodanlik-natsionalistlikud tegeliskid ülikoolist eemaldada.”¹⁸⁷

185 Vt. ERAF, f. 1, n. 48, s. 187, l. 1.

186 Samas, l. 8–9.

187 Samas, l. 10.

Õppejõudude ideoloogilise töötlemise üheks vormiks oli kohustuslik õppetöö marksismi-leninismi õhtuülikoolis, mille pidid läbi tegema kõik õppejõud ja töötajad. Kuid vaatamata nendele ulatuslikele meetmetele leiti parteibüroo istungitel ikka ja jälle, et ülikooli "kaadrite" meelelaad pole küllalt internatsionalistlik ja kommunistlik, vaid lausa "prügine".

Pärast EKP 8. pleenumit (1950) pidas TRÜ parteibüroo 20. mail järjekordse istungi, kus arutati kaadrite olukorda.¹⁸⁸ Büroo liikmed Vill, Raag, Raudsepp jt otsustasid sel koosolekul "kaadrite prügistatuse tõttu rakendada järgmised abinõud," mis seisnesid dekaanide, kateedrijuhatajate ja professorite vallandamises ning ümberpaigutamises, dotsentide kõrvaldamises õppetööst ning paljude õppejõudude TRÜ juurest minema kihutamises. "Abinõud" kavandati rakendada kokku 7 teaduskonna 46 õppejõu ja töötaja suhtes.¹⁸⁹

1951. a. jaanuaris TRÜ kaadriosakonna juhataja H. Kure poolt koostatud teates EK(b) KK propaganda ja agitatsiooniosakonna juhatajale Jaanimäele on toodud ära 16 ülikooli endise töötaja nimed.¹⁹⁰ Nimekirjas esitatud 16 töötaja õppejõu hulgas oli 3 professorit: E. Ilus, E. Liik, H. Moora; 5 dotsenti: R. Kleis, L. Leesment, V. Adams, J. Silvet, J. Aul; 4 vanemõpetajat: M. Kengsepp, J. Saviak, F. Kudu, A. Hone ning veel mitmed sõjalise ettevalmistuse õppejõud.

Pärast paljude õppejõudude väljapuhastamist kodanlike natsionalistide vastase kampaania käigus jõudis klaarimise järg ka tollase rektori kätte. Ülikooli parteibüroo 1951. a. 13. märtsi koosolekul arutati teadusprorektori E. Martinsoni kriitikat ülikooli juhtimise kohta. "Kriitiline arutelu" parteibürool võttis rektor A. Koorti suhtes selgelt vaenuliku hoiaku. Samal koosolekul märkis ülikooli parteibüroo sekretär muuhulgas, et "Mis puutub teadusliku nõukogu pidamisse vene keeles, siis mõtlen, et see saab olema õige ja et keegi ei ole vastu."¹⁹¹ Tartu ülikool oli 1951. a. jõudnud koos sovetiseerimisega ka täieliku venestamise künnisele.

A. Koorti rektoriametist vabastamine toimus 8. juunil EKP KK sekretäri J. Kabinini kabinetis, kus kohe ka uus rektor ametisse määrati. Ümmarguselt ühe aasta jooksul oli TRÜ-st vallandatud ja sunnitud lahkuma 76 õppejõudu ja üle 120 muu töötaja.¹⁹²

Uut rektorit oli otsitud väljastpoolt Eestit juba pikka aega. 1950. a. alguses jäädi peatama Leningradi Ülikooli eesti rahvusest füüsiku F. Klementi kandidatuuri juurde. Pärast pikka kooskõlastusringi kinnitati valitu NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumis ja NLKP KK Poliitbüroos(!). Nii oluliseks oli tõusnud viimastel aastatel ülikooli rektori ametikoht.¹⁹³

1951. a., esimese tööädala lõpus teatati F. Klementile EKP KKs, et tal tuleb kindlasti osaleda kohe-kohe toimuval Eesti TA üldkogu istungil, sest ta seatakse seal

¹⁸⁸ Vt. Venekeelset protokollit: ERAF, f 151, n 6, s 24, l 42-44.

¹⁸⁹ Ülikoolisisesest komparteilisest repressiivpoliitika löökide alla sattusid nt õigusteaduskonna professorid Elmar Ilus ja Helmut Kadari, dotsendid Ilmar Rebane, Hillar Randalu, Leo Leesment ja Johannes Mäll; matemaatika-loodusteaduskonna professorid Hermann Jaakson, Jaan Sarv, August Vaga jt.; loomaarstiteaduskonna professorid Elmar Vau, Johannes Tomberg ja Ferdinand Laja; metsateaduskonna dekaan dotsent Valdek Ritslaid; arstiteaduskonna professor Rudolf Bernakoff, Artur Linkberg ja mitmed teised: ajaloo-keeleteaduskonna õppejõududest kuulusid lahtilaskmisele professorid Harri Moora ja Voldemar Vaga, dotsendid Richard Kleis, Johannes Silvet, Valmar Adams ja mitmed teised.

¹⁹⁰ ERAF, f 1, n 59, s 3, l 1.

¹⁹¹ ERAF, f 151, n 7, s 4, l 23.

¹⁹² Martin, E. Üliõpilaste repressiivimisest 1950-1951. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 25. Tartu, 1991.lk 34-36.

¹⁹³ Vt. Klement, 1983, 116.

üles akadeemia tegevliikmeks. See oli Klementile eneselegi suur uudis Nii valis ENSV TA 1951. a. omale uusi liikmeid.¹⁹⁴

Rektor F. Klement asus ülikoolis kindlakäeliselt nõukogulikku ülikoolikorraldust maksma panema. 1952. a. 15. veebruaril toimus ülikooli kommunistide lahtine üldkoosolek, mis märkis ära rohkesti puudusi. Eraldi leidis rõhutamist, et “Pole aktiivset võitlust kodanliku ideoloogia elementide vastu teaduses. Täiesti puudulik on aga kodanlik-natsionalistlike kontseptsioonide paljastamine Eesti ajaloo küsimustes.”¹⁹⁵ Partei üldkoosoleku venekeelne otsus tehti nüüd juba tuntud sovetlike mallide järgi.

1952. a. tegeles Eesti kõrgkoolidele Moskvast ja Leningradist õppejõudude otsimise ja värbamisega ka EK(b) KK sekretär I. Käbin. 1952. a. 17. jaanuaril läkitatud kirjas palub ta NSVL kõrgema hariduse ministrit V. Stoletovit saata professoreid Eesti kõrgkoolidesse loenguid pidama ja ka püsivale tööle. Erilist huvi näitab parteijuht teema vastu “Mitšurinliku bioloogia dialektika”. Minister V. Stoletov lubas “esimesel võimalusel” rahuldada palve saata Eesti kõrgkoolidesse tööle kõrgkvalifikatsiooniga eriteadlasi.¹⁹⁶

1953. a. oli N. Liidu elus murranguline: märtsikuu algul suri J. Stalin. Aasta esimesel poolel domineerisid aga endiselt Stalini geniaalsete tööde ülistused, suure juhi kultus ning karm kriitika õppejõudude kohta, kes ei suutnud mõista ja propageerida Stalini “teaduslike tööde” tähtsust ja suurust.

1950ndate aastate keskpaigast algab kõrgharidus- ja teadussfääri arenemise uus periood. “Ideoloogiline ja poliitiline kasvatustöö” ning maailmavaateline kalibreerimine nihkub kõrgkoolides ühiskonnateaduste õpetamise kateedrite töö raamesse, eriti marksismi-leninismi kateedri, hiljem aga NLKP ajaloo kateedri ja teadusliku kommunismi kateedri tegevussfääri.

TRÜ ühiskonnateaduste kateedritest alustas 1944. a. sügisel esimesena tegevust marksismi-leninismi aluste kateeder, mis hiljem nimetati ümber **TRÜ NLKP ajaloo kateedriks**. Esimesel tööaastal oli kateedris ainult 2 õppejõudu: juhataja V. Reim ja L. Roots. Järgmisel õppeaastal kasvas kateedri õppejõudude arv seitsmeni. Kateedrit juhatas aastatel 1960–1968 J. Jakobson, 1969. a. sai kateedri juhatajaks J. Kalits. 1980/81. õppeaastal kuulus kateedri 15 õppejõudu, sh 1 doktor ja 14 kandidaati. NLKP ajalugu õpetati I ja II kursusel 170 tunni ulatuses, mõnedes osakondades 120 tunni ulatuses.

TRÜ Teadusliku kommunismi kateeder asutati 1964. aastal, seoses teadusliku kommunismi aine kohustusliku lülitamisega kõrgkoolide õppeplaanidesse. Kateedrit on juhitanud A. Blumfeldt, K. Koger, I. Volkov, õppejõududena on seal töötanud M. Murd, T. Alatalu, I. Aimre, M. Kubo, V. Mullari jt.

Teaduslikku kommunismi õpetati TRÜ-s V ja VI kursusel 80-tunnise kursuse raames, mis lõppes ülikooli lõpetamisel riigieksamiga.

1980/81. õppeaastal oli kateedris kaheksa õppejõudu. Kateedri õppejõud andsid ühistöös välja “teadusliku kommunismi alaste tööde kogumikke” ning muid ideoloogilis-kasvatuslikke materjale.

EKP TRÜ organisatsioon alustas tegevust 25. oktoobril 1944. Ülikoolis oli siis kokku 3 kommunisti: H. Kruus, K. Taev ja L. Roots. 1980. a. oli seal 600 partei liiget ja 43 liikmekandidaati.

¹⁹⁴ Vt. samas, 117–118.

¹⁹⁵ ERAF, f 151, n 8, s 3, l. 69.

¹⁹⁶ ERAF, f. 1, n. 59, s. 11, l. 38.

Läbi aastakümnete oli ülikooli parteiorganisatsiooni tähtsaimaks ülesandeks kuulutatud, nagu juba eespool märgitud, “ideoloogilise võitluse tugevdamine, eelkõige aga võitlus kodanliku natsionalismi ilmingute vastu”.

Ülikooli parteiorganisatsiooni sekretäri ametikohalt läbikäimine oli tulevastele kommunistliku nomenklatuuri tegelastele justkui ideelis-poliitilise ustavuse eksam. Pärast selle sooritamist avanesid uued võimalused erialaseks ja ka laiemas mõttes poliitiliseks karjääriks. Ülikooli parteiorganisatsiooni etteotsa valiti harilikult mõni kommunist ülikoolist.

Ülikooli partorgi ametit on pidanud paljud inimesed – L. Roots, A. Uibo, A. Premet, P. Kalju, A. Vill, A. Kõörna, J. Ananjeva, V. Arhangelski, L. Stepanova, J. Kalits, E. Laasik, E. Silk, A. Metsa, U. Polisinski, L. Raid, E. Salumaa, V. Ruus, K. Koger, J. Reimand, A. Kiris (alates 1975) ... P. Kenkmann. Parteibüroo või -komitee liikmed on aastate jooksul olnud väga paljud õppejõud ja administraatorid. Kõigil neil lasub teatud vastutus ülikooli sovetiseerimise, okupatsioonivõimudega tiheda koostöö ning Eesti omariikluse kahjustamise eest.

4.2. Tallinna Tehnikaülikool (1944–89: Tallinna Polütehniline Instituut)

27. IX 1944 peeti õppejõudude esimene koosolek uue direktori A. Altma eesistumisel, õppetöö algas 15. nov. Aasta lõpuks oli üliõpilasi 941 (veebruaries oli neid olnud 499). Novembrikuu lõpus oli õppejõude kokku 86, sh 32 professorit ja dotsenti, 5 vanemõpetajat, 3 õpetajat ja 46 assistenti (veebruaries oli teenistujaid kokku 66). Kommuniste oli TTÜ töökollektiivis vaid 3. Algorganisatsiooni peamine tähelepanu oli suunatud TPI “nõukogulikuks tehnikakõrgkooliks kujundamisele”, õppetöö “ideelis-poliitilise” taseme tõstmisele, “eesti natsionalistide” mõjust ülesaamisele ja uute liikmete värbamisele. Täpsemad juhiseid esitas esimestel sõjajärgsetel aastatel korduvalt KK 1. sekretär N. Karotamm.¹⁹⁷

Tehnilise intelligentsi kasvatamisega tegeles tollal aktiivselt ka RN esimees A. Veimer. 9. II 1945 võtsid ENSV RN ja EKP KK vastu määruse “Eesti NSV kõrgemate koolide töö parandamise kohta”. Kõiki kõrgkoole ja nende kateedreid kohustati jälgima teraselt ja printsipiaalselt seda, et loengud ja seminarid oleksid “kaasaja eesrindliku teaduse viimaste saavutiste tasemel” ning eriti, et need oleksid “ideoloogiliselt õiged ning toetuksid marksismi-leninismi teooriale, mis on kogu eesrindliku teaduse metodoloogiliseks aluseks, teenib töötava inimkonna huvisid ja on vaba võltsinguist ja idealistlikust ahtasusest”.¹⁹⁸

A. 1947 ilmneb TPI algorganisatsiooni vaenulik hoiak “teatud” õppejõudude seisukohtade ja loengumaterjalide suhtes: 24. juuni kinnise koosoleku protokollis tuuakse välja professorid, kes ignoreerivad NSVL saavutusi ja kummardavad Lääne-Euroopa saavutuste ees. Need on Kogerman, Maddison, Jürgenson, Humal...¹⁹⁹ Sama aasta oktoobris alustas TPIs tööd EKP Tallinna Linnakomitee marksismi-leninismi õhtuülikooli osakond. Paari järgmise aasta jooksul olid selle kursuse läbi teinud kõik instituudi õppejõud.

¹⁹⁷ Karotamm oli n-ö leninlikul seisukohal, st et põhiline, mille järgi nõuk. võim otsustab kodanliku korra ajal üleskasvanud haritlaskaadrite üle, on see, kuidas nad töötavad uue ühiskonna ülesehitamisel. Nendest aga, kes ei kuuletunud ning kaasa ei tulnud pidi “...eluratas üle veerema”. Samas tehti esialgu ka teatud mõõndusi Eesti tehnilise intelligentsi apoliitilise enamuse suhtes, kinnitades, et “Vaenlast tuleb osata eraldada inimesest, kel pole küsimusest veel õiget arusaamist”. N. Karotamm. Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Tallinn, 1947, lk 95.

¹⁹⁸ ENSV Teataja, 1945, 15, lk. 224.

¹⁹⁹ ERAF, f. 910, n. 2, s. 3, l. 76.

Üha “teravneva” ideoloogilise võitluse raames sai ootamatu pöörde TPI meeskoori 1948. a. Tartu ja Riiga tehtud kontserdireisil toimunu. Kuna meeskoor “laulis gaudeamust” ja liikus Riia tänavatel hanereas, tehti Riias, Moskvas, Tallinnas ja ka instituudi parteibürool sellest kaugeleulatuvaid järeldusi. TPI parteibüroo koosolek otsustas: “1. Kodanlik-natsionalistlike ja buršlike igandite vastu võitlemine viia teraval kujul tervesse õppejõudude ja üliõpilaste kollektiivi. Rakendada sellesse töösse kõik ühiskondlikud organisatsioonid, administratsioon ja rühmakolmikud.”²⁰⁰

EKP läheneva 5. kongressi eel leiame TPI parteiorganisatsiooni kinnise üldkoosoleku otsusest (15. X 1948), et parteiorganisatsiooni juhtimisel “Instituudi juhtivaid kaadreid on puhastatud inimestest, kes ei olnud suutelised teostama õiget nõukogulikku õppe- ja kasvatustööd TPI-s ning olid nõukogude ühiskonnale ideoloogiliselt ja poliitiliselt võõraks elemendiks (prof Võrk, dotsent Oengo, assist. Hellam)” ning et “direktori ja direktori asetäitja (...) kohtadele on määratud uued töötajad.”²⁰¹ Otsuses tuuakse positiivse saavutusena esile seegi, et “ainuüksi 1947/48. õppeaasta vältel on Instituudist väljaheidatud 30 üliõpilast, kui sotsiaalselt võõras element.”²⁰²

Erilise hoo ja mastaabi saavad nn “ideoloogiast” ja sotsiaalsest päritolust tulenevad repressioonid pärast EKP KK 8. pleenumit (märts 1950). TPI 51-liikmelise parteialgorganisatsiooni seitse ja pool tundi kestnud üldkoosolek arutas personaalküsimusi ning kuulas ära ettekande 8. pleenumi tulemustest. Personaalküsimuste osas otsustati: “Erit, Voldemar välja heita parteist, kui juhuslikult parteisse vastuvõetu... (...) Lukas, Jaan Marki pg. välja heita parteist... (...) Mullas, Olav Jüri pg. välja heita parteist.. (...)” Kahe viimase puhul oli väljaheitmise aluseks fakt, et “...Lukas ja Mullas on arreteeritud Julgeoleku võimude poolt...”²⁰³ Üldkoosolekul kõlanud sõnavõttudes osutati mitmetele õppejõududele kui “võõrale” ja “kahjulikule” elemendile ning nõuti nende kõrvaldamist instituudist. Lisaks prof Maddisonile arvati “kahjurite” hulka veel professorid Kogerman, Schmidt ja Kark, dotsendid Kirret, Oengo, Mets, B.Veimer. 1940ndate lõpus ja 1950ndate algupoolel kaotasid töö instituudis mitmed silmapaistvad õppejõud. Vallandati tehnika-kõrghariduse rajaja prof. O. Maddison, prof. J. Kark; vallandati ja arreteeriti prof. H.-R. Võrk, kes mõisteti 1951. a. süüdi nõukogudevastases agitatsioonis. 1950. a. arreteeriti sõjandusala õppejõud O. Mullas ja J. Lukas. J. Lukas suri vangilaagris 1953. a.

TPI parteiorganisatsiooni repressivpoliitika takistas aastatel 1945–51 oluliselt kõrgkooli õppetööd ja teaduslikku tegevust ning pärssis paljude inimeste arenguvõimalusi.

Nagu eespool juba viidatud, nihkus nn. ideelis-poliitiline tegevus ja ideoloogiline kasvatustöö 1950ndate aastate keskpaigast alates üha rohkam ka vastavate, ideoloogiatööga vahetult seotud kateedrite õlule.

²⁰⁰ Koosolek 5. IV 1948. ERA, f. 910, n. 1, s. 12, l. 56.

²⁰¹ Samas, l. 112.

²⁰² Samas, l. 112.

²⁰³ Jaan Lukas, TPI sõjalise kateedri juhataja oli arreteeritud 24. III 1950. a. ja Olav Mullas, TPI sõjalise kateedri õppejõud 18. III 1950. Jaan Lukas suri vangilaagris 1953. a.

Ühiskonnateaduste teaduskond – kommunismiideede juurutamise, ideoloogilise kalibreerimise ja kontrolli teaduskond. 1945. a. alates tegutses kõrgkoolis 2 vastavat kateedrit: 1) marksismi-leninismi aluste ja 2) poliitilise ökonomia kateeder. 1961/62 õppeaastal oli marksismi-leninismi aluste ja poliitilise ökonomia õpetamisega ametis juba 3 kateedrit: iseseisvaks reorganiseeritud filosoofia kateeder, NLKP ajaloo kateeder ja poliitilise ökonomia kateeder. 1963. a., tulenevalt NLKP juunipleenumi otsustest ideoloogi töö kohta, organiseeriti kiires korra ka Tehnikaülikoolis veel üks keskne ideoloogi töö kateeder – teadusliku kommunismi kateeder. Need 4 kateedrit jäid tervelt kolmekümneks järgmiseks aastaks õpetama, sisendama ja levitama kommunistliku ideoloogia aluseid. Nende kateedrite ülesannete hulka kuulus ka üldine ideoloogiline järelevalve ja kontroll üliõpilaskonna arusaamade ja taotluste suhtes ning teatud määral ka kommunistliku ideoloogia arendamise regionaalsete iseärasuste üldistamine ning nende uute killukeste “üldteooriasse” sulandamine. Vaatleme järgnevalt kõnealustest kateedritest kahe tegevust ja nende poolt põhjustatud kahjusid lähemalt.

TPI NLKP ajaloo kateeder: “kogu jõud ja energia üliõpilaste kommunistlikku kasvatuse”. NLKP ajalugu õpetati kohustusliku ainenäena ülikoolis juba okupatsiooni algusest alates. Iseseisva, kitsamalt ainult NLKP ajaloo kateedrina, alustati tegevust 1961/62. õppeaastal.

Kateedri juhtfiguuride poolt avaldatud nn teaduslikud tööd ja dissertatsioonid olid aastakümnete vältel Eesti Vabariigi ja Eesti iseseisvuse suhtes teravalt vaenulikud ning ajaloosündmuste sisulisi seoseid ja fakte moonutavad. Nii kirjutas aastatel 1949–1954 marksismi-leninismi kateedrit juhatanud Adolf Päss kandidaadiväitekirja teemal “Eestimaa Kommunistlik Partei – töörahva võitluse innustaja ja organiseerija välisinterventide ja nende abiliste – eesti kodanlike natsionalistide vastu aastail 1918–1920”. Analoogse sisu ja hoiakuga tööd olid kateedri õppejõududele tervelt neljakümne aasta jooksul iseloomulikud. Perioodil 1962–1964 oli NLKP ajaloo kateedrit juhataja A. Päss, kes oli aastatel 1956–1960 olnud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor. 1964–1967 oli kateedrijuhataja kohusetäitja Ü. Taigro. Aastatel 1967–1977 oli kateedri juhataja E. Mattisen. 1977–1985 oli kateedri juhataja M. Graf.

1985. a. töötas kateedris 15 koosseisulist õppejõudu, sh 3 doktori- ja 12 kandidaadi teadusliku kraadiga inimest. NLKP ajalugu õpetati kohustusliku ainenäena kõigile üldtehniliste erialade üliõpilastele 120-tunnise ja majandusteaduskonna üliõpilastele 170-tunnise õppeprogrammi järgi. 1985. a., kui kõrgkoolis õppis kokku 9609 üliõpilast, kulutati pseudoteaduse - NLKP ajaloo sundõpetamise peale kokku ümmarguselt 260 000 õppetundi üliõpilaste, noorte inimeste kallist aega. Ühe kümnendi jooksul kulus aga juba üle 2,6 miljoni õppetöötundi, mis nüüd, retrospektiivset hinnates oli ühiskondlikus plaanis ka suur materiaalne kahju.

Teadusliku kommunismi kateeder: “terviklikud teadmised kommunistliku formatsiooni arengu seaduspärasustest ja proletariaadi diktatuuri kehtestamise teedest”. Kateeder moodustati seal juba 1963/64. õ.-a. alguseks. Teadusliku kommunismi kateedrit kutsuti juhatama ajalookandidaat Boris Tamm. Kateedrisse asus tööle ka endine ELKNÜ Keskomitee sekretär (1955-1962) Klara Hallik. Perioodil 1974-1984 oli ta kateedri juhataja. Pärast K. Hallikut oli kateedri juhataja J. Livšits.

Uut ainet õpetati TPI-s kõikidele erialadele 70-tunnises mahus. Kateedri õppejõudude hulgas olid ka veel G. Hazak, H. Vainu, M. Titma, G. Sootla, I. Aimre jt. Need inimesed olid tollal Eesti tippasjatundjad “teadusliku” kommunismi alal ja täitsid õpetajate ning eksamineerijatena mõõndusteta ideoloogilist tellimistööd. Üliõpilastel tuli aga kulutada igal aastal ümmarguselt 150 000 tundi “kommunismiloengute” kuulamisele ning veel palju aega eksamiteks valmistumisel...

Alates 1974/75. õ.-a. kehtestati okupatsioonivõimude poolt kõikides kõrgkoolides kõikide erialade lõpetamisel kohustuslik teadusliku kommunismi riiklik eksam.

TPI teadusliku kommunismi kateeder likvideeriti... aastal.

TPI ideoloogiaorganisatsioonide – partei ja komsomoli kasv ning funktsioonide teisenemine. 1944. a. hilissügisel loendati kõrgkoolis kokku 3 kommunisti. 1945. a. detsembriks oli parteiorganisatsioonis juba 14 partei liiget ja 4 liikmekandidaati. Järgnevatel aastatel hakkas kommunistide hulk suhteliselt kiiresti kasvama ning nad hakkasid arutama ja kontrollima dekanaatide ja kateedrite tööd, ametikohtade komplekteerimist, teadurite ja dotsentide ning professorite valimisi, väliskomandeeringutesse sõitjatele kohustuslike soovitude andmist, üliõpilaste ideelis-poliitilist kasvatamist jne. Parteiorganisatsioon ning selle juhtkond kujunes mõne aastaga totaalse instituudisese ideoloogilise kontrolli ja ka majandus- ning organisatsiooniliste küsimuste üheks peaotsustajaks. 1950. a. loendati kõrgkoolis 58, 1960. a. 102, 1970. a. 296, 1980. a. 417 ja 1985. a. 472 kompartei liiget.²⁰⁴ (1986. a. töötas TPI-s kokku üle 2100 inimese ning üliõpilasi oli üle 9000.)

TPI kompartei algorganisatsiooni funktsioonid ja tegevus muutusid okupatsiooni aastakümnete jooksul. Tegevuse esimesel kümnendil (1945–1955) oli põhitähelepanu suunatud ideoloogilisele võitlusele rahvuslikult meelestatud ning euroopalike hoiakutega õppejõudude ja üliõpilaste vastu, nende “paljastamisele” ning “kodanliku natsionalismi ja Lääne ees lõimitamise põhjalikule väljajuurimisele” ning kokkuvõttes kõrgkooli – teadusasutuse muutmisele “tõeliselt sotsialistlikuks kultuurikoldeks”.

1973. a. lõpus oli instituudi õppejõududest 39% kommunistid. Peaaegu sajabrotsendiliselt kuulusid parteisse ühiskonnateaduste kateedrite õppejõud. TPI parteiorganisatsiooni on juhtinud ja selle juhtkonda kuulunud aastakümnete jooksul paljud kommunistid. Nimetame järgnevalt mõned partorgid, büroo- ja komiteeliikmed, kes on pälvinud kommunistide eneste poolt esiletõstmist.

Perioodil 1944–1952 olid esirinnas kommunistid L. Kalman ja A. Sipsakas, L. Schmidt, A. Tsõgankov, F. Eisen, E. Kangur, L. Schmidt, G. Radionov, A. Päss, A. Palm, A. Korsmik. Vähehaaval lisandus 9-liikmelisse büroosse uusi liikmeid. 1950ndate aastate teisel poolel oli pikemalt sekretäriks A. Klement. 1960ndatel aastatel jõudsid kommunistide juhtkonda A. Aarna, K. Allik, V. Arhangel'ski, B. Hiire, S. Dokelin, I. Soidra, E. Köpper, V. Kozlov, E. Uus, O. Bussel, H. Tiismus, V. Maasik. 1970ndatel aastatel lisandusid A. Talts, H. Joonase, E. Kogerman, M. Pikner,

²⁰⁴ Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Taln., 1986, lk 174.

O. Pöder, U. Tamm, L. Vambola, G. Hazak, I. Mihelson, R. Otsepp, H. Herm, M. Graf, R. Vihvelin jt. 1980ndatel aastatel oli TPI parteikomitee juba 20-liikmeline. Kümneni algul lisandusid parteiaktiivi A. Keevallik, L. Möldre, E. Saul, V. Tatrov jt.

1945. a. algul oli TPI-s ümmarguselt 1000 üliõpilast. Komnoori oli 4, 1950. a. loendati neid 365, 1960 – 887, 1970 – 3572, 1980 – 4966.²⁰⁵ Komsomoli üheks põhiliseks ülesandeks oli aidata igati kaasa kompartei poliitika elluviimisele ja konkreetsete otsuste täitmisele. Olulisel kohal organisatsiooni tegevuses oli ka noorte maailmavaate ja ideelis-poliitilise meelsuse kontroll ning kalibreerimine etteantud mallide alusel.

4.3. ENSV Teaduste Akadeemia

1946. a. asutati ENSV Teaduste Akadeemia (TA), kuhu koondati suhteliselt lühikese ajaga Eesti teadusjõud, kes vastasid ühtaegu ka tollastele kitsatele klassikuuluvus- ja ideoloogianõuetele. 5. IV 1946 toimus Toompea lossis ENSV TA üldkogu esimene koosolek, millest võttis osa sellele kohale määratud 14 teaduste doktori kraadiga tegevliiget ja 10 korrespondentliiget. TA presidendiks valiti H. Kruus, asepresidentideks J. Vaabel ja A. Kipper, sekretäriks J. Nuut. Aasta teisel poolel anti TA alluvusse 10 teadusasutust, kus 1946. a. lõpus töötas kokku 360 inimest (neist 160 teadurit). 1947. a. lõpuks oli TA 4 osakonda, 12 instituuti, 3 muuseumi ja 3 teaduslikku seltsi. 862 koosseisulisest kohast oli täidetud 745.

Aprillis 1947 toimus TA esimene teaduslik sessioon, mis andis ülevaate akadeemia tegevusest, uurimistemaatikast ja teaduslike uuringute esialgsetest tulemustest. Sessiooni käigus demonstreeris TA juhtkond oma ideoloogilist ustavust komparteile, okupatsioonivõimudele ning kinnitas truualamlikkust J. Stalinile enesele, “...meie ajastu suurele teadlasele”.²⁰⁶ Sessioonil kavandatud uurimistöö Eesti majanduse ja kultuuriarenduse huvides ei kestnud kaua: 1949. a. suurküüditamisele järgnenud ideoloogilise repressiivpoliitika uus laine teadlaste suhtes teravdas ideoloogilist vastasseisu intelligentsi ja võimumeeste vahel. EKP ideoloogiajuhid otsisid jälle innukalt “kodanlikke natsionaliste” ning asusid neid kõikjalt välja juurima.

28. jaanuaril 1950. a. arutati EK(b)P KK büroo istungil TA Ühiskonnateaduste osakonna tööd. EKP ideoloogiajuhi I. Kåbini hinnang TA ja selle juhtkonna senise töö kohta oli hävitav: “Me võtsime vaid osa TA tööst, seepärast, et just siin ilmneb see mädane poliitika, mis omane Teaduste Akadeemiale algusest peale. Põhjus selles, et Kruusi arvates teadus kuulub kodanlikule intelligentsile ja proletaarlaste parteil pole siin midagi teha. Veel oli seisukoht, et teistest liiduvabariikidest inimeste, ka eestlaste kutsumine paiskab eesti kultuuri ja teaduse 10–15 aastat tagasi. Seda teesi propageeris Andresen, see pole võõras ka Kruusile. (...) 25% TA kaadritest pärineb kodanlikest parteidest. Teaduste Akadeemias on palju selliseid, kes iialgi ei saa nõukogude teadlasteks. (...) Kruus tegi parteivastast poliitikat kaadriavalikus. (...) ”Ladvik” istub ja ei lase parteilist teadust massidesse”. Lõpetuseks teatas Kåbin: “...ma teen täienduse resolutsiooni – Kruus parteist välja heita.”²⁰⁷

²⁰⁵ Vt. Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tln., 1986, lk 190.

²⁰⁶ Selles läkituses rõhutatakse muuseas, et “Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond võtab endale vastutusrikkad ülesanded tõeliselt nõukoguliku ideoloogia kindlustamise alal Eesti töötajate hulkades, tuginedes marksistlik-leninliku teooria ülivõimsale jõule, mille ees purunevad iganeva kapitalistliku maailma kõik valeõpetused.” Jossif Vissarionovitš Stalinile. Kallis Jossif Vissarionovitš! Teaduslik sessioon 23.–29. apr. 1947. A. Üldkogu istungid. Tartu, 1948, lk. 8.

²⁰⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1087, l. 139–191.

Kruus heideti EKPst välja 18. märtsil, veidi aega enne 8. pleenumit. Sama aasta aprillis kuulutati ta keelatud autoriks ning arvati välja TA liikmete hulgast (seda otsust olla TA täiskogu palavalt tervitanud), oktoobris ta arreteeriti.

1950. a. sai Eesti NSV TA presidendiks J. Eichfeld ja 1952. a. alguses tõusis asepresidendi kohale G. Naan. Mõlemad mehed olid N. Liidu koolituse ja N. Liidu töökogemusega Venemaalt tulnud eestlased. Nad olid ühel nõul ka akadeemias toimunud puhastuse ja edasiste töösuundade suhtes.

1951. ja 1952. a. tegelesid EK(b)P KK sekretärid I. Käbin ja L. Lentsman vahetult akadeemia uurimisteemade, aruannete ja mitmesuguste sessioonide materjalide jälgimise ja ideoloogilise kontrollimisega. 1951. a. lõpus oli akadeemial töös juba palju nn. "kinniseid" ehk salajasi teemasid. Keskkomitee parteisekretärid nõudsid välja ja uurisid akadeemias tehtud tööde annotatsioone ning aruandeid koos autorite iseloomustustega... Teaduslikele töötajatele tähendas see aga rohkesti uusi muresid ja pidevat ebakindlust homse päeva ees.

1952. aasta tõi kaasa uusi ideoloogilisi rünnakuide kodanlike natsionalistide vastu ja oli ajendiks mitmete töötajate ümberpaigutustele akadeemias. EK(b)P VII kongressil 1952. a. septembris esines sõnavõtuga Balti Laevastiku poliitvalitsuse ülem Komarov ja nõudis: "...Tahaks kuulda, miks kuni käesoleva ajani tegutsevad meil parteis ja vabariigis inimesed, kes on tuntud oma natsionalistlike vaadete poolest, väga tähtsatel juhtivatel kohtadel? Ma pean eelkõige silmas Veimerit (...) Räägitakse sellest, et ta toetas Nõukogude võimu vastaseid. Miks pandi ta siis sellisele tähtsale tööle, nagu on Eesti majanduse teaduslik läbitöötamine? (...) On vaja võimalikult kiiresti puhastada tähtsad postid Veimeri taolistest inimestest, kes toetavad kodanlikke natsionaliste, inimestest, kes pikka aega varjasid nõukogude rahva vaenlasi."²⁰⁸

A. Veimer vabastati ENSV TA Majanduse Instituudi direktori ametikohalt EK(b)P KK büroo määrusega 28. novembril 1952. a. Akadeemik N. Tomson jättis asepresidendi ameti 1953. a., akadeemik N. Buzulukov lahkus akadeemiksekretäri ametist 1954. a., paljud teised seletusi andnud inimesed ootasid murega võimalikke arenguid...

Teadmine, et ideoloogiast, ideoloogiavõimudest ja nende tegevusest pole isegi omavahelises kitsas ringis ohutu rääkida, pääses pikaks ajaks veelgi täielikumalt võidule. Isegi 1953. a. sündmused, Stalini surm ja sellele järgnenud protsessid N. Liidus, ei murendanud seda Eestis saavutatud "poliitilist vaikimist". Käbin-Lentsmani ideoloogilise suuna võidulepääsule ning selle edasisele pikaajalisele püsimisele akadeemia asutustes, kõrgkoolides ja teistes kultuurisfääri institutsioonides aitas kaasa ka valitsevale kildkonnale ideoloogiliselt ustavate inimeste edutamine juhtivatele, totaalset meelsuskontrolli võimaldavatele ametikohtadele. 1950. a. määrati ENSV TA presidendiks J. Eichfeld, 1951. a. määrati TA asepresidendiks G. Naan, Ajaloo Instituudi direktoriks sai 1951. a. V. Maamägi, TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktoriks 1950. a. H. Tobias. 1951. a. algas E. Sõgla ideoloogiliselt "õigete" kirjanduskäsitluste ulatuslik levitamine. 1952. a. asub ta tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti. 1955. a. saab kindlameelne bolševik, 1940. a. Punaarmee vanempolitrukina Eestisse saadetud²⁰⁹ E. Päll TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktoriks. 1968. a. võtab selle ametiposti üle E. Sõgel, kes tolleks ajaks oli juba pikka aega kaitsnud kirjanduse ja kunsti bolševistliku parteilisuse printsipi, nõudnud kirjanduse ja kunsti käsitlemisel selle klassiiseloому terast jälgimist. Aksel Tamm, kirjastuse "Eesti Raamat" kaua-aegne peatoimetaja kirjutab E. Sõgla kohta: "...kes siis muu kui raudsete põhimõtetega Endel Sõgel sobinuks juhtima kirjandusloolaste

²⁰⁸ Samas, l. 82. **Taastada mahavõetud eelmise viite tekst!**

²⁰⁹ Tamm, A. Aga see oli üks mees. Tallinn, 2003, lk 112.

tegevust, kirjanduslugude koostamist, kirjanduse korrashoidmist. Endel Sõgel koondas enda kätte nii suure kirjandusloo toimetamise kui ka kõigi teadmeteoste kirjandusosa kontrollimise.²¹⁰

Eesti NSV TA sotsiaal- ja ühiskonnateaduste alaste instituutide sisulise töö ideologiseeritus ning ajaloovõltsimine kandus üle ka laiemat ühiskondlikku tähendust omavate teadmeteoste koostamise käigule ja nende sisule. Kui 1960ndate aastate teisel poolel hakati välja andma Eesti Nõukogude Entsüklopeediat, said selle peatoimetuse liikmeteks ka teenekad kommunistid H. Allik, J. Eichfeld, H. Haberman, K. Ird, F. Klement, A. Laus, V. Maamägi, A. Panksejev, A. Veimer. Eesti kirjanduse ühiskondliku teadusliku toimetuse eesotsas oli E. Sõgel. Entsüklopeedia peatoimetajaks määrati Käbin-Lentsmani suuna omaaegne ustav ideoloog ja kursihoidja G. Naan.

ENE 8 köidet ilmusid aastail 1968-1976, täiendused ja register avaldati lisaköitena 1978. a. ENE artiklites, mis käsitlevad sotsiaal- ja humanitaarteadusi, on jälgitud järjekindlalt kommunismiteooria tollaseid ideoloogilisi kaanoneid ning lähtunud ajaloosündmuste kirjeldamisel propagandistlikust, N. Liidu–Venemaa huvides võltsitud ajaloost.

17 aastat hiljem alustas ilmumist uus ENE. Kuigi vahepealsel ajal oli toimunud palju muudatusi kõikidel elualadel, olid uue ENE tegijate lähenemismallid endised. Peatoimetuse kolleegiumis oli esimeste köidete ettevalmistamise ja ilmumise ajal rohkesti veel Nõukogude-, Vene- ja NLKP-kesksust, pealesunnituid kommunistliku ideoloogia esindajaid. Juhtivalt võtsid tööst osa G. Naan, V. Maamägi, E. Sõgel. G. Naani peatoimetamisel ilmusid esimesed 4 osa ja ta oli peatoimetaja kuni 12. veebruarini 1989. a.

5. Totaalse tsensuuri rakendamine ja kirjanduse hävitamine

N. Liit ühendas kaks ajaloost tuntud tsensuuri meetodit, *eel- ja järeltsensuuri*, ning lisas neile veel ühe täiesti uue aspekti – teadmeteostes ja raamatutes *varem ilmunud andmete ja seisukohtade pideva korrigeerimise*. Sellist uutlaadi tsensuuri on hakatud nimetama ka permanentseks tsensuuriks.²¹¹

Eesti okupeerimisel 1940. a. rakendati permanentset tsensuuri kohe ja täies mahus. Esimeseks ja oluliseks töövaldkonnaks oli totaalne eeltsensuuri rakendamine ning “raamatukogude puhastamine poliitiliselt kahjulikust kirjandusest”. Teadmeteoste, teadusliku ja populaarteadusliku sisuga raamatute ning muu väärtkirjanduse totaalne käibelt kõrvaldamine raskendas eelkõige üliõpilaste õpinguid, aga ka õppejõudude ja teadurite teadustööd.

1995. a. tehtud uuring andis Eesti kõigist raamatukogudest 1940–41 kõrvaldatud raamatute arvuks kokku umbes 50 000 eksemplari. Tartusse kokkuveetud raamatuid palgati hävitama paarkümmend inimest, kes raiusid kirvestega raamatuid tükkideks kaks nädalat.²¹²

1941. a. suvel kehtestasid ka sakslased mitmeastmelise tsensuuri kogu jooksva trükitoodangu ideoloogiliseks vormimiseks. Raamatukogude puhastamiseks esitati Saksamaalt pärit keelatud raamatute nimekirjad, millele lisati Eestis trükivate omad. Raamatukogudest tuli seekord kõrvaldada kommunistlik kirjandus igas keeles, inglise ja prantsuse kirjandus alates 1933. a., juudi kirjandus igas keeles, saksavaenulise

²¹⁰ Tamm, A. Aga see oli üks mees. Tallinn, 2003, lk 202.

²¹¹ Veskimägi, 1996, 24–29.

²¹² Samas, 132–134.

hoiakuga kirjandus igas keeles jne. Nõukogude okupatsioonivõimude ajal antud hinnangu hävis Saksa okupatsiooni ajal üle 250 000 raamatu.²¹³

Teise Nõukogude okupatsiooni esimestel aastatel käisid paralleelselt jooksva “ideoloogilise profülaktikaga” ettevalmistused suuremate ideoloogiliste puhastusoperatsioonide läbiviimiseks raamatukogudes. Kaalumisel näis olnud kogu eestikeelse väärtkirjanduse keelamine ja hävitamine nii avalikes kui ka erakogudes. ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajjade Peavalitsuse ülema L. Pälli salajane aruanne (20. X 1948) EKP KKle konstateeris: “Peab tunnustama, et enne nõukogude korda Eestis ilmunud kirjandus, tuleb suuremalt osalt kõrvaldada. Vaatamata sellele, et mõned teosed omavad kirjanduslikku või teaduslikku väärtust (...) Nii on tulnud kõrvaldada ajakiri “Looming” /kuni 1940 juulini/, ajakiri “Varamu”, “Eesti kirjandus”, osaliselt “Eesti Entsüklopeedia”.²¹⁴

1947. a. levitatud ÜKP KK kinnine kiri intelligentsile avas N. Liidus kampaania “lääne ees lõmitajate, igat masti kosmapoliitide ning kodanlike natsionalistide” paljastamiseks ja isoleerimiseks. Lõmitamiseks arvati välisriikidest pärit autoritele viitamine, nende hüpoteeside ja teooriate tutvustamine, oma tööde võõrkeeles avaldamine ning lõpuks koguni võõrkeelsete raamatute lugemine.

Sellest kampaaniast kasvab välja välismaise erialase kirjanduse kättesaadavuse tuntav ahendamine ning kogu eelneva rahvusliku ja üldise kultuuripärandi ideoloogilise ümberhindamise nõue ja plaan Eesti ühiskonnateadlastele.

Väga “halbaks” hindasid totaalsensuuri peamehed näiteks TRÜ üldraamatukogu ja selle juures oleva erifondi (sisaldas 10 000 raamatut) olukorda. Raamatukogu koguni suleti Peavalitsuse ülema korraldusel 1948. a. algul, kuni “... keelustatud kirjandusest puhastamiseni”.²¹⁵

N. Liidus juba varem väljatöötatud süsteemi alusel olid raamatukogud “puhastatud” 1950ndate alguseks. Suur osa varem ilmunud väärtteostest ning võõrkeelsest kirjandusest viidi nn erifondidesse (arvult kokku 5 suuremat), kus neid sai lugeda ainult erilise loaga.

Kõik keelamised, kõrvaldamised ning kõrvalejätmised on 1966. a. joonel kokku arvanud K.-O. Veskimägi: “Ja kui nüüd lõpuks kõik kokku arvestada, siis nõukogude võim keelas (...) Eesti Wabariigi aegsetest raamatutest 27 500 – 28 300 nimetust. “ See on ümmarguselt 87%.²¹⁶

6. Okupatsioonikahjude piirjooni arhiivides ja muuseumides

6.1. Ümberkorraldused ja kahjud arhiivides

1920–1930ndatel aastatel rajati Eestis riiklik tsentraliseeritud arhiivindus, riiklikud keskarhiivid ja kujundati välja kohalike arhiivide võrk. Arhiivindus arenes tollal hoogsalt, kooskõlas riigi praktiliste vajaduste ja eesti ajalooteaduse nõuetega. Arhiivide arendamisel ja korrastamisel pöörati eelkõige tähelepanu vanematele perioodidele (enne 1710. a.). Vanemaid arhiividokumente käsitleti põhjalikumalt ja püüti need viia paremasse kasutamiskorda. 1940. aasta aprillis moodustasid Riigiarhiivi fondid ümmarguselt 4000 jooksvat meetrit.

Nõukogude okupatsiooniga 1940. a. algas arhiivide ümberkorraldamine ja nende kasutamine uute võimude ning nende repressiivpoliitika huvides. Juba 4. septembril anti välja määrus arhiiviasjanduse organiseerimise kohta.²¹⁷

²¹³ Johani, Meo, 1950, 12.

²¹⁴ ERAF, f. 1, n.47, s. 35, l. 238.

²¹⁵ Samas, 238.

²¹⁶ Veskimägi, 1996, 309.

²¹⁷ ENSV Teataja 1940, 4, 30–31.

Kõik Eesti territooriumil tekkinud ja seal asuvad riiklikust seisukohast väärtuslikumad dokumendid, viimaste hulgas ka eraettevõtete ja füüsiliste isikute fondid, kuulutati kogu rahva varaks. Tsentraliseeritud riiklikule säilitamisele kuulus nüüd palju rohkem dokumentaalmaterjale. 1940. ja 1941. a. tuli Eesti riiklikel arhiividel vastu võtta väga palju natsionaliseeritud või likvideeritud ettevõtete ja 1939. a. Saksamaale ümberasunute arhivaale.

Nõukogude okupatsioonivõimudel oli kava evakueerida 1941. a. kõik Eesti olulisemad arhivaalid Venemaale, Kirovi oblasti riiklikku arhiivi. Piiratud transpordivõimaluste tõttu jäi see teostamata. Ära viidi vaid osa kõige hinnalisemaid ürikuid. Teatud osa väärtuslikke Eesti vabrikute ja tehaste fonde hävis aga transportimisel või sõjategevuse tõttu.²¹⁸

Järgnev Saksa okupatsioon tekitas Eesti arhiivindusele uut kahju. Tartust viidi 1942. a. Saksamaale näiteks 2658 säilitusüksust Potsdami sõjaväe arhiivi materjale esimese Saksa okupatsiooni ajast (1918). Tallinna Linna Arhiivist viidi Saksamaale üle 7000 säilitusüksuse väärtuslikke dokumente.

Palju kahju said Eesti arhiivid sõjategevuse ja pommitamise läbi. Täielikult hävis Narva Linna Arhiivi hoone. Tallinna Linna Arhiivi hoones põles ära umbes pool kogu arhiivi materjalidest. Tulekahjus hävis ka palju Riikliku Keskarhiivi väärtuslikke arhivaale, kokku üle 100 000 säilitusühiku.²¹⁹

Peatselt pärast sõda tõusis esikohale komplekteerimine ja materjalide korrastamine, sest korrastamata oli hinnanguliselt umbes 80 protsenti arhiivimaterjalidest.²²⁰ Kiirustamine põhjustas aga ekspertiisi puudulikkuse ning nii läks hävitamisele materjale, mis oleks pidanud kuuluma säilitamisele.²²¹

6.2. Ümberkorraldused ja repressioonid muuseumides

Eesti muuseumide tegevust hakati okupatsiooni algusest peale Nõukogude tavade järgi ümber korraldama. Muuseumid ning nende kollektiivid võeti kui ideoloogiasutused partei terase järelvalve alla. Okupatsioonivõimude ideoloogiliseks põhioõudeks muuseumidele oli leida ja näidata läbi aegade üha teravnevat klassivõitlust illustreerivaid dokumente, rahvakihtide ja -klasside erinevat elukeskkonda iseloomustavaid tarbeesemeid ning olmesituatsioone. Kõikjal ja kõiges nõuti oktoobrirevolutsiooni ülistavat esitlemist ning tollaste relvade, võitluslippude ja muude säilinud esemete eksponeerimist. Väga tähtsale kohale seati vene ja eesti rahva “ajalooliste sõprussidemete” selgitamise ja illustreerimise nõue. 1940ndate aastate teisel poolel ja 1950ndatel aastatel nõuti kõikide võimaluste kasutamist vene teaduse, kultuuri ja majanduse saavutuste ning eriti uue “eesrindliku ühiskondliku korra” üleoleku selgitamiseks ja näitamiseks võrreldes manduva Lääne tsivilisatsiooniga.

6.3. Ajaloomuuseumi protsess (1945–46)

Muuseumide väikesi töökollektiive vapustas ning külvas pikaks ajaks paljude inimeste vahele kahtlusi ja umbusku 1945–46 toimunud ajaloomuuseumi protsess. “Allika” ehk siis nuhi ettekannetega alguse saanud poliitiline protsess viis kogu tollase teadusliku personali ja mõned abitöötajad KGB uurimise alla ja lõpuks süüpinki ning vangilaagrisse. 15 muuseumi töötajat (8 meest ja 7 naist) süüdistati kavatsustes organiseerida muuseumi kogutud vanade, katkiste ning rikutud relvade ja

²¹⁸ Varkki, 1968, 2–3. ENSV MN juures asuv Arhiivide Valitsus. Rotaatorpaljundus.

²¹⁹ Vt E. Kipper. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 17.

²²⁰ Vt lähemalt A. Lember. Obzor ..., Riia, 1968, lk 28.

²²¹ Vt H. Piirimäe. Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, Riia, 1968, lk 5–6.

keelatud kirjanduse abil relvastatud ülestõus nõukogude võimu kukutamiseks ENSVs.²²² Sellele protsessile on iseloomulik, et nuhi ettekannete põhjal esialgu arreteritud 4 muuseumi töötajale lisandub intensiivsete ülekuulamiste käigu tulemusena kogu muuseumi teaduslik personal. Esialgu süütuina paistnud seltskondlike nõukogudevastaste jutukeste teatud mõõndustega omaksvõtmine osa ülekuulatavate poolt ja NKGB relvaspetsi leitnand Jeršovi tehniline lõppjärelus, et muuseumi kogutud vanu, katkisi ning ilma oluliste osadeta relvi on võimalik töökorda seada^{seada} (“puuduvad detailid on asendatavad, kui on varuosad, saab relvi kasutada”) tõlgendati “ülestõusuks ettevalmistumise” tõestusena.

1945. a. 23. mail, kui “relvastatud ülestõusu” vandenõu uurimine oli veel organite poolt täies hoos, sekkus asjasse ka EKP KK büroo. Asja arutati ja võeti vastu otsus “Olukorra kohta Tallinna linna Ajaloomuuseumis”. Otsuses rõhutati, et muuseumi aparaati on pääsenud nõukogudevastased isikud, kes on oma töös näidanud Saksa okupantide tegevust “heatahtlikus valguses”. Otsuses määrati, et lähemal ajal tuleb komplekteerida muuseumi juhtiv aparaat poliitiliselt ustavate inimestega.²²³ 1945. a. oktoobri lõpuks on juurdlus lõppenud ja materjalid suunatakse erinõupidamisele, mis määrab meestele valdavalt 10 ja naistele 8 aastat vangilaagrit (mõnede eranditega).

Kõik süüdimõistetud istusid oma karistusaja ära, üks suri laagris, üks vahetult pärast vabanemist. 1957–58. a. vaadati süüasi uuesti läbi ning lõpetati süütõendite puudulikkuse ja kuriteo koosseisu puudumise tõttu... Ajaloomuuseumi protsessi kujunemist, käiku ja tagajärgi käsitletud Sirje Annist jõuab järeldusele, et “Paranoilisele kommunistlikule totalitaarsüsteemile jalgujäänud haritlased olid lihtsalt süüdi selles, et neil olid demokraatlikud veendumused erinevate seisukohtade ja diskussioonide lubatavusest ja nad arvasid, et neil on õigus oma keelele, kultuurile ja riigile, sellistena olid nad täiesti teistlaadi kultuuri esindavale süsteemile vastuvõetamatud.”²²⁴

7. Kahjud võltsingutest sotsiaal- ja humanitaarteadustes ning moonutustest loodusteaduste sfääris

Okupatsioonivõimude ideoloogilise survega tekitati suurt kahju paljude seni tunnustatud seisukohtade keelustamisega ning kogu vastava faktoloogia ümbertöötamise ja kohandamisega kommunistliku ideoloogia ja impeeriumikesksete käsitluste raamesse. Palju uurimisjõudu ja üliõpilaste õppeaega ning muid ressursse raisavaks kujunesid pseudoteaduste “NLKP ajalugu” ja “Teaduslik kommunism” ulatuslikud “uuringud” ning mahukas sundõpe kõigis Eesti kõrgkoolides.

Marksismi-leninismi aluste ning selle stalinlike täienduste ülemlikkuse kuulutamise ning nende kaanonite jäiga rakendamise alusel teaduslike uuringute vallas, loodi tingimused pseudoteaduste arenguks ka loodusteaduste ning täppisteaduste valdkondades. Näiteks kuulutati geneetika kodanlikuks ebateaduseks, selle probleemide uurimine keelustati ning nimekaid teadlasi represseriti, pikka aega oli pidurdatud ka küberneetika areng. Ideoloogiliste pseudoteaduslike käsitluste pinnalt kujunevad aga üha uued suured stalinlikud looduse ümberkujundamise plaanid ja programmid.

Alljärgnevalt vaatleme lähemalt Eesti ajaloo võltsimise ja lõssenkismi juurutamise kahjulikke tagajärgi teadusarenduses.

7.1. Eesti ajaloo sovetliku käsitluse väljatöötamine ning selle püsimine

²²² Annist, 2002, 40–57.

²²³ ERAF f. 1, n. 4, s. 184, l. 41–42.

²²⁴ Samas, 56.

Ajalooeaduse ja ajaloolaste olukord Eestis halvenes perioodil 1939–1944. a. oluliselt tööolude ja avaldamisvõimaluste, erinevate ajaloovaldkondade tippasjatundjate ja ka kõrgkoolide pedagoogilise personali osas. Mõned tunnustatud spetsialistid olid Saksa okupatsiooni ajal surnud (O. Liiv, H. Sepp), mõned põgenenud Läände (E. Blumfeldt, J. Vasar, A. Soom, E. Tender), mõned vangistati 1945. a. (A. Annist, vangistuses 1945–1950; P. Tarvel, vangistati 1945. a., suri Siberis asumisel 1953. a.).

TRÜ juures komplekteeriti 1944. a. sügisel kolm väikest ajalookateedrit, milles igas oli vaid kaks-kolm õppejõudu. 1947. a. asutati ENSV TA Ajaloo Instituut kolme uurimissektoriga; instituudi direktoriks sai R. Kleis, sektoreid valiti juhtima A. Vassar, H. Moora, V. Vaga. Samal aastal asutati Tallinnas NLKP(b)P KK Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal Eestis – EK(b)P Keskomitee Partei Ajaloo Instituut. Selle üdini nõukoguliku asutuse direktoriks sai Venemaalt tulnud parteitöö kogemustega I. Käbin, direktori asetäitjaks J. Saat. Instituudi põhiülesandeks oli partei ajaloo uurimine ja marksismi-leninismi klassikute tööde eesti keeles avaldamine. Sellises organisatsioonilises raamistikus algas Eesti ajaloo uurimise “ümberkorraldamine ja täielikku vastavusse viimine marksistlik-leninliku metodoloogiaga”, selle kommunistlikust ideoloogiast ja impeeriumikesksusest tulenevate nõuete alusel ajaloo ümberkirjutamine ning uue ajaloolaste põlvkonna kasvatamine.

Ajaloo tegelemine ausameelsetele ajaloolastele ei olnud noil aastail kerge. “Eriti piiratud olid võimalused lähiajaloo valdkonnas, mille kõik senised käsitlused läksid keelatud raamatute nimekirja juba 1940. aastal. (...) Lähiajaloo käsitlus sõltus täielikult stalinlike parteijuhtide propagandistlikest taotlustest. (...) Kõik sobimatu kuulus mitteteadmisele, see ei tohtinud saada avalikuks ega minna ajalukku. (...) Pool elu oli salastatud... (...) Tekkis nõukogulik kaksikmoraal, kus küüniliselt põimused valetamine, oma naha hoidmine ning lõmitav teesklus ja järelekiitmine võimukandja ees.”²²⁵ Isegi tollased parteiajaloolised käsitlused olid uutlaadi nõukogulike raskuste ees, sest paljude eelmiste kümnendite eesti juhtivate kommunistide nimetamine oli keelatud (nad olid hukatud stalinlike puhastuste käigus). Ajapikku lisandus keelatud nimede nimekirja üha uute eesti kultuuritegelaste, teadlaste, endiste kompartei tegelaste ning nende truude teenrite tabunimesid.

Eesti lähiajaloo sovetliku käsitluse põhiprobleemistikuks 1940ndate teisel poolel kujuneb Balti riikide annekteerimise kujutamine N. Liiduga vabatahtliku liitumisena, Eesti viimaste kümnendite poliitilise, majandusliku ja kultuurilise arengu tulemuste ümberhindamine stalinlike mallide alusel, “kodanliku natsionalismi” rahvavaenulikkuse paljastamine ja väljajuurimine. Nende lähiajaloo pakiliste küsimuste “kõige õigemale ideoloogilisele hindamisele” ja Eesti rahva uue “nõukoguliku ajaloo loomisele-kirjutamisele” pretenteerisid kaks omavahel ideoloogiavõimude ees võistlevat grupeeringut. Esimene neist oli – N. Karotamme leeri “ideoloogilise ajaloo teenistuse” meeskond eesotsas H. Kruusiga ja teine esialgu vähehaaval jõudu koguva I. Käbini stalinlikuma leeri “ideoloogilise ajaloo teenistuse” grupp eesotsas G. Naaniga.

Eesti lähiajaloo ümberkirjutamine algas kohe koos teise N. Liidu okupatsiooniga. Aastatel 1945–1947 oli ümberhindamise teoreetiliseks ja sisuliseks eestvedajaks H. Kruus. Juba 1945. a. andis ta välisasjade rahvakomissarina TRÜ-s tehtud ettekandes marksistliku hinnangu Eesti vabariigi omaaegsele välispoliitikale. Ettekanne avaldati Postimehes. Hiljem tuli H. Kruusil end korrigeerida ja tunnistada kahetsevalt omaaegseid “kodanlikke” seisukohti mitmetes ajaloo küsimustes, eelkõige aga suhtumises Eesti vabadussõja käsitlustesse. Oma endiste tööde ja seisukohtade

²²⁵ Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. Tuna nr 1/2003, lk 38.

avaliku enesekriitikaga ning ümberhindamisega olid sunnitud noil aastail üldsuse ees esinema ka R. Kleis ja H. Moora.

Märksa radikaalsematelt töörahva “klassipositsioonidelt” lähtuvat ning stalinistlike hoiakutega paremini kokkukõlavat Eesti ajaloo ümberkirjutamist taotles Moskvas värskelt parteilise hariduslihvi saanud G. Naan. Aastatel 1945–1946 avaldas G. Naan ajakirjas “Eesti Bolševik” kolm artiklit, mis 1947. a. ilmusid raamatuna pealkirja all “Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus”²²⁶. See raamat sai peatselt kodanliku natsionalismi vastase võitluse stalinlikuks alusdokumendiks ning hilisemate I. Kåbini ja KGB läbiviidud puhastuste ideoloogiliseks õigustuseks. See raamat kujunes ka ideoloogiliseks aluseks ja sisuliseks eeltõõks Eesti ajaloo ümberkirjutamises G. Naani juhtimisel. Raamat jäigi G. Naani ainsaks monograafiliseks “teadustõõks”.

Naani kõrval paistsid kodanlike natsionalistide paljastamisel hiskonnateadlaste hulgas bolševistlikult jõulise stiiliga silma ka veel V. Maamaõgi ja P. Vihalem.

Kodanlike natsionalistide paljastamine ja vljarookimine, Lääne ees lõmitavate teadlaste hukkamõistmine ning ümberkasvatamine võttis erilise ulatuse EK(b)P juhtkonnas puhkenud võimuvõitluse raames aastatel 1949–1951. Peamistes teadusasutustes (TR, ENSV TA) vahetati senised, Eesti teaduse ja kultuuri arenguga tihedalt seotud inimesed välja Venemaalt kutsutud, I. Kåbini ideoloogiliselt ustavamate kommunistidega.

Eesti NSV TA presidendi ametikohalt vallandati tollal juhtiv ajaloolane H. Kruus ning jäeti neljaks aastaks vanglasse eeluurimise alla, akadeemia Ajaloo Instituudi direktori ametikohalt vallandati R. Kleis, TR juures kaotati pikaks ajaks Eesti ajaloo ja arheoloogia professuurid. Ajaloo Instituudi direktoriks sai samal aastal G. Naan, kes asus juhtima ka stalinlik-nõukoguliku Eesti NSV ajaloo koostamist. Juba järgmisel aastal valiti G. Naan ENSV TA akadeemikuks ning edutati akadeemia asepresidendiks. Akadeemia Ajaloo Instituudi direktoriks sai Leningradis 1941. a. Ülikooli lõpetanud V. Maamaõgi.

Aastaid kiireloomulise ideoloogilise tellimusena päevakorras olnud “Eesti NSV ajaloo” koostamiseks oli nid G. Naanil ideoloogiavõimude täielik usaldus, vabad käed ning kuulekas phiautorite tõõgrupp, kuhu kuulusid H. Moora, A. Vassar, H. Moosberg, J. Saat ja V. Maamaõgi. Eesti ajaloo uus ksitlus sündis koostõõs kompartei juhtkonnaga. G. Naan põrdus n-õ. kahtlaste küsimuste korral abi saamiseks otse I. Kåbini poole.

1952. a. lõpus ilmus suhteliselt mahukas (484 lk) “Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)”. Stalinlik-nõukogulik Eesti ajaloo ksitlus oli valmis saanud! Seda soovitati kasutada laialdaselt parteipropagandas aga ka õppevahendina kõrgemates koolides ja keskkoolides.

Õige pea, mõned kuud pärast Stalini surma 1953. a. märtsis, hakkas selguma raamatu mittevastavus muutunud poliitilisele olukorrale. Kohe hakati ette valmistama raamatu teist trükki. 1957. a. ilmunud “Eesti NSV ajaloo” uues väljaandes oli küll paljusid formuleeringuid muudetud, varem mahavaikitud ajalooliste isikute nimesid toodud jne, kuid “Stalini päevil paika pandud ajaloolised phitõõed jäid siiski vankumatult püsima...”²²⁷ Phijoontes kestsid ja psidsid sovetlikud ajaloovõltsingud ning sovetlik ajaloo ksitlus ja -seletus kuni N. Liidu lagunemiseni (vt. lähemalt ka A. Viires, 2003). Kauga aega pärast Stalini isikukultuse hukkamõistmist ning EK(b)P KK VIII pleenumi otsuste taunimist partei enese poolt, kirjutati kolmekõõtelise Eesti NSV

²²⁶ Vt. Naan, G. Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tln., 1947, 128 lk.

²²⁷ Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. Tuna 1/2003, lk 47.

ajaloo III köites (1971) ikka veel niiviisi: “40-ndate aastate lõpul ja 50-ndate aastate algul etendas märkimisväärset osa eesti marksistliku ajaloolise mõtte ideoloogilisel tugevdamisel Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige G. Naan.”²²⁸ Veel 1980ndate aastate algupoolel ilmusid Eestis mahukad koguteosed “Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites. 1632–1982”. Tallinn 1982, ning “Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986”, Tallinn 1986, mis 20. sajandi teise poole Eesti ajaloo sündmuste ja arengute käsitlemisel osutusid juba mõne aasta pärast iganenuks ning sovetlike ajaloovõltsingute raames ja vaimus koostatuiks.

7.2. Geneetika murdmine lõssenkestlikuks pseudoteaduseks²²⁹

Nõukogude võim oma terroriga ja miljonite süütute inimeste hävitamisega haardus ka teaduse külge. Vägivaldselt juhiti teaduslik mõtte suundadesse, mis olid meelepärased Stalinile ja tema agaratele tallalakkujatele. Üks suur teaduskompleks, mida asuti juba kolmekümnendatel aastatel ideoloogiliselt “õiges suunas” ümber kujundama, oli geneetika. Geneetiline korpuskulaarteooria ja geenide olemasolu üldse tunnistati agrobioloog T. Lõssenko (1898–1976) poolt kodanlikuks, imperialiste teenendavaks ebateaduseks. Lõssenko ja tema ümber koondunud bioloogid ja agronoomid eitasid geenide kui pärilikult organismide omadusi edasi andvate “kehakeste” olemasolu. Organism tervikuna on pärilikkuse kandja, mitte mingid müütilised geenid, väitis Lõssenko. Klassikalise geneetika demagoogilise kriitika kõrval suhtus Lõssenko halvustavalt ka darvinistlikku evolutsiooniõpetusse, väites, et see tuleb asendada “mitšurinliku loova darvinismiga”, mis eitas liigisisese võitluse kui olulise evolutsiooniteguri olemasolu. Lihtsamalt öeldes, Lõssenko asendas tõelise evolutsiooniõpetuse lamarkismiga.

Lõssenko taktika võimude ees seisnes lõpututes lubadustes tõsta nõukogude põllumajandus kiiresti enneolematule tasemele. Selleks propageeris ta “kolhoosnikuteadust” – iga kolhoosnik võib teadust arendada, teaduslikke katseid korraldada, oma “teadustulemusi” trükkis avaldada jne. Sellega tekitas Lõssenko suure pretensioonika poolharitlaste ja ebateadlaste armee, mis ei teadnud midagi teaduslike katsete puhtuse nõuetest, teaduse traditsioonidest, saavutustest teaduse erinevatel arenemisjärgudel jne. Lõssenko sisendas oma jüngritele veendumust teadustöö lihtsusest ja sellest, et ainult kommunistlik-sotsialistliku korra juures on võimalik objektiivne praktiliselt tähtsate probleemide lahendamine, kapitalistlik-imperialistlik kord seda ei võimalda.

Kui tapeti suur teadlane N. Vavilov, hakkasid paljud tõelise bioloogia, eriti geneetika esindajad, mõistma Lõssenko ohtlikkuse ulatust. Teda hakati järjest teravamalt kritiseerima. Kriitika olukorras selline õpetus, nagu Lõssenko oma, eksisteerida ei saanud. Lõssenko vaateid kritiseerisid sellised väljapaistvad teadlased nagu P. Žukovski, N. Dubinin, I. Schmalhausen, A. Formosov, A. Sabinin jt. Lõssenko pöördus abi saamiseks Stalini poole, et päästa ennast ja mitšurinlikku bioloogiat kriitikast ja asuda vastupealetungile, organiseerides V.I. Lenini nimelise Põllumajandusteaduste Akadeemia augustisessiooni “Olukorrast bioloogiateaduses”, mis toimus 31. juulist 7. augustini 1948. a.

Lõssenko eesmärk oli koletuslik – purustada evolutsiooniteooria ja geneetika kiiresti arenevad ja progresseeruvad seisukohad, asendada need teadused nõukogude mitšurinliku darvinismiga ja uue pärilikkusõpetusega, mis eitas pärilikke tunnuseid edasikandvate geenide olemasolu.

²²⁸ Eesti NSV ajalugu. III k. Tln. 1971, lk 629.

²²⁹ Artikli allosa “Geneetika murdmine...” on kirjutanud akadeemik Hans-Voldemar Trass.

Augustisessiooni põhietekanne oli Lõssenkolt eneselt. Järgnes 48 kaasettekannet, milles kiideti Lõssenko revolutsioonilisi vaateid. Ja siis lasti kõnelda (mitšuurinlaste igakordsete mõnitavate vahelehuüete saatel) ka kaheksal normaalset tõsiteadust esindaval õpetlasel.

Pärast augustisessiooni algasid puhastusoperatsioonid – sadade lõssenkismi kriitikaga esinenud teadlaste vallandamine senistelt töökohtadelt, nende arreteerimine ja asumisele saatmine ning isegi hukkamine stalinlikes piinakambrites. Kümned instituudid ja uurimislaboratooriumid suleti või muudeti nende uurimisprofiili nii, et neis ei saadud enam tegelda tõelise geneetikaga, evolutsiooniteooriaga, biokeemiaga, füsioloogiaga ja teiste teadusharudega, milles Lõssenko nägi oma “õpetusele” konkureerivate vaadete arendust. Üle kolme tuhande teadlase pidi kurikuulsa augustisessiooni mõjul uut või teist töö- või tegevuskohta otsima.

Nagu nõukogude võimu ajal tavaks ja seaduseks, pidid tsentris (Moskvas) ette võetud aktsioonid kohapeal (provintsis) kopeeritud saama. Juba septembrikuus läks lahti rahvavaenlaste antimitšuurinlaste ja antilõssenkistide otsimine Tartu Riiklikus Ülikoolis, Teaduste Akadeemias jm. Toimusid parteiorganisatsioonide kinnised koosolekud (TRÜs 14. IX 1948), et esialgu omavahel välja selgitada mendelismi ideid levitavad teadlased, et siis neid üldsuse ees häbistama hakata. Kinnisel parteikoosolekul esines põhietekandega taimefüsioloog H. Kallas. Tema esinemine (nagu aulakoosolekulgi ülejärmisel päeval) oli niivõrd sumbuurne, et isegi parteikaaslased ei jäänud sellega rahule. Koosoleku protokollist võib aru saada, et H. Kallas kritiseeris professor J. Auli rassismi ja “puhta teaduse” propageerimise eest. Koosolekul kritiseeriti teravalt prof. L. Poska-Teissi (õpetab Mendeli seadusi!), H. Normanni (vaikib, kui kiidetakse mendelismi!), prof. H. Riikojat ja K. Ramulit (puhta teaduse kaitsmise eest!), H. Habermani (lõssenkistide arvates Poljakovi “antidarvinistliku” õpiku trükkisuunamise eest!) jne. Nende ja teiste professorite põhikriitikuks oli teaduskauge polkovnik Vill. 16. septembril toimus aulakoosolek, millel ülistati Mitšurini materialistlikku bioloogilist õpetust, mille olid inimkonnale avastanud Lenin ja Stalin (!) ja otsustavalt ellu rakendanud suur teadlane akadeemik Lõssenko. Mitšurini ja Lõssenko sadades kordades ülistamine muutus kiiresti igavaks ja tüütavaks, vahelduseks oli vaja “verd”. Seda saadi teadlaste sõnavõttudest, kes püüdsid õigustada oma vaateid ja objektiivselt hinnata sordiaretaja Mitšurini töid. Dotsent H. Sutter väitis, et Mitšurin oli tõesti hea aednik, kuid tema vaadete teoreetiline baas oli nõrk. See kutsus esile koosoleku korraldajate raevu, Sutterist sai tükiks ajaks nõukogude bioloogia vaenlase musternäidis. Koosolekul sõnavõttudega esinenud teadlased õppisid kiiresti ära, et Mitšurini-Lõssenko “uue” bioloogia kriitika on enesetapp. Seetõttu hakati kasutama eneskriitika ja lõssenkismi mõõduka kiitmise taktikat (A. Vaga, H. Habermani, A. Valdese, O. Halliku, V. Üpruse jt. sõnavõttud).

Lõssenko kaaskond tegutses kiiresti – üle poole tuhande leheküljelise mahuga augustisessiooni stenogrammi tõlge eesti keelde trükiti kahe nädalaga. Oktoobris 1948 peeti Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon ja aasta lõpul ilmus mahukas kogumik “Teaduslik sessioon bioloogia küsimustes.” See algab palava armastuseavaldusega Stalinile, millele järgnevad TA presidendi H. Kruusi, J. Eichfeldi, J. Aamisepa, M. Pilli, H. Habermani, A. Punga, H. Seebergi, A. Trutnevi artiklid ja paljude teadlaste ning ühiskonnategelaste sõnavõttud. J. Eichfeldi, tol ajal ENSV TA Bioloogia ja Põllumajandusteaduste Osakonna akadeemiksekretäri artikkel äratas tähelepanu paari eripäraga. See “tuli hingeline mitšuurinlane ja akadeemik Lõssenko lähim kaasvõitleja” (nagu iseloomustas teda H. Kruus) leidis küll kõige teravamaid ja hävitavamaid väljendeid korpuskulaargeneetikat pooldavate vene teadlaste kohta (N. Dubinin, M. Zavodovski, I. Schualhausen, Rapoport!jt.), kuid

ei ütle ühtegi halvustavat sõna eesti teadlaste kohta, kes on pooldavalt suhtunud mendelismi, morganismi ja weismenismi – kuigi ta konstateerib, et minevikus oli Lääne-Euroopa geneetikute mõju eesti sordiaretajatele väga suur. On avaldatud arvamust, et Eichfeldi sellise suhtumise tõttu oli augustisessiooni negatiivne mõju eesti bioloogiale ja teistele loodusteadustele nõrgem kui Nõukogude Liidu teistes osades, eriti Moskvas ja Leningradis, kus lõssenkismi ohvriks langes tuhandeid teadlasi ja teadustegelasi. E. Parmasto arvates oli Eichfeldi tagasihoidlikkuse põhjuseks see, et ise Eesti bioloogia ja põllumajandusteaduste ametlikuks “juhiks”, akadeemiksekretäriks olles oleks ta teisiti käitudes heitnud halba varju ka omaenese juhtimistegevusele.

Eesti ja Eestist pärit teadlaste hulgas oli suhteliselt vähe aktiivseid, veendunud lõssenkiste. Neid teadlasi, kes ideoloogiliste, maailmavaateliste või teaduslike veendumuste pärast kahtlustatavatena olid sunnitud toetavalt sõna võtma Mitšurini ja Lõssenko vaadete suhtes, ei saa ju lõssenkistideks nimetada. Nad tegid seda ähvardava sunni mõjul, püüdes sellega päästa ennast ja oma kolleege võimalike repressioonide eest. Agressiivselt avameelsed ja veendunud lõssenkistid olid Eestis vaid H. Kallas (taimefüsioloog), A. Marland (fütopatoloog), 1951. aastast TRÜsse tööle asunud O. Mihhailov (geneetik) ja A. Perk (taimefüsioloog), O. Priilinn (geneetik) ja mõned teised. Nagu eespool öeldud, on keerulisem J. Eichfeldi (1950–1968 ENSV TA president) tegevuse hinnang. Ta oli küll veendunud Lõssenko vaadete pooldaja, aga suurte kogemustega paljunäinud praktikuna ning teadlasena hoidus ta liialt teravatest ja lõplikutest hinnangutest eesti teadlaste tegevuse ja uurimistulemuste kohta. Ometi oli ka J. Eichfeld süüdi selles, et ta (nagu kõik lõssenkistid) osales Nõukogude Liidus suure teaduskompleksi, eelkõige geneetika arengu seiskamises pikaks perioodiks ja ebateaduslike vaadete propagandas.

Kohe pärast “lõssenkismi triumfi” algas teadus- ja õppeasutuste (TRÜ, EPA, TA jt.) nende teadlaste tagakiusamine, kes ei allunud lõssenkistide survele. Nad vallandati (prof. Üprus, prof. Aul jt.) ja asendati lõssenkismile ustavust vandunud tegelastega (olgu nende kvalifikatsioon ükskõik kui madal). Bioloogia, agronoomia ja seosteaduste uurimine ja õpetamine langes masendavalt madalale tasemele. Õnneks oli samal ajal ka niisuguseid uurijaid ja õppejõude, kes oma tegevuse ohtlikkusele vaatamata jätkasid moonutamata tõelise teaduse esitamist (näiteks prof. L. Poska-Teiss üldbioloogia ja histoloogia loengutel). Pärast Stalini surma algas N. Liidus esialgu ettevaatlik ja kaudne lõssenkismi kriitika (näiteks ajakirjas “Botanitsjeski žurnal”), õppejõud julgusid loengutel tagasi tulla oma endiste loengutekstide juurde, uurimislaboratuuriumides jätkati (algul ametlikes teaduslikes uurimisplaanides fikseerimata) poolelijäänud probleemide käsitlemist.

Julgelt ja kategooriliselt hakati lõssenkismile vastu alates kuuekümnendatest aastatest. Jaanuaris 1965 toimus TRÜ Vanemuise tänava ringauditooriumis rahvarohke koosolek bioloogia küsimuste arutamiseks, mille organiseerisid Looduseuurijate Selts, TRÜ, EPA ja Zooloogia ja Botaanika Instituut. Avameelsetes sõnavõttudes paljastati lõssenkismi tagurlikkus ja ebateaduslikkus. Oodati lõssenkismimeelsete vastulauseid. Aga nad vaikisid. Nende üle oli saavutatud võit.

Kirjanduse leotelu

Annist, S. Ajaloomuuseumi protsess 1945.-1946. aastal. “Tuna”, 2002, nr 3.

Eesti NSV ajalugu. 3. kd. Tln, 1971. 756 lk.

Eesti NSV Teataja. 1940. 1945.

ERAF fondide dokumendid.

- Kalits, J. Mõningaid märkusi Tartu Riikliku Ülikooli arengust – minevik ja tänapäev. Tln, 1960. lk 341.
- Karotamm, N. Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Tln, 1947.
- Klement, F. Templid teaduse teedel. Tln, 1983. 136 lk.
- Martin, E. Üliõpilaste represseerimisest 1950-1951. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 25. Tr, 1991. lk 34-36.
- Mitt, A. Meenutusi. Tln, 1977. 112 lk.
- Mägi, A. Eesti rahva ajaraamat. Stockholm, 1979.
- Myllyniemi, S. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941 – 1944. Helsinki, 1973.
- Naan, G. Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tln, 1947. 128 lk.
- Oras, A. Eesti saatuslikud aastad 1939 – 1944. Tln, 2002. 256 lk.
- Postimees, 1940. 1942.
- Rebane, I. Eesti õigusteadlased eile, täna, homme. “Mana”, nr 61-62.
- Ruus, V. Ülikooli parteiorganisatsioon nõukogude kõrgkooli kujundamise perioodil (1940-1941). – TRÜ Toimetised. Vihik 536. Tr, 1980, lk 17.
- Tamm, A. Aga see oli üks mees. Tln, 2003. 232 lk.
- Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tln, “Valgus”, 528 lk.
- Tartu Ülikooli ajalugu. 3. kd. Tln, “Eesti Raamat”, 1982, 432 lk.
- Teaduslik sessioon 23.-29. aprillini 1947.a. Üldkogu istungid. Tr, 1948. 440 lk.
- Varkki, B. 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. Tln, 1968.
- Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tln, 1996.
- Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. “Tuna” nr 1/2003.

KUNSTIELU

Jaak Kangilaski

1944. a. kaotas Eesti umbes kolmandiku oma loovkunstnikest, kes põgenesid välismaale. Kodumaale jäänuile osutus raskeimaks ajaks nn stalinlik periood (1948–1956, kuhu langeb enamik represseerimistest ja vanglakaristustest), kuid Nõukogude okupatsiooni ideoloogiline surve ja kunstnikke ahistavad piirangud (eriti eraldatus Läänemaailma kunstist, vaimne ja hingeline vägivald) jäid püsima okupatsiooniaja lõpuni.

1. Esimene nõukogude okupatsioon (1940–1941)

Okupatsioonivõimude esialgseteks eesmärkideks oli kunstielus saavutada kasvõi väline lojaalsus ning püüda rahustada ja lepitada rahvast kunstielu õitsengu näitamisega. Nende eesmärkide saavutamist soodustas Eesti iseseisvuse hävitamine samm-sammult ja variserlike loosungite all. Sovjetiseerimise plaane ei paljastatud kohe. President K. Päts alistus okupantide korraldustele ja nimetas 21. juunil 1940 uue valitsuse okupeerijate poolt välja valitud isikutest. Kunstirahvast aitas esialgu lepitada see, et uut valitsust juhtis J. Vares-Barbarus, keda haritlaskond tundis kui avangardistlikku poeeti ja valitsusse kuulus teisigi nimekaid haritlasi. Tõenäoliselt oli mõnedel Varesse valitsuse liikmetel esialgu naiivseid lootusi, et Eesti võib säilitada autonoomia ja koguni demokraatlikumaks muutuda.²³⁰

Kuigi esimene kollaborantlik valitsus varsti asendati Moskvaale veel usaldusväärsemate inimestega, oli see rahva seas segadust külvanud ja allaheitlikust soodustanud. Mõned kunstnikud, kes olid pettunud 1930. aastate kunstipoliitikas või majanduslikult kitsastes oludes, lasksid end meelitada uute võimurite esialgu liberaalsetest avaldustest ja headest teenimisvõimalustest. Tartu haritlaskonnas olid olnud tugevad K. Pätsi autoritaarse võimu suhtes kriitilised meeleolud. Demokraatia piiramine Eestis 1930. aastate teisel poolel oli pingestanud suhteid riigivõimu ja kunstnike vahel. Presidendi vennal oli olnud liiga suur mõju Kultuurkapitali summade jagamisele. Eriti kahetsusväärased olid katsed siduda riiklik toetus nn. kutseõigusega, s.o. kunstikooli diplomi olemasoluga. Viimast polnud mitmel silmapaistval kunstnikul, kelle haridustee oli katkendlikuks jäänud, ning selline poliitika oli kompromiteerinud riigivõimu paljude haritlaste silmis. See aitab seletada, miks Tartu kunstiühingu “Pallas” juhatuse koosolek 26. juunil 1940 asus innukalt kavandama kunstielu ümberkorraldamist ja koguni saatis tervitustelegrammid mitte ainult uue valitsuse juhtidele, vaid ka NSVL saadikule.²³¹ Paljud kunstnikud nägid muutunud poliitilises olukorras võimalust lahendada mitmeid mureküsimusi, aga ka lihtsalt karjääri teha. 1940. a. teisel poolel tõtsid end esile peamiselt nooremad, seni vähemtunnustatud kunstnikud, mitmed vanemad või konservatiivsemad kunstnikud seevastu jäid ise või tõrjuti kõrvale.²³² N Liidus selleks ajaks juba ainuvalitsevaks ja kohustuslikuks saanud nn sotsialistliku realismi juurutamisega Eestis uued võimurid ei kiirustanud. Seevastu rõhutati kunsti tähtsust ja kiideti kunstnikkonda enneolematul

²³⁰ Nt kinnitas uue haridusministri abi H. Moora 16.07.1940 et kunstielu korraldamine jäetakse kunstnike endi hooleks. Sama kordas haridusminister J. Semper 25.07. (Lamp 1965:13)

²³¹ Raudsepp, 1999.

²³² Ole, 1973, 263.

viisil ja määral.²³³ Riigi rahaga telliti okupantidele meelepärase temaatikaga kunsti, sealhulgas igasuguste miitingute ja rongkäikude kujundusi, kuid raha jätkus ka poliitiliselt neutraalsele kunstile.²³⁴

Kunstiteoste vormile ei tehtud esialgu väga karme ettekirjutusi, kuid alustati kunstnike allutamise ja nõukogulikule bürokraatiale. Selleks õnnestus ära kasutada paljude kunstnike soovi luua üle-eestilist kunstnike kutseorganisatsiooni. Eesti Vabariigis polnud selle loomine korda läinud ja seetõttu võtsid paljud kunstnikud aktiivselt osa 25. juulil 1940. korraldatud üleriiklikust kunstnike kongressist. Selle ettevalmistamiseks moodustati juuli alguses organiseerimiskoordinaatorid. Tartu kunstnikud valisid sinna A. Vardi, J. Nõmmiku, K. Liimandi, A. Laigo ja E. Jõesaare, Tallinna kunstnikud valisid R. Sagritsa, V. Melliku, J. Greenbergi (kes valiti ka toimkonna esimeheks), F. Sannamehe ja Adamson-Ericu (kellest sai toimkonna sekretär). Haridusministeeriumi soovil lisati toimkonda kunstiteadlased H. Kompus, S. Karling ja A. Tuulse. Toimkonna esmaülesanne oli loovkunstnike nimekirja koostamine, mis valmis 19. juulil 1940.²³⁵ Sellesse oli esialgu kantud 142 kunstnikku, kes said kongressil hääleõiguse. Kongressi mandaatkomisjon lisis veel 59 nime.

Kongressil kavandati kunstnike organiseerimist, kunstihariduse laiendamist ja muuseumide arendamist.²³⁶ Mõningaid kunstnike kongressi soove asusid võimud ka ellu viima. Tartu kunstnike meeleheaks tugevdati kunstikool "Pallase" positsiooni. 1940. a. augustis avaldas noor kunstiteadlane V. Raam optimistliku artikli Eesti muuseumide tulevikust.²³⁷ Varsti määratigi V. Raam Tallinnas asuva Riikliku Kunstimuuseumi direktoriks, Tartusse aga asutati Kunstimuuseum 1941. a. alguses. Kunstnike organiseerimise võttis aga okupatsioonivõim samm-sammult enese kontrolli alla. 8. oktoobril 1940 avaldati ENSV RKN otsus Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu loomise kohta. ENKL pidi muutuma veel loomisjärgus oleva NSVL Kunstnike Liidu osaks.²³⁸

ENKL loomist korraldab komisjon (esimees J. Nõmmik, abiesimees E. Wiiralt, sekretär Adamson-Eric, liikmed A. Bach, A. Johani, K. Liimand, R. Sagrits) polnud enam kunstnike poolt valitud, vaid võimude poolt määratud. Võimude eesmärged enam ei varjatud. Haridusminister N. Andresen kirjutas: "Organiseeriva toimkonna nimetamisega on ENSV Rahvakomissaride Nõukogu andnud kirjanikele ja kunstnikele suure ülesande: organiseerida kirjanikud ja kunstnikud Nõukogude süsteemi kohaselt, organiseerida ka nende tegevus Nõukogude korrale vajalikus laadis"²³⁹. Kunstnike Liidu loomiseni esimesel okupatsiooniaastal siiski ei jõutud, seevastu RKN otsusega 15. novembril 1940 likvideeriti ja keelati kõik senised kunstnikeorganisatsioonid ning rühmitused ja asutati Kunstide Valitsus. Vastavalt põhikirjale oli selle ülesandeks riikliku kontrolli teostamine kõigi kunstiteoste üle, näituste, konkursside jne. korraldamine, kunstiteoste omandamine muuseumidele, loominguliste liitude kontrollimine jne.²⁴⁰ Hiilivalt süvenev kontroll ahistas ja hirmutas kunstnikke. Ohusignaale saadi ka ajakirjandusest, kus kunstikriitika kiiremini nõukogulikele mallidele alistus kui kunst ise. Osalt põhjustas seda kunstiteadlaste püüe valitseva ideoloogiaga kohaneda kas isikliku karjääri huvides või

²³³ Päevaleht 26.07.1940, Kunst ei jää enam vallaslapse ossa.

²³⁴ Mark, 2003, 52.

²³⁵ Päevaleht 19.07.1940, Postimees 19.07.1940 jm.

²³⁶ Raudsepp, 1999, 60 jj.

²³⁷ "Viisnurk" nr. 1, 1940, 78–80.

²³⁸ Lamp, 1965, 191.

²³⁹ "Looming" nr. 10 1940, 795 jj.

²⁴⁰ ERA, f. R-1, n. 1, s. 36, lk. 130–135.

ka selleks, et eesti kunsti võimalike süüdistuste eest kaitsta, osalt aga sellepärast, et okupantide tsensuur kontrollis trükisõna hoolikamalt kui visuaalset kunsti.

1941. a. sügisel plaanitati korraldada Moskvas Eesti NSV kultuuridekaad ja selleks hakati juba 1940. a. ettevalmistusi tegema. Kulutati palju raha nõukoguliku sisuga teoste tellimiseks. Nõnda sündisid mõned kavandid ja loodi ka üksikud teosed, mis otseselt teenisid okupantide ideoloogiat. Adamson-Eric, väga andekas ja väga auahne kunstnik, keda oli eriti kibestanud vabariigiaegne süüdistus kunstnikudiplomi puudumises, püüdis okupantide abiga ilmselt võita Eesti kunstielus juhtivat kohta, mis tal ajutiselt ka õnnestus. A. Johani oli nähtavasti üks uue võimu tõsimeelseid toetajaid. Mõlemad kunstnikud kasutasid poliitilise sisuga piltides oma 1930. aastate stiili, Adamson-Eric hilisimpressionismi, A. Johani lopsakat, maalilist realismi.

Suurema osa eesti kunstnike loomingusse ei jätnud esimene okupatsioonistaasta silmatorkavaid jälgi ja 1930. aastate laad elas edasi mitte ainult kunstiteoste vormis, vaid enamasti ka sisus. Võimud tutvustasid Nõukogude Liidu sotsrealismi ja soovitasid seda eeskujuks võtta, kuid nii ebakonkreetselt, et seda oli võimalik veel pluralistlikult tõlgendada ja Eesti kunstnike mitmekesisest ning isikupärast, kuid põhisuunalt realistlikku loomingut sai sellega kokkusobivaks kuulutada. Teemaatikas ja ainevalikus tõi uus aeg kaasa senisest sagedamat töötavate inimeste kujutamist, aga tihti avaldus sotsrealismi kaudne mõju ainult sellesuunalistes pealkirjades.

Okupatsioonivõimude vägivaldsed repressioonid toimusid esialgu suhteliselt varjatult ja kunstnikkonda enamasti ei puudutanud, kuid 1941. a. juuni arreteerimistest ei pääsenud ka nemad. Kunstimuseumi direktor **Villem Raam**, kelle okupatsioonivõim oli ise alles hiljuti ametisse määranud, arreteeriti ja ta oli vangilaagris kuni 1956. aastani. Tarbekunstnik, eesti nahakunsti rajaja **Eduard Taska** suri vangilaagris 7. märtsil 1942.

N. Liidu ja Saksamaa vahel alanud sõda lõhestas eesti kunstnikkonna. Mõned nõukogude ideoloogiat toetanud kunstnikud (Kaarel Liimand, Andrus Johani) liitusid hävituspataljonidega, mitmed nõukogude võimudega aktiivselt koostööd teinud (Adamson-Eric, Aino Bach, Boris Lukats jt) põgenesid koos nõukogude vägedega, aga väga paljusid kunstnikke viis kaasa sundmobilisatsioon. Viimaste hulgas hukkusid mitmed tööpataljonides või langesid rindel. Mitmete kunstnike elutingimused N. Liidu tagalas kujunesid aga suhteliselt soodsateks, sest Nõukogude võim tahtis neid ära kasutada propagandasõjas. Jaroslavl linna koondati niihästi tagalasse pagunud kui ka rindelt vabastatud kunstnikud, kes seal 04. 01.1943 Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu (ENKL) asutasid. Esimeheks sai Adamson-Eric, aseesimeheks Richard Sagrits, üheks sekretäriks Aino Bach. Asutajaliikmeid oli kokku 14. Neile õpetati ja neilt nõuti sotsialistlikku realismi ning nõukogude ideoloogia teenimist.

2. Saksa okupatsioon (1941–1944)

Sakslaste otsesed repressioonid tabasid mitmeid kunstnikke, keda suurema või vähema põhjusega sai süüdistada kommunistidega koostöös või ka ainult sellesuunalises meelsuses. Hukati **Andrus Johani**, **August Roosileht** ja **Arkadi Laigo**, vangistuses hukkusid **Karl Pärsimägi** ja **Nikolai Kummits**. Mitmed kunstnikud olid mõnda aega vangistatud: **Ida Anton-Agu**, **Vello Agori (Gori)**, **Ott Kangilaski**, **Rasmus Kangro-Pool**, **Peeter Linzbach**, **Romulus Tiitus**, **Rudolf Sepp**, **Johannes Võerahansu**. Samal ajal ei püüdnud saksa okupandid muuta eesti kunsti ilmet ja kodumaale jäänud kunstnike looming sai jätkata vabariigiaegseid traditsioone.

Sotsrealism Nõukogude Liidus ja natsionaalsotsialistlik kunst Saksamaal olid oma visuaalse vormi poolest väga lähedased ja väljendavad nõnda kahe totalitaarse režiimi olemuslikku sarnasust. See on eriti suur sõjateemalises ja plakatikunstis. Eesti ajaloo seisukohalt on oluline, et Saksamaa poolt okupeeritud Eestis oli natsionaalsotsialistliku kunstiideoloogia mõju eesti kunstnikele palju väiksem kui sotsrealismi mõju Venemaal töötanud eesti kunstnikele. Saksa võimud ilmselt ei pidanud eesti kunstnike kasvatamist tähtsaks ja need omakorda polnud innukad õppima. Natsionaalsotsialistliku kunsti ideaale ja näidiseid muidugi tutvustati ja reklaamiti, kuid “*mandunud kunsti*” tagakiusamist nagu Saksamaal Eestis ei toimunud. Muidugi polnud Eesti lähiminekliku kunstis enam kuigi palju selliseid ilmsete avangardismitunnustega teoseid, mida natsid oleksid saanud “*mandunud kunstiks*” nimetada, kuid paljude eesti kunstnike eeskuju, 1930. aastate Pariisi kunst oli Saksamaa natsionaalsotsialistliku kunstiga võrreldes siiski palju uuenduslikuma ilmega ja mitmekesisem, aga sellise kunsti viljelemist okupatsioonivõimud ei seganud.

Sakslaste poolt ametisemääratud Eesti Omavalitsuse juurde moodustati a. 1942 Haridusdirektooriumi teaduse ja kunsti osakond, mis korraldas kunstiharidust ja andis kunstielule tagasihoidlikku rahalist toetust. Tartu Kõrgem Kunstikool oli pärast sakslaste vallutust 1941. a. suletud, selle asemel hakkasid a. 1942 Tartus toimuma Kõrgemad Kunstikursused ja järgmisel aastal õnnestus taasavada kõrgem kunstikool jälle “Pallase” nime all. Tallinnas sai 1942. aastast tegutseda keskastme rakenduskunstikool.

1941–44 oli Eestis väga vilgas kunstielu, toimus palju näitusi, avaldati rohkesti kunstikriitikat ja õitses kunstiturg. Kunsti peamine finantseerija oli eesti rahvas, sest eraisikud ostsid ja tellisid palju kunsti. Ilmselt oli kunst üheks rahapaigutamise vahendiks kaubavaesel ajal, kuid kindlasti nägi publik eesti kunstis ka iseseisvusaja mälestuse kandjat ja rahva eneseteadvuse säilitajat. 1930. aastate edasikestmine kunstis omandas siis (nagu veel palju hiljemgi pikkadel Nõukogude okupatsiooni aastakümnetel) paljude jaoks mitte ainult esteetilise, vaid ka poliitilise nostalgia tähenduse. Teine põhjus 1930. aastate laadi püsimisele oli eesti kunstielu endassesulgumine, sest sidemed Läänemaailmaga olid katkenud aastast 1940 ja Eesti jäi täielikult äraldigatuks demokraatlike maade kunsti arengust ligi paarikümneks aastaks.

Nõukogude terrorirežiimi tagasitulekuhoht põhjustas uue lõhenemise eesti kunstnikkonnas. 1944. a. suvel ja sügisel põgenes Eestist, peamiselt Rootsi või Saksamaale vähemalt 60 kunstnikku, umbes kolmandik eesti loovkunstnikest. Hirmust KGB jälitamise eest sooritas enesetapu 7. oktoobril 1944 tuntud karikaturist **Gori** (V. Agori).

Nõukogude terrorist pääsenud kunstnikud osalesid eesti pagulaskultuuri arengus ja enamasti lülitusid ka oma uue asukohamaa kunstielu, luues väärtuslikke teoseid. Ometi oli kodumaast ilmajäämine paljudele neist suureks hingeliseks kaotuseks ja kannatuse allikaks. Suureks kaotuseks oli nende lahkumine muidugi ka kodumaisele kunstile, kuid kindlasti oleks enamikku neist kodumaal tabanud nõukogude võimu repressioonid.

3. Teine nõukogude okupatsioon (1944–1991)

Eestis oli okupatsioonivõimu esimene eesmärk sama mis 1940. a. – saavutada kontroll kunstnikkonna üle ja kindlustada kunstielu käivitumine. Jaroslavlis loodud ENKL sai ülesande kodumaale jäänud kunstnikud endaga ühendada.

Ühineti, kuna väljaspool ENKL-i oli kunstnikuna tegutsemine võimatu. Liidu liikmeks olek kindlustas toidukaarte, teenimislootust ja materjalidega varustamist ning aitas vältida “*parasiidiks*” tembeldamist. Üldise viletsusega võrreldes olid kunstnike elutingimused suhteliselt head. Esimestel sõjajärgsetel aastatel sai enamik kunstnikke töötada oma sõjaeelses loomingu laadis, sest võimude suhtumine loomingusse polnud veel vägivaldne. Võib öelda, et kunstielu käivitamiseks kasutas nõukogude okupatsioonivõim esialgu rohkem präänikut kui piitsa. Ilmselt oli võimude ettevaatlikkusele ka üldisemaid põhjusi. Moskva ei olnud veel kindel, kas ja millises vormis ta saab oma võimu Baltikumis teostada. Keskvõimu ebamäärasust püüdsid nn. juunikommunistid kasutada Eesti omapära õigustamiseks.

Siiski tabasid vägivaldsed repressioonid ka kunstnikke. Juba 1945. aastal arreteeriti skulptor **Aleksander Eller** ja maalikunstnik **Varmo Pirk**, 1948. aastani oli sõjavangide laagris Soomes sõdinud **Ilmar Malin**.

Kunstipoliitika üldine suund pandi paika juba 1945. a. märtsis EKP KK ja ENSV RKN määrusega “Kunsti arendamisest ja ülesannetest ENSV-s”,²⁴¹ kus oli öeldud, et kunstitegelaste tähtsamaks ülesandeks on rahva kasvatamine nõukogude vaimus ning et tuleb pidada “otsustavat võitlust fašistliku ideoloogia jäänuste ja kodanliku natsionalismi vastu kõigi kunstivahendite abil”. Võimumehed nõudsid poliitilise sisuga pilte (revolutsionääridest, kaasaja elust) ning taunisid “puhast”, apoliitilist kunsti,²⁴² kuid esialgu jäid nõudmised üldsõnaliseks ja pigem soovituslikuks. Kunstnikul oli veel võimalik senises loomelaadis jätkata.

Süngeim ajajärk eesti kunstnike elus algas 1940. aastate lõpul. N Liidu kultuuripoliitika karmistamisest andsid ähvardavat aimu NLKP 1946. a. kurikuulsad otsused, kus mõisteti hukka “*apoliitilisus*”, “*ideelagedus*”, “*formalism*”, “*kosmopolitism*” jt kunsti “surmapatud”. 15.10.1945 toimunud ENKL kongressil võeti vastu resolutsioon “puhta kunsti köidikus sipleva kunstielu edaspidiseks tervendamiseks sotsialistliku realismi suunas”.²⁴³

1948. a-st hakkas selguma, et Moskva ei talu enam mingit kohalikku omapära. Hakati looma kolhoose ja jõhkramalt painutama eesti kultuuri üleliiduliste mallide järgi. Kultuurielu staliniseerimine viidi lõpule 1950. a. Moskva soove aimates ja endale suuremat võimu ihaldades alustasid Eesti seni “*juunikommunistide*” juhitud kultuurielu ründama mõned äärmuslikud stalinistid eesotsas Max Laossoniga. Esimesena sattus Laossoni löögi alla (Moskvas toimunu eeskujul) teatrikriitika, kuid tema kirjutistes oli selge ka kõige teiste kunstiliikide ründamise suund. Laosson kirjutas “Lääne-Euroopa kodanluse mandunud ideoloogiast”,²⁴⁴ millest mõned kriitikud olevat nakatunud, samuti sellest, kuidas välismaise ees lõimitamine “*mürgitab nõukogude kunstielu*”, ja sellest, kuidas “*kodanliku estetismi sabas sörkjad*” soosivad “kunsti kunsti pärast”.²⁴⁵

Esialgu püüdsid N. Andresen, J. Semper jt. Laossoniga vaielda, kuid 1950. a. märtsis toimunud EKP KK VIII pleenumil saavutasid radikaalsed stalinistid võidu ja “*juunikommuniste*” toetanud EKP KK I sekretär N. Karotamm sunniti lahkuma. Samal pleenumil pidas M. Laosson öela ja raevuka kõne, kus süüdistas N. Andresenit, J. Semperit, Adamson-Ericut jt. kodanlikus natsionalismis, antimarksismis jne.²⁴⁶

²⁴¹ ENSV Teataja, 03.04.1945.

²⁴² “Sirp ja Vasar”, 27.10.1945, 2–4.

²⁴³ ERA, f. R-1665, n. 1, s. 68, lk. 10.

²⁴⁴ “Rahva Hää”, 02.03.1949.

²⁴⁵ Samas.

²⁴⁶ ERK PA, f. 1, n. 4, s. B90, lk. 185jj.

1950. aastal liitusid M. Laossoni rünnakutega Magnus Mälk²⁴⁷ ja Aira Kaal.²⁴⁸ Johannes Semper, Nigol Andresen ja paljud teised “juunikommunistid” kaotasid oma ametikohad. Mõned neist vangistati. Näiteks N. Andresen vahistati 24. märtsil 1950, sai 25 aastat, kuid vabanes nn „Hruštšovi sula” ajal viis aastat hiljem.

Nagu teistes loomingulistest liitudes, nii ka Kunstnike Liidus toimusid “puhastused” ja välja heideti enamik paremaid kunstnikke, keda süüdistati “formalismis”, “natsionalismis”, “kosmopolitismis” või lihtsalt “loomingulises passiivsuses”. Väljaheitmine tegi võimatuks kunstnikuna töötamise, kuid järgneda võisid veel raskemad repressioonid. Sotsialistliku realismi teooria lubas väita, et kunstnik, kes ei järgi realismi meetodit ja kaldub formalismi, pole mitte ainult loominguliselt eksiteel, vaid paljastab ka oma kuulumise poliitiliste vaenlaste hulka, sest miks ta muidu võltsib või varjab “elutõde”, mida iga progressiivne inimene peaks armastama. Realismi ainuõigeks eeskujuks loeti vene 19. sajandi peredvižnikuid, aga näiteks impressionismi mõjusid nimetati formalismiks.²⁴⁹ Nõnda oli võimalik esitada poliitiline süüdistus peaaegu kõigile eesti kunstnikele, kelle oluliseks eeskujuks oli olnud 1930. aastatel Pariisi kunst, kus hilisimpressionism oli domineerinud. Arreteerimise põhjuseks piisas ainult huvist Lääne uuendusliku kunsti vastu.

1949. ja 1950. a. saadeti vangilaagrisse või asumisele kümneid kunstiüliõpilasi (Henno Arrak, Olev Subbi, Valdur Ohakas, Endel Palmiste, Henn Roode, Ester Roode Lembit Saarts, Heldur Viires jpt) või äsja õpinguid lõpetanud noori kunstnikke (Ülo Sooster, Kaljo Reitel). Kunstikriitik Rasmus Kangro-Pool oli olnud vangistatud saksa okupatsiooni ajal, aga stalinlikus vangilaagris oli ta kauem: 1950–1957.

Arreteerimistest pääsenud kunstnikud pidid elama hirmuolukorras. Ajakirjanduses kritiseeriti kunstnikke, vahel selleks kasutades harimatuid “hääli rahva hulgas”. Kunstnike Liidu koosolekutel esinesid kohalikud ülemused või Moskva emissarid ähvardavate süüdistustega. Näiteks 1950. a. märtsis toimunud ENKL “aktiivi” koosolekul ründas Adamson-Ericut Moskvast saadetud ekspert-kunstikriitik I. Melikadze. Adamson-Eric oli üks väheseid, kes üritas ennast veel avalikult kaitsta,²⁵⁰ kuigi muidugi edutult. Hirmunud kunstnikud esinesid avalike “patukahetsustega”, aga mõnikord paraku ka kolleegide mustamisega lootuses ennast päästa. Tüüpiline stalinlikule terrorile oli, et süüdistajad võisid ise varsti süüaluseks muutuda. Muidugi hävitas selle hirmu, usaldamatuse ja kadeduse õhkkond kunstnike loomingujulguse ja isikupära ning tõi kaasa kunsti mandumise. Mitmed kunstnikud hoidusid oma tööde eksponeerimisest. Adamson-Eric läks jalatsivabrikusse tööliseks, Anton Starkopf pages Moskvasse sealse nimeka kunstniku abiliseks. Johannes Greenbergi viisid mõnitused ja töövõimalustest ilmajäämise enesetapuni 29. novembril 1951. a.

Stalinistlik kultuuripoliitika lahutas eesti kunstnikud demokraatlike lääneriikide kunsti arengust, aga ka omaenda ajaloost. Paljude, juba surnud kunstnike loomingud kuulutati formalistlikuks ja kõrvaldati muuseumide ekspositsioonist. Muuseumide juhtkond vahetati välja, Tallinna Kunstimuseumi toodi uued juhid Venemaalt. Likvideeriti Tartu Ülikooli kunstiajaloo kateeder ja Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor. Tartu kõrgem kunstikool kui “formalismis pesa” muudeti keskastme kooliks ja osa selle õppejõude liideti 1951. a. ENSV Riikliku Kunstiinstituudiga, mida toodi juhtima venestunud eestlane skulptor Friedrich Leht,

²⁴⁷ “Looming” nr. 5, 1950, 988–1004.

²⁴⁸ “Looming” nr. 2, 3, 4, 1950.

²⁴⁹ Kangilaski, 2003, 11–28.

²⁵⁰ ERA, f.1665, n. 1, s. 115, lk. 2jj.

kes 1920. a. oli teeninud stalinistide tunnustuse vene avangardistliku kunsti ühe lämmatajana. Ilmselt loodeti temast eesti kunstihariduse puhastajat formalismi ja natsionalismi iganditest.

Tarbekunstis püsis esialgu eri materjalide omapära kasutamise ja funktsionalismi põhimõtete järgimise huvi, aga püüti ka arendada rahvakunstile tuginevat rahvuslikku vormikeelt, millele näis õigustust andvat loosung “sisult sotsialistlikust, vormilt rahvuslikust” kultuurist. Tekstiilikunstis avaldus see ühelt poolt geomeetrilise pinnajaotusega, teisalt rahvusliku ornamentikaga vaipade kudumises. Kõigile tarbekunstialadele oli tüüpiline rikkalik dekoor, mille motiivid tuletati rahvakunstist või loodi kodumaiseid taimi stiliseerides. Kompositsioonid on tihti lausa baroklikult toretsevad ja maalilised.

Esialgu sai tarbekunst poliitilise propaganda kohutusest enamasti kõrvale jääda ja mõnikord valitseb teostes pigem nostalgiline meeleolu. Aasta-aastalt tugevnes nii tekstiilikunstis kui ka teistel tarbekunsti aladel tendents võtta eeskujuks poliitilise sisuga kujutatavat kunsti. Vaipa hakati üha vähem käsitama dekoratiivkunstina ja sisekujunduse osana, vaid ikka enam pilditaolise omaette teosena. Geomeetiline dekoor kadus, sest selle eest võis saada süüdistuse formalismis, aga rahvuslik ornament võis pildi raamistusena säilida. Pilt pidi muidugi olema võimalikult realistliku ja täpse, hästi loetava joonistusega, ning need tehnikad, kus sellise pildi loomine näis lootusetu, tuli kõrvale jätta ning tarbekunsti tehnikate valik kuivas kokku. Piltvaipade kõrval levisid ka nn. plakatvaibad, kus võib näha nõukogulikke sümboleid – viisnurki, sirpe-vasaraid, ENSV vappi jms. segamini eesti rahvakunstist laenatud ornamendimotiividega.

Mahulistes kunstides (keraamika, klaas, metallikunst) oli iseloomulik, et esemete vormivalik kitsenes ja oli igav. Vormi väljendusvõimalusi kardeti kui formalistlikke ja mahulise teose tähenduse pidi looma pildilik või plakatlik tasapinnalisena kujundatud dekoor. Selle kompositsioon pidi arvestama klassitsismi reegleid, kuid oli enamasti akademistlikult eklektiline ja ülekuhjatud.

1950. aastate algupoolel, kunstielu kõige raskematel surveaastatel, muutus ka eesti rahvakunsti kasutamise iseloom. Selle vähegi loovam tõlgendamine keelustati ja lubatuks jäi vaid etnograafilise materjali täpne, kuivalt nokitsev ja hingetu matkimine. Ametlikult põhjendati seda rahvusliku pärandi respektseerimise vajadusega, kuid sügavam põhjus oli ilmselt stalinistliku kultuuripoliitika soov muuta “*rahvuslik vorm*” sisult ainult minevikku kuuluvaks ja formaalseks lisandiks tänapäevale, kus eri rahvused pidid kokku sulama ühtseks nõukogude rahvaks.

Samasugune oli ka eesti arhitektuuri saatus. Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli tegemist peamiselt taastamistöodega, mis mõnikord kujunesid ümberehitusteks, näiteks “Estonia” teatris. Selle Pärnu maantee poolse fassaadi kujundas Alar Kotli klassitsistlikumaks, kui oli olnud Lindgreni-Lönni algne ehitus. 1947 lõpetati omaaegse Ohvitseride kasiino, nõukogude ajal poliitharidusmajaks muudetud sammuportikusega hoone ehitus.

Neis lahendustes võib näha, kuidas 1930. aastate esindustraditsionalism võis osutada eelastmeks stalinistlikule arhitektuurile. Seda viimast võib samuti nimetada esindustraditsionalismiks, kuid muidugi on tegemist hoopis teistsuguste traditsioonidega. Stalinistlik arhitektuur tõestab visuaalselt, et Nõukogude Liit oli tegelikult Vene impeeriumi edasiarendus. Stalinistlikku arhitektuuri nimetati ka sotsialistlikuks realismiks, kuigi erinevalt kirjandusest ja kujutatavast kunstist ei saanud

see toetuda vene 19. sajandi realismile, küll aga tsaariaegsele kroonuklassitsismile ja pompoossele eklektikale.

Nende mõju hakkas avalduma ka linnaehituslikes plaanides, kus unistati suurtest keskväljakutest, paraadlikest peatänavatest ja hiigelmonumentidest. 1947. a. hakati korraldama Nõukogude Maja (valitsushoone) konkursse. Selle projekti lõplik variant 1954. aastast nägi ette klassitsistlikke kolossaalorderis poolsammastega ja sajameetrise mitmeastmelise torniga monstrumi ehitamist Tallinna kesklinna, kuid sel ajal toimunud murrang NSV Liidu arhitektuuripoliitikas tegi selle ehitamise võimatuks. Suhteliselt stiilipuhast stalinismi esindab Tallinnas kõige paremini nn. torniga maja Tartu maanteel, kuid vene klassitsismile viitavaid elemente on ka mitmel teisel hoonel Tallinnas, Kohtla-Järvel, Sillamäel jm.

Kuni 1940. aastate lõpuni arenes ülaltoodud laadi kõrval siiski edasi ka üsna teistsugune arhitektuur, mis lähtus eestiaegsest elamuehitusest. Enne 1948. a. võis veel loota eesti talumajanduse jätkumisele ning selle huvides toimusid mõned maaelamute projektide konkursid ja sisearhitektid kavandasid rahvuslikku talumööblit. Kolhooside loomisega kadus sellistel plaanidel pinnas alt. 1950. aastate alguses karmistusid nõuded ka elumajadele, näiteks jäid ainulubatuks kitsad ja kõrged aknad, aga madal ja lai aken meenutas funktsionalismi ja oli järelikult formalistlik ning poliitiliselt kuritegelik. Paraadlik pseudorahvuslus oli aga lubatud ja rahvaornamendist laenatud dekooriga oli kõige lihtsam vältida süüdistusi formalismis ja kosmopolitismis.

Stalinliku perioodi lõppedes oli eesti kunst täiesti muserdatud. 1950. aastate teisel poolel nõukogude süsteemi lõtvumise ajal hakkas kunst siiski elavnema. Ellujäänud vangid vabanesid ja Kunstnike Liidust väljaheidetud taastasid oma liikmelisuse. Kunstnike Liidu juhtkonna valimine muutus demokraatlikumaks. Enamik kunstnikke kasutasid võimalust suuremale isikupärale, vähendasid nõukoguliku temaatika viljelemist või loobusid sellest täiesti, pühendudes puht-esteetilistele eesmärkidele. Eesti kunst arenes kiiresti erinevaks Moskva ametlikust kunstist ja kujunes nõnda üheks eesti rahvusliku identsuse säilitamise ja tugevdamise vahendiks. Ometi säilis nõukogude okupatsiooni ideoloogiline surve ja kunstnikke ahistavad piirangud 1980. aastate lõpuni. Võimud olid sunnitud leppima, et kunst enamasti otseselt ei teeni nende ideoloogiat, kuid igasugust võimuvastasust püüti ja enamasti ka suudeti takistada. Hirm kaotada töövõimalus sundis enamikke kunstnikke enesetsensuurile.

Eraldatus Läänemaailma kunstist jäi püsima, informatsioon selle kohta oli katkendlik. Kunstnike isiklikku initsiatiivi Läänemaailmaga suhtlemisel püüti igati maha suruda, nende teoseid ja kirjavahetust konfiskeeriti postist, kunstnike endid kutsuti KGB-sse ülekuulamisele ja hirmutati ning ähvardati nii, et see viis mõnel puhul vaimse kriisini. Kunstnike Liidu roll kujunes sellises olukorras vastuoluliseks. Ühelt poolt püüdsid KL juhid võimude korraldusi pehmendada ja kunstnikele suuremat autonoomiat välja kaubelda, teisalt püüdsid võimud seda organisatsiooni endiselt kasutada kunstnikkonna kontrollimiseks. Näiteks omaalgatuslike kooskõlastamata ja tsenseerimata näituste korraldamise takistamiseks. Loomingu vabadust võis pidurdada ka Kunstnike Liidu monopoolne seisund kunstielus. Kuna väljaspool seda oli endiselt raske (kuigi mitte enam võimatu) kunstnikuna töötada, võis radikaalselt uuenduslik looming osutada tõrjutuks mitte alati poliitilistel põhjustel, vaid mõnikord lihtsalt sellepärast, et ta liiga erines Kunstnike Liidu poolt valitud žürii maitsest. Sellise feodaalset tsunfti meenutava maitsemonopoli omava organisatsiooni elushoidmine oli üks vaimse ahistamise vorme, mis tulenes nõukogude režiimist.

Kokkuvõtteks võime tõdeda, et kuigi otseste repressioonide oht kunstnikele 1950. aastate lõppemisega oluliselt vähenes, ei kadunud see täiesti ka hiljem, aga vaimne ja hingeline vägivald jätkusid kuni okupatsiooni lõpuni.

Kasutatud kirjandus

Andresen, Nigol. Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel. Looming. 1940, 10.

Eesti Riigiarhiiv (ERA).

ENSV Teataja 03.04.1945.

Kaal, Aira. Formalismi idealistlikud juured. Looming. 1950, 2-4.

Kangilaski, Jaak. Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias. Kunstiteaduslikke uurimusi 1-2. Tln, 2003.

Kangilaski, Jaak; Lamp, Ene. Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika. ORURK 3, Tln, 1994.

Lamp, Ene. Kunstielu organisatsioonilisest ümberkorraldustest 1940-1941. ENSV TA toimetised XIV köide. Tln, 1965.

Laosson, Max. Paljastagem lõplikult kodanlik-esteeditsevad antipatriootlikud teatrikriitikud. Rahva Hää. 2. märts 1949.

Mark, Reet. Kunstipoliitika esimestel okupatsiooniaastatel. Kataloog: Sotsialistliku realismi võidukäik. Tr, 2003.

Mälk, Magnus. Lõpuni hävitada kodanlik natsionalism meie kultuurielus. Looming. 1950, 5.

Ole, Eduard. Suurel maanteel II. Stockholm 1973.

Päevaleht 19. juuli 1940, 26. juuli 1940.

Raam, Villem. Eesti NSV kunstimuuseumidest. Viisnurk. 1940, 1.

Raudsepp, Ingrid. Kunstielu esimesel Nõukogude aastal. Magistritöö. Tr, 1999. (Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetoolis).

Sirp ja Vasar 27. oktoober 1945.

ÜLEVAADE KESKKONNAKAHJUDEST

Rein Ratas

Looduskeskkonnale tekitatud kahjude peamiseks põhjusteks olid järgmised põhimõttelised asjaolud: majanduse tasakaalustamata arengu põhiliselt tsentraliseeritud käsumajanduslik kaugjuhtimine (pms Moskvast); looduskasutuse terviklikkuse (komplekssuse) eiramine; kohalike keskkonnatingimuste mitteametamine; militaarsuse ülevõimendamine; tehnoloogiline maha-jäämus; inimese- ja kodukesksuse eitamine; peremehetunde puudumine.

1. Põllumajandusmaa

Eesti suurimaks loodusrikkuseks on taimekasvuks sobiv MAA. Põllumajandusmaa hõlmab 1/3 riigi territooriumist. Rakendatuna N Liidu põhjatute vajaduste rahuldamisse toimus meil tasakaalustamata intensiivne tootmine nii põllul, niidul kui ka laudas. Sellega kaasnev kemiseerimine, ülisuured loomafarmid, Venemaa tingimustele kohandatud põllutöömashinade liigne kaal ja võimsus ning väga suurte, lagedate stepilaadsete väljade loomine – kõik see tingis rikutud muldade kahaneva mullaviljakuse ja saastatud veed. 1980-ndatel aastatel kujunes haritava maa väetamisnormiks kuni 180 kg lämmastikku ühe hektari kohta, millest üle 2/3 moodustas mineraalväetis. Sellise väetisehulga jätkuv kasutamine oleks maapinnalähedase (kuni 40 m sügavuseni) põhjaveekihi muutnud lausaliselt joogikõlbmatuks.

Enne põllumajanduse sundkollektiviseerimist oli talude maakasutus tugevasti diferentseeritud nii kõlvikute vahekorra kui ka külvipinna struktuuri poolest. Siitpeale aga asuti erinevusi likvideerima ja tulemuseks oli see, et üksikute kultuuride paigutus muldade suhtes halvenes oluliselt “põldude rändamise” ja põllumaa kvaliteedi languse tõttu (farme ümbritsevatele headele põllumaadele rajati karjamaid, endisi põllumaid kanti ulatuslikult maha).

Põlevkivi ja fosforiidi kaevandamiseks oli 1980. a-ks eraldatud 13 490 ha maid. Aastaks 2000 planeeriti selliseid maaeraldise juba 22 tuhat hektarit, millest ligi poole moodustas haritav maa. Rikutud maa rekultiveerimisnõuet täideti halvasti. Põlevkivibasseinis viidi tuhaladestuste alla 2 600 ha maad. Maa-aluse kaevandamise tagajärjel tekkisid kuni 2 m sügavused langatused ja lõhed. Deformeerunud maadel (kokku ligikaudu 200 km²) riknevad kuivendussüsteemid, kohati muutub põlluharimine võimatuks, hävivad turba- ja metsavarud (*Estonian Environment...*, 1997).

Tööstusest tulenev õhu saastamine avaldas kahjustavat mõju Kohtla-Järve, Kiviõli ja Maardu piirkonna metsadele, vähendades kohati nende looduslikku juurdekasvu üle 50%.

Elulaadi muutmine muudab alati ka maastikke. Maastiku kujundamine peab lähtuma kultuurmaastiku ajaloolisest arengust ja looduslikest tingimustest. Loomulikult kultuurmaastike areng katkestati vägivaldse kollektiviseerimisega 1940-ndate aastate lõpul. Selle tulemusena on põlised külad tihendatud arhitektuuriliselt ja ajalooliselt mitesobivate ehitustega, on hävitatud agroökosüsteeme ja loodud nende asemel uusi, kunstlikke, inim- ja loodusvaenulikke nn ökonoomseid kooslusi.

2. Vesi

Vesi kui maastiku veri näitab küllaltki adekvaatselt piirkonna looduskeskkonna seisundit. 1980-ndate aastate lõpul puhastati reoveest tollaste nõuete järgi ligikaudu 52%. Ülejäänud reovesi jäi puhastamata või puhastati mittetäielikult.

Eestis okupatsiooniaja lõpul olnud 1700 puhastusseadmest (peamiselt väikepuhastid) ligikaudu üks kolmandik ei töötanud. Praktiliselt üheski Eesti linnas ega muus asulas ei olnud lõpuni ehitatud ja laitmatult töötavaid puhastusseadmeid. Täielikult puudus heitvete keemiline puhastus (*Keskkond..., 1991*).

1987. a. läbiviidud kontroll näitas, et põllumajandite igat liiki hoidlates (väetise-, silo-, virtsa- jm) 62% ei vasta nõuetele. See oligi pinnaveekogude hajareostuse üks olulisemaid põhjusi, lisaks põldude tasakaalustamata mineraalväetamine. Halvenes kõigi meie järvede sanitaarne seisund, ligikaudu 150 järve oli väga halvas seisundis. Enamik Eesti jõgedest oli saastatud. Eriti kriitilises seisundis olid Põhja- ja Lääne-Eesti jõed, kohati ka Lõuna-Eestis (Suur-Emajõgi). 1989. aastal fenoolide sisaldus Purtse jões ületas lubatud normi 780 korda. Mitmes jões oli sulfaate üle 20, ammoniumlämmastikku 120 korda üle lubatud normi. Tugevalt oli reostunud rannikumeri. Praktiliselt kõik tuntumad rannad olid aastaid suplemiseks suletud. Pärnu rannavees ületas koliindeks lubatu 5000 korda (*Keskkond '89, 1990; Keskkond..., 1991*)

1945. a-ga võrreldes suurenes põhjavee tarbimine 10 korda. Ligikaudu 10% põhjaveevarudest oli ohtlikult reostatud, 30% oluliselt reostatud. Peamisteks reostusallikateks olid:

- põlevkivi kaevandamise ja töötlemise ala Virumaal;
- suuremad linnad, sh Tallinn;
- militaaralad, eriti 5 suuremat sõjaväelennuvälja ning raketibaasid;
- suured loomakasvatusefarmid ja haritavalt maalt tulenev hajareostus.

Põhjavee kaitses on praegugi rohkesti muret endiste väetishoidlatega. Loomakasvatus oli liialt kontsentreerunud ja puudusid nõuetekohased sõnniku- ja virtsahoidlad. Sageli hoiti väetisi talude kõrvalhoonetes, mis pärast hoidlate mahajätmist lagunesid, või ladustati otse maapinnale. Selline olukord on iseloomulik kogu Eestile. Muhus näiteks oli 5 sellist suurt reostuskollet, mille läheduses nitraatiooni sisaldus põhjavees ulatus 650 mg/l-ni. Maaelanike veevarustuse olukord oli ja on kohati praegugi halb. Piirkonniti kasutavad halba vett kuni 70% maaelanikest. Kuigi nitraadisisaldus vees väheneb, ei saa olukorda lugeda rahuldavaks.

Okupatsiooniarmee kasutuses seisnud aladel on pinnavette, pinnasesse ja põhjavette juhitud tuhandeid tonne lennuki- ja raketikütust (*Endise..., 1999*). Aastaid on olnud probleemiks põhjavee petroolireostus. Tapal ja Ämaris on oht, et lahustunud naftasaadused imuvad ordoviitsiumi-kambriumi veehorisondi vette. Ohustatud on Meltsiveski veehaare Tartus. Kuigi kõige suuremad reostuskolded on endised sõjaväelennuväljad, ei ole nad kaugelki ainukesed. Väga suurteks reostuskolleteks on ka endised raketibaasid, mitmesugused kütusehoidlad, torujuhtmed ja katlamajad. Nende alade korrastamine, pinna- ja põhjavee puhastamine on väga kulukas, ulatudes suurusjärku 60 miljardit krooni. (Lähemalt vt järgmine artikkel.)

3. Maavarad

Maavarade kaevandamine ja nende järgnev töötlemine oli raiskav:

- kaevandati kasutusel olevast maardlast vaid parimad osad (kihid);
- kaevandati vaid põhimaavara (näiteks põlevkivi), hävitades kõrvalvarad (näiteks turvas);

- kasutati aegunud, mittesäästvat tehnoloogiat;
- loodusvarad ei olnud väärtustatud (arvestushind oli erakordselt madal) (*Ratas, Raukas, 1997*).

Fosforiidimaaki kaevandati Maardus, kokku ligikaudu 30 miljonit tonni. Maagi kaevandamisel kahjustati või hävitati kuni 15 miljonit m³ kõrgekvaliteetset lubjakivi, 0,5 miljonit tonni turvast, ligikaudu 100 miljonit tonni diktüoneemakilta ja kuni 50 miljonit kuupmeetrit glaukoniitliiva. Kohalikust toormest valmistatud fosforiidijahu põllumajanduslik efektiivsus oli praktiliselt olematu. Samas oli kaevandatav ala ja väetisetööstus õhusaaste (eelkõige fluorvesiniku, vääveldioksiidi ja tolmu) oluliseks koldeks. Maardu tööstuse õhu saastemissioon ulatus üle mere Soome. Fosforiidi kaevandamise ja töötlemise jääkreostus kestab pinna- ja põhjavees edasi veel väga paljude aastate vältel. Sadadel hektaritel laiub vaid osaliselt rekultiveeritud rikutud tööstusmaastik.

Ajavahemikus 1940–91 kaevandati ligikaudu 800 miljonit tonni põlevkivi. Tootmiskaod moodustasid ligi 30%. Põlevkivi kaevandamine ja selle kasutamine energeetikas ning keemiatööstuses on põhjustanud senini jätkuva pinna- ja põhjaveereostuse, ulatusliku õhusaaste ja rikutud maastike olemi suurtel pindadel. Siit tuleneb olukord, et Virumaa idaosa on praegugi ökoloogiliselt kohati kriitilises seisundis (*Estonian..., 1997*).

1977. a. ilmus “ametialaseks kasutamiseks” ülevaade Eesti keskkonna seisundist ja selle muutumise tendentsidest (*Eesti NSV ..., 1977*). Raamat näitab, et:

- veeressursside kvaliteet halveneb;
 - ilmneb veekogude kantserogeenne saastatus;
 - ohtlike heitvete hulk suureneb iga aastaga;
 - “surnud” on Kohtla, Erra ja Purtse jõed;
 - ökoloogiliselt kriitilises seisundis on Pühajõgi, Jägala, Pääsküla ja Seljajõgi;
 - tugevalt on reostatud Narva jõe alamjooks, Tõdva, Kasari, Pärnu, Pedeli, Võhandu ja Emajõgi;
 - heitvee puhastusseadmed puuduvad Tallinnal, Tartul, Võrul, Viljandil, Valgal, Haapsalul, Paidel, Kingissepal (Kuressaarel) jt linnadel;
 - 1975. a. puhastati ainult 15% reovete kogusest;
 - põhjavee kasutamine suureneb aastaks 2000 (võrreldes 1973. aastaga) linnades 3,5 ja põllumajanduses 5 korda;
 - aastaks 2000 saastub ligikaudu 50% perspektiivsest põhjaveest;
 - Läänemere saasteolukord on läinud aastakümnetel halvenenud, eeskätt lämmastiku-, fosfori- ja kloororgaaniliste ühendite osas;
 - puudub usaldusväärne andmestik tahkete jäätmete hulga ja nende paiknemise kohta;
 - kui ei rakendata tõsiseid abinõusid prügi utiliseerimiseks, tekib tõsine oht vete ja õhu saastamiseks;
 - Tallinna õhus mõõdetud saastainete hulk ületab lubatud piirkontsentratsiooni: vääveldioksiid – kuni 7, vingugaas – kuni 12, lämmastkhapendid – kuni 20, tolm – kuni 12 korda;
 - NSV Liidu Ministrite Nõukogu 1976. a. otsusega nr 574 nähakse ette viia 1990. a-ks põlevkivitoodang Eestis 50–60 miljoni tonnini aastas.
- Kõiki neid kavatsusi ei suutnud okupatsioonivõimud õnneks teha.

4. Väikesaared

Eesti väikesaarte saatust on mõjutanud suuresti II Maailmasõda ja sellele järgnenud okupatsiooniaeg. Ühelt poolt tabas saarte elanikkonda vähenemine seoses

rannarootslaste siirdumisega Rootsi, teiselt poolt osa eestlaste väljarändamisega välismaale ning paadipidamise ja kalastamise piirangutega. Kolmekümne kahest enne sõda asustatud saarest on arvestatav elanikkond praegu vaid kuuel (Prangli, Kihnu, Ruhnu, Manilaid, Vilsandi, Abruha). Mitmeid saari kasutas sõjavägi ning Eesti elanikkond sinna üldreeglina ei pääsenud. Peale rahvastiku vähenemise läks kaotsi neil saartel olnud põllumajanduslik maa. Naissaarel oli talundeid 69, nende kasutada 71 ha, millest põllu- ja aiamaa moodustas 2,8%. Kaks Pakri saart moodustasid omaette valla. Vallas oli talundeid 68, nende kasutada 1 850 ha maad, millest põllu- ja aiamaa moodustas 133 ha ehk 7,2%.

Kuna enamus väikesaari kuulus piiritsooni, siis läks kaduma nende rekreatsiooniline väärtus. Rekreatsioon aga on maailmas väikesaartel põhiliseks majandusviisiks. Neid saab kasutada nii kohapeal puhkamiseks kui ka veeturismiks (jahisõit, kalapüük jne). Naissaar peaks olema Tallinna linna puhketsooniks. Kõrval asetsev väike Aegna vajab sihipäraselt kasutuskava. Pakri saarte sõjaväeline kasutamine pani ohtu meie unikaalsed loodusvarad – Pakri pangad (eriti Väike-Pakri), seal esinevad taimeharuldused ja linnuliigid (krüüsli pesitsuspaik). Pakri saarte kasutamine sõjaväe lennukite pommituspolügoonina oli suur kuritegu (*World War II..., 1991*).

Meie materiaalsete ja suuresti ka vaimsete hüvede allikaks on looduskeskkond, meie eluruum. Sealt saame oma eluks vajaliku, sinna suuname oma elutegevusjääd. Ega asjatult väitnud 17. sajandi nimekas inglise majandusteadlane William Petty: “Loodus on rikkuse ema ja töö tema isa”. Keskkonnakaitse on keskkonnakasutuse lahutamatu osa, mis näitab meie tarkuse- ja kultuuritasandit, suhtumist iseendasse, teistesse ja järeltulevatesse põlvedesse.

Teavet keskkonnakahjude uurimise kohta vahendab E.V. keskkonnaministeerium.

Kasutatud kirjandus.

Eesti NSV Keskkonna seisund ja selle muutumise tendentsid. 1977. Koost. J.Martin, toim. E.Parmasto. Tallinn, 287 lk.

Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. 1999. Koost. ja toim. A.Raukas. Tallinn, 192 lk.

Estonian Environment. Past, Present and Future. 1997. Comp. and ed. By A.Raukas. Tallinn 192 lk.

Keskkond '89. Ülevaade. 1990. Tallinn, 76 lk.

Keskkond 1991.1991. Helsinki, 64 lk.

Ratas, R., Raukas, A. Main Outlines of Sustainable Development in Estonia. 1997. Tallinn, 41 lk.

World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report!1991. Comp. and ed. by J.Kahk. Tallinn, 91 lk.

OKUPATSIOONIARMEE PÕHJUSTATUD KAHJUD

Hiiglaslikud Keskkonnakahjud.

Anto Raukas

Nõukogude okupatsiooni lõpuaastatel oli Eestis 1565 sõjaväeobjekti, mis paiknesid ligikaudu 800 kohas ja hõlmasid 87 000 hektarit ehk umbes 1,9% Eestist. NSV Liidu (ja Venemaa) sõjaväe poolt tekitatud otsesest kahju hinnati a. 1999 orienteeruvalt 65 miljardile kroonile. Sellele lisandub kaudne kahju inimeste tervisele avaldatud toime näol, mida polnud võimalik hinnata. Praegu teadaoleva põhjal näib, et lühike Saksa okupatsioon ei tekitanud nimetamisväärsset reostust.

1. Kahjude tekkimisest ja hindamisest

Sõda ja Nõuk. okupatsiooniaastad rebisid katki sidemed mitte üksnes inimeste, vaid ka inimese ja looduse vahel. II maailmasõjas pandi toime roimi, millel pole oma ulatuse ja nurjatuse poolest võrdset kogu maailma ajaloos. Kuid inimeste hävitamine ja looduse laastamine jätkus ka pärast sõjaaastatel. Ametlikult püüti okupeeritud Eestit demonstreerida suveräänse riigina, kuid tegelikult ei olnud ei ENSV Ülem- ega ka Ministrite Nõukogul olulistes otsustustes sõnaõigust. Selliste oluliste otsustuste hulka kuulusid ka Nõuk. sõjaväe paigutus, selleks vajalikud maaeraldused ning keskkonnaseisundi kontroll sõjaväe territooriumil. On põhjust arvata, et valdav enamus ENSV tippjuhte ei teadnud tegelikku NSV Liidu sõjaväega seonduvat olukorda.

Seoses Eesti taasiseseisvumisega muutus olukord eriti tüsilikuks, sest selged piirjooned Vabariigi Valitsuse ja Vene sõjaväejuhtide vahel puudusid ja keskkonda lasti kontrollimatult suuri koguseid saasteaineid. Sõjaväekahjude hindamiseks ning reostuse tõkestamiseks ja likvideerimiseks moodustati Keskkonnaministeeriumi juurde a. 1992 "Endise NSV Liidu sõjaväe poolt tekitatud sõjaväekahjude hindamise ja likvideerimise rahastamise komisjon" (nn. Sõjaväekomisjon), mille eesotsas oli tollane Keskkonnaministeeriumi kantsler Rein Ratas ja mille tegevust finantseeriti riigieelarvest. Olulist finantsabi, samuti abi seadmete ja spetsialistide väljaõppe osas saadi mitmetest välisriikidest. Eriti tõhus oli Taani, Soome, Rootsi ja Saksamaa osa. 1999. a. nimetati eespoolnimetatud komisjon ümber jääkreostuse likvideerimise komisjoniks, kuid sisuliselt lõpetas komisjon oma töö. Sõjaväekahjude hindamise ja rahastamise komisjoni töö kokkuvõttena ilmus E. V. Keskkonnaministeeriumi väljaandel 1999. a. raamat "Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine" (koostaja ja toimetaja Anto Raukas). Käesolev lühikokkuvõte põhineb eelkõige sellele raamatule, mistõttu sellele allpool üksikküsimuste puhul ei viidata.

2. Sõjaväeobjektide hulk ja paigutus

Sõjaväekomisjoni esmaülesandeks sai sõjaväeobjektide hulga ja paigutuse määratlemine. Kahjuks ei õnnestunud meil saada andmeid endise Nõuk. Liidu sõjaväepersonali suuruse kohta Eestis. Kaheksakümnendate aastate keskel oli Eestis sõjaväelaste koguarv orienteeruvalt 122 480, millele lisandusid perekonnaliikmed. Igal juhul oli neid kokku rohkem kui kümnendik Eesti püsielanikkonnast. Sellest tulenevalt lisandus otsesele sõjaväereostusele suur olmereostus. Lisaks sõjaväelastele

ja nende perekonnaliikmetele tekitas suurt saastet sõjatööstus, mille kõige tuntuimaks ilminguks on Sillamäe jäätmeoidla.

Põhjalike uuringute baasil oli võimalik tuvastada, et nõukogude okupatsiooni lõpuaastatel oli Eestis 1565 sõjaväeobjekti, mis paiknesid ligikaudu 800 kohas ja hõlmasid 87 000 hektarit ehk umbes 1,9% Eestist. Ainuüksi Tallinnas oli sõjaväe kasutuses 212 eri paigas 863 hektarit maad. Suurimad sõjaväe kasutuses olnud piirkonnad olid Aegviidu (33 100 ha), Utsali (13 411 ha), Nursi (3703 ha) ja Väraska (1962 ha) polügoon, Pakri poolsaar koos Paldiski linnaga (3703 ha), Pakri saared (24447 ha) ja Naissaar (1867 ha). Sõjaväeobjektid olid eri reostusastme ja keskkonnaohtlikkusega, mõned neist hoopis ohutud. Kuid hukkunute perekondi lohutab vähe teadmine, et nende lähedane sai surma ainukesest piirkonnas lebanud mürsust. Seetõttu vajasid tähelepanu ja kontrolli kõik objektid. Objektide möödaniku ohtlikkusest annab pildi, kui nimetame, et üksnes 1995. a. hävitasid Eesti demineerijad Pakri saartel 2538 mitmesugust lõhkekeha, neist 432 lahinguotstarbelist. Osmussaarel tõsteti üksnes 11. juunil 1996. a. sealsest tornpatareist välja ja kahjutustati 49 lahingumürsku.

3. Saastekahjude hindamine

Keskkonnakahjustuste hinnang viidi valikuliselt läbi 194 sõjaväeobjektil (kogupindalaga üle 80 000 ha), reostuse täiendavaid uuringuid (ökoloogiline ekspertiis ja hüdrogeoloogilised tööd) tehti 64 objektil. Objektide inventariseerimisel kasutati Saksa Keskkonnaministeeriumi poolt soovitatud meetodikat. Kõik saasteained klassifitseeriti vastavalt 1992. a. kinnitatud "Eesti Jäätmeklassifikaatorile". Hindamistöodel avastati pinnases naftaprojekte 4 335 hektaril (koos pinnasega 761 427 tonni), metallijäätmeid 850 hektaril, kemikaale 65 hektaril jne. Kemikaale arvatati kokku 8 257 tonni, õli- ja kütusejääke 12 038 tonni, plasti ja kummijäätmeid 44 191 tonni. Jäätmete koguhulgaks saadi 1 741 159 tonni. Inimeste elu ja tervist ohustavaid eriti ohtlikke jäätmeid leiti 20 paigas 5 637 tonni. Näiteks Männikul (Lääne-Virumaal) jäeti Vene sõjaväe poolt valveta vedelema 20 tonni napalmi. Pärnu ja Tapa inseneriväeosadesse unustati ladudesse ning väeosa hoovile suurtes kogustes kloorpikriini ja süütesegusid. Tallinnas Astangul jäeti ladudesse rohkesti laskemoona ja lõhkeainet. Paljudes kohtades võis leida hoolimatult minema visatud elavhõbedalampe, PCD-d sisaldavaid trafoõlisid ja Ni-Cd akusid. Kokku kulutati hindamis- ja saneerimistöodeks 34,3 miljonit krooni, mis on saadud efekti kõrval kaduvväike, sest NSV Liidu (ja Venemaa) sõjaväe poolt tekitatud otsest kahju hinnati orienteeruvalt 65 miljardile kroonile. Sellele lisandub kaudne kahju inimeste tervisele avaldatud toime näol, mida polnud võimalik hinnata.

3.1. Sõjalennuväljad tehnogeense õlireostuse tekitajaina

Kõige rohkem reostunud sõjaväljaväljadeks osutusid Tapa (771 ha), Tartu-Raadi (698 ha), Pärnu-Sauga (731 ha), Haapsalu-Paralepa (799 ha) ja Ämari (930 ha). Ainuüksi **Tapa** lennuväljal valgus pinnasesse ja edasi põhjavette tuhandeid tonne lennukikütust, mis kandus laiali 16 ruutkilomeetri suurusele alale. Kohati oli põhjaveel lasuva ja sellega osaliselt segunenud petroolikihi paksus üle 5 meetri. Kokku pumbati siit kuue aasta jooksul välja 105 200 liitrit separeeritud petrooli ja ligikaudu 681 798 kuupmeetrit reostunud põhjavett, milleks kulutati üle 7 miljoni eesti ja 8 miljoni taani krooni. Reostust täielikult likvideerida pole õnnestunud tänini (a. 2003). Lisaks petroolireostusele leiti Tapa lennuväljalt 101 muud reostusobjekti 162 reostuskoldega. Raua- ja terasemurdu tuvastati 1 217 tonni, 4 485 ruutmeetri suurusel alal oli õlilaike ja mitmes kohas kokku üle 150 tonni kütteõli ja

mahutisetteid. Ehitusjäätmeid hinnati 1 037 tonni, segaolmejäätmeid 42,5 tonni, kloriide 30 ja väävlit 18 tonni.

Äärmiselt tõsised keskkonnaprobleemid seonduvad ka endise **Tartu-Raadi** sõjaväelennuväljaga. Kuna lennuvälja piirkonna kuivendussüsteemid on rikunud, siis kannatab pinnas liigniiskuse all ja tema isepuhastusvõime on madal. Alles 1998. a. oktoobrikuus jõuti mahutitest ja pinnasest ärastada eriti ohtlik raketikütuse komponent samiini, mis koosneb 50% ulatuses trietüülamiinist ja 48% ulatuses ksüliidiinist, lisaks teisi toksilisi komponente. Et piirkonda saaks võtta tsiviilkasutusse, tuleks lisaks pinnase puhastamisele naftajääkidest ja kemikaalidest teha muidki mahukaid töid, nagu näiteks maa-ala kanaliseerida ja prügist puhastada, tasandada pinnas ja juhtida kohale vesi. Raadi lennuvälja teenendasid Kärkna (Sillaotsa) kütusebaas (11 ha) ja Akimetsa (134 ha) ning Marama pommilaod. Nii Kärkna kütuselaos kui ka lennuväljal endal toimus rida tõsiseid kütuselekkeid (1968, 1971, 1981, 1982, 1988, 1990, 1991), mil trassidest ja mahutitest voolas maha hulgaliselt kütust. Pinnas ja ülemine põhjaveehorisont on tugevasti reostunud vähemalt 20 ha ulatuses.

3.2. Raketibaasidest tulenev reostus

Nõuk. armeel oli Eestis ligi 50 õhutõrje ja rannakitse ning strateegiliste keskmäärakettide baasi ning neid teenindavat üksust. Neile lisandusid hiiglaslikud maa-alused juhtimiskeskused, näiteks Tallinnas Vana-Pääskülas ja Harjumaal Humala kõrgendikul. Territooriumilt suurimad olid Karujärve (1 218 ha), Kadila (941 ha), Säanna (543 ha) ja Keila-Joa (423 ha). Kagu-Eesti strateegiliste keskmäärakettide staap asus Valgas, tehnikaväeosa Roonis, stardipositsioonid Vilaskis, Roonis ja Unikülas ning varupositsioon Holstres. Õppeaerialadel kasutati veel Palometsa raketibaasi. Keskmäärakettide üksuse objekte kaitses seniitraketipolk, mille stardipositsioonid asusid Valga lähedal Metsnikul (Varnas), Võrumaal Sännas ja Viljandimaal Karksi-Nuia lähedal Rutus. Enne keskmäärakettide piiramise lepingule allakirjutamist 1974. a. allusid väeosale ka pärast seda maha jäetud Rõngu ja Vastse-Nursi raketibaasid. Keskmääraketid olid ka Säanna raketibaasis ja Piirsalu raketibaasis Harju- ja Läänemaal. Vedelikütusega raketide komponendid on väga keskkonnaohtlikud. Eriti ähvardav olukord kujunes suvilatega ümbritsetud Keila-Joa raketibaasis, kus roostevabade mahutite kättesaamiseks ja nende ebaseaduslikuks müügiks valati 1993. a. mürgine samiin lihtsalt maha. Samiini voolas tõenäoliselt välja 10–15 tonni ja pinnakatteta lõhelise lubjakivi kaudu tungis see põhjavette. Mürgi levik tõkestati koostöös Saksa firmaga IABG GmbH. Keila-Joa raketibaasi keskkonnaseisundi uuringuteks ja saneerimistöodeks kulus riigieelarvest 4 606 453 krooni, millele lisandus Saksa Liitvabariigi (150 000 DEM) ja Soome Vabariigi (120 000 FIM) tagastamatu abi.

3.4. Murelaps Paldiski

Üle poole sajandi oli Pakri poolsaar eesti tsiviilelanike jaoks rangelt suletud paik. Põhjusi leidis selleks küllaga. Pakri poolsaarel asusid mereväeosa nr. 10717, raketiväeosa nr. 031115 (raketibaasid Leetse I ja Leetse II), piirivalveväeosa nr. 2198, aatomialveelaevnike õppekeskus koos seda teenindavate reaktoritega ja Põllküla karistuspataljoni. Lisaks sellele oli sõjaväe käes ka Lõuna- ja Põhjasadam. Sadamate vahelisel alal paiknesid torpeedolaod. Käesolevas lühiülevaates ei jõua kõiki Pakri reostusobjekte isegi loetleda. Väga keskkonnaohtlikeks olid Paldiski alatasa lekkiv keskkatlamaja, linna halvas seisukorras olnud kanalisatsioon ning puhastusseade ning hooletult rajatud prügimäed. Raketibaaside ja betoontoodete tehase puhastamata heitvesi juhiti lihtsalt pinnasesse, tuumaobjekti, piirivalveväeosa ja galvaanikatsehhi

veed aga merre. Keskkatlamajast kandus sademeteveega kanalisatsiooni üle 60 tonni masuuti aastas, millest vähemalt 20 tonni sattus väheefektiivsete õlipüüniste tõttu merre. Mahutilekete tõttu kogunes paelõhedesse rohkesti küttemasuuti. Sadamad olid risustatud metallkonstruktsioonide, lattide, vaatide ja muu prügiga.

Eraldi tuleb paetuda aatomialveelaevnike keskusel ehk nn. tuumaobjektil, mis rajati poolsaare keskossa Leetse lähiste, kus maapinnalähedane põhjavesi ja pinnavesi on looduslikult kaitsmata. Objektil töötanud 70 ja 90 MW reaktorid seisati 1989. a. Pärast territooriumi üleandmist Eesti Vabariigile 1995. a. oli see tugevasti reostunud masuudiga (400 t), kusjuures reostunud pinnase maht oli vähemalt 12 000 kuupmeetrit. Prügiga kaetud ala oli 5 000 ruutmeetrit ja lõhutud pliiakud reostasid 1 200 ruutmeetrit. Kuni teise reaktori käivitamiseni 1983. a. juhiti territooriumi (23 ha) sademeteveed ja puhastamata heitvesi paesse süvendatud Leetse ojja. Korralikult ladustamata olid radioaktiivsed jäätmed.

3.5. Sillamäe tööstuskompleks ja jäätmeoidla

Uraanimaagi töötlemine algas Sillamäel a. 1948. Esialgu kasutati kohapealset diktüoneemaargilliiti. Kuna uraani sisaldus selles on madal (keskmiselt 0,03%), siis hiljem mindi üle Ida-Euroopast toodud rikkama uraanimaagi kasutamisele. Tehase andmetel on Sillamäel töödeldud üle 4 miljoni tonni uraanimaaki. Paralleelselt hakati tehases töötlemata ka Koola poolsaarel kaevandatud radioaktiivset lopariiti, millest eraldati haruldasi muldmetalle, niobiumit, tantaali jt. Maagi töötlemisjäätmed paigutati algusaastatel madalale Päitenina rannaterrassile, 1959. a. hakati sinna ehitama merest valliga eraldatud jäätmeoidlat, mida vastavalt vajadusele mitmel korral laiendati. Jäätmeoidla praeguseks mahuks hinnatakse umbes 8 miljonit kuupmeetrit, mille kehast umbes poole moodustab uraanimaagi töötlemisjäätmed. Eksisteeris potentsiaalne oht, et läbi jäätmekihtide voolav vesi võib tekitada lamavatel mere suunas kaldu olevatel Kambriumi savidel lihkepinna ning radioaktiivsed jäätmed võivad valguda Soome lahte. Tammi stabiilsuskadu kiirendas tugevatest tormidest tulenev rannaterrassi abrasioon.

Kuivõrd Sillamäe jäätmeoidla keskkonnaohutus on oluline kõigile Läänemeremaadele, moodustati selle probleemide lahendamiseks 1997. a. Rootsi eestvedamisel rahvusvaheline ekspertide töögrupp (SIERG), kuhu kuulusid Rootsi, Soome, Norra ja Eesti spetsialistid. 13. X 1999 kirjutasid Eesti keskkonnaminister, Põhjamaade valitsuste esindajad ning NEFCO alla jäätmeoidla saneerimislepingu, mis näeb ette selle Läänemere regiooni ühe kõige ohtlikuma reostusobjekti ohutustamise aastaks 2006. Projekti rahastavad Euroopa Komisjon (5 mln EURO`t), Norra Valitsus (2 mln USD), Rootsi Valitsus (miljon EURO`t), Taani Valitsus (miljon USD), Soome Valitsus (miljon USD), Eesti Valitsus (3 mln EURO`t) ja NEFCO (2 mln EURO`t). Sellele lisandub 5 mln EURO suurune Põhjamaade Investeeringispanga pikaajaline keskkonnalaen Eestile. Kokku läheb projekt maksma ligikaudu 320 miljonit eesti krooni.

3.6. Kolm olulist järeltust

Eespooltoodu ja eriti Sillamäe näitel võime teha kolm olulist järeltust. 1) Nõukogude Liidu ja Venemaa poolt tehtud keskkonnakahjud on väga suured; 2) nende kahjude korvamine on väga pikaajaline protsess; 3) tekitatud kahjusid saab heastada vaid rahvusvahelises koostöös. Käesolevas ülevaates on toodud vaid väike valik endise okupatsiooniar mee poolt tekitatud keskkonnakahjustest. Tegelik pilt on veelgi masendavam. On võimalik, et paljut sellest me isegi veel ei tea, kuna 1994. a. lahkunud vene väed ei jätnud oma reostusest maha kirjalikku teavet, pigem nad

varjasid kordasaadetut. Me ei tea praktiliselt midagi merre uputatud saasteainetest ja Eesti maapõugi võib varjata veel palju ebameeldivat.

Kasutatud kirjandus.

Althausen, M. 1992. Lower Paleozoic (Riphean) metalliferous black shales. – Oil Shale, 19, 3, 194-207.

Kink, H., Marandi, A., Metslang, T. 1998. Pakri poolsaare vesi ja militaarmõjud. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31 kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 72-84.

Kink, H., Metsur, M., Miidel, A 1995. Ecological security of the Pakri Peninsula. In: P. Vares&G. Lassinantti (eds.). Ecological Security of the Baltic States, Nordic Countries and North-West Russia. Estonian Academy of Sciences, Tallinn, 69-80.

Nosov, V. 1995. Environmental problems in Sillamäe. Ibid, 64-68.

Otsa, E., Raukas, A., Tang, H. 1996. Current state and future trends in the military areas. In: A. Raukas (ed.) Estonian Environment. Past, Present and Future. Ministry of the Environment of Estonia, Environment Information Centre, Tallinn, 145-148.

Putnik, H., Raukas, A., Hütt, G. 1996. Ionizing radiation and radioactive pollution. Ibid, 149-154.

Ratas, R., Otsa, E., Tang, H. 1998. Endise NSV Liidu sõjaväeobjektidel tehtud keskkonnauuringud ja saneerimistööd aastail 1992-1997. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31 kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 55-71.

Raukas, A. 1997. Radioactive pollution in the former military and industrial areas of Estonia. In: DEMECO`97. The First International Conference of Demilitarization Ecology in Central&Eastern Europe& the former Soviet Union. June 4-7, 1997 Miskolc-Lillafüred, Hungary, p.27

Raukas, A. (toim). 1999. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Eesti Vabariigi Keskkonnaministeerium, Tallinn, 192 lk.

Raukas, A. 1999. Ecological security in Estonia: Russian military bases and mining of mineral resources. In. P. Vares (ed.). Estonia and the European Union: In Search of Security. Eurouniversity Series, International Relations, vol 2/3, 134-142.

Raukas, A., Ratas, R. 1999. About land and soil protection in Estonia. In: R. A. Kramer, S. Hollenbruke and G. Labes (eds.). Environmental Policy. Soil Protection Policies within the European Union. The Federal Ministry of the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, Bonn, 159-164.

Raukas, A. V., Tang, H. 1996. Past pollution of the Soviet Army in Estonia: environmental and economic aspects. In: Transactions of the Third International Technical-Practical Conference “Productive Reuse of Former Military Sites: Environmental and Economic Aspects of Demilitarization”, September 23-27, 1996. Minsk, Republic of Belarus. Minsk: Belsens Ltd., 390-398.

Riet, K., Meriste, T., Reinap, N. 1998. Põhjavee samiiniireostuse saneerimisest Keila-Joa raketibaasis. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31 kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 85-96.

MAJANDUSKAHJUD

Kalev Kukk

Eeldusel, et ajalugu oleks läinud teisiti ja Eesti oleks saanud areneda sarnastes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes nagu Soome, ning oletusel, et sellest tulenevalt oleks Eesti tänane arengutase võrdne Soome omaga (mõõdetuna 1 elaniku kohta tuleva sisemajanduse kogutoodangu väärtusena), oluks Eesti sisemajanduse kogutoodangu väärtus jooksvates hindades 2001. aastal 35,7 mrd eurot. Tegelikult moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang sel aastal hüpoteetilisest vaid kuuendiku ehk 6,2 mrd eurot. See oleks kõige üldistavam ja adekvaatsem hinnang, kuigi antud juhul vaid ühe aasta kohta, neile majanduskahjudele, mis tulenesid Eesti okupeerimisest ja annekteerimisest.

Eesti majanduskahjude kohta, mis tulenesid okupatsioonidest, ei saa anda täpseid andmeid juba sel põhjusel, et selleks vajalikud statistikad on väga puudulikud; puuduvad ka arvestatavad uurimused, olgugi et kaotusi saaks hinnata mitmest aspektist. Kui näiteks oletada, et Eesti majandus oleks ilma okupatsioonideta arenenud nii nagu Soome oma, jäänuks Eestil **näiteks** aastatel 1969–1987 arvestuslikult saamata ca 73% rahvamajanduse kogutoodangust.

1. Hindamisviisidest

Kaotusi Eesti majanduses saab hinnata mitmest aspektist. Ühelt poolt võib seda teha võõrvõimu poolt hävitatud ja väljaveetud varade väärtust hinnates ning maksu- ja hinnasüsteemi kaudu **võõrandatud rahvatulu suurust arvestades**. Teisalt on võimalik analüüsida tagajärgi, mida tõi kaasa omariikluse vägivaldne hävitamine ja pool sajandit väldanud võõrvõim ning selle poolt Eestile pealesurutud totalitaarne elukorraldus, ehk teisiti öeldes, hinnates neid kahjusid, mis tulenesid turupõhise, maailmatasemel avatud ja euroopalikke tavasid tunnistanud majanduse hävitamisest. Esimene lähenemissuund oleks põhjendatud ja tulemuslik lühiajalises kontekstis, kuid oludes, kus võõrvõim kestis ajaliselt kaks põlvkonda ja administratiivsetele alustele toetuv hinnasüsteem oli oma olemuselt voluntaristlik, tuleb paratamatult eelistada teist lähenemissuunda, s.t. määratledes kaotusi tagasilöögina kogu rahvamajanduse arengus, mille kvantitatiivseks mõõdupuuks on Eesti tänane vaieldamatu mahajäämus naabermaast Soomest või siis teistest turupõhiselt arenenud Lääne-Euroopa riikidest, seega **saamatajäänud ja veel lähitulevikuski saamatajääva rahvatulu suurust hinnates**.

Käesolevas ülevaates on valik tehtud teise, s.o kaudse hindamisviisi kasuks. Otsestele, s.o rahva rikkuse hävitamisest resp. võõrandamisest tulenevatele kahjudele on viidatud üksnes varasemate uurimuste alusel (p. 2 preambula) ning sisse- ja väljaveo kontekstis (p. 2.8).

Otseid ehk olemuslikult ühekordseid kahjusi hinnates kerkib alati üles kas või küsimus, mille puhul, s.o milliste objektide korral saab üldse rääkida otsestest kahjudest *resp* kaotustest ning milliseid hindu tuleks sel juhul mõõtmisel kasutada. Otseste kahjude mõõtmist eesmärgistavat lähenemist on võimalik kasutada vahetute sõjapurustuste ja ressursside tasakaalustamata väljaveo hindamiseks. Võib ka hinnata okupatsiooniperioodil kulutatud taastumatute loodusvarade maksumust, kuid sel juhul

tuleb seda teha kõnealuste loodusvarade tootmisel kasutatud tehnoloogia ebaefektiivsusest johtunud raiskamise kontekstis.

Põlevkivi varude vähenemise puhul taandub see näiteks küsimustele, milliseks oleksid kujunenud Eesti omariikluse ja turupõhise majanduskorra säilimisel põlevkivi kaevandamise mahud, millist ja kui keskkonnasõbralikku tehnoloogiat oleks selleks kasutatud ning milleks kaevandatud põlevkivi oleks kasutatud. Hinnates kas või 1930. aastate teise poole majanduspoliitilisi suundumusi võib eeldada, et Eestis oleks tehtud panus tugeva põlevkivienergeetika väljaarendamisele. Tõenäoliselt isegi ligilähedaselt samas mahus nagu see tegelikult toimus, kui eeldada, et elektrienergia tarbimine olnuks Eestis arenenud sarnaselt Põhjamaadega. Loomulikult olnuks see sõltuv valitud majandusstruktuuri energiamahukusest. Milliseks oleks aga kujunenud Eesti majanduse struktuur ja selle energiamahukus, on küsimus, millele tagantjärele vastust otsida oleks ülimalt spekulatiivne. Tegelikud kahjud Eesti jaoks taanduvad siin ikkagi sellele, et N. Liidu suurriiklikes huvides läbiviidud Eesti majanduse „sotsialistliku rekonstrueerimise” käigus loodud tootmiskonstruktuur ja valitud tehnoloogiad polnud rahvusvaheliselt konkurentsivõimelised ja jätkusuutlikud. See on põhjus, miks Eesti on majanduslikus ja sotsiaalses arengus, kui seda mõõta 1 elaniku kohta tuleva sisemajanduse kogutoodangu mahuga, jäänud maha turupõhiselt arenenud lähiriikidest. Ehk teisiti öeldes, okupatsioonidest tingitud majanduskahjusid saab vähegi adekvaatselt hinnata tänase ja lähiaegade Eesti majanduse (ja järelikult siinse inimkapitali) tootlikkuse võrdlemisel n.ö kahjustamata objektidega (s.o turupõhiselt arenenud majandustega). Samas sisalduvad kaudsetes kahjudes nii või teisiti ka pikaajalised varalised kahjud, s.o. majandusliku potentsiaali (loodusvarad, tootmis- ja inimkapital) hävitamisest ja kahjustamisest tulenevad kahjud. Seda hävitatud või kahjustatud (raisatud) kapitali tootlikkuse mõttes.

Nii nagu põlevkivi puhul puudub vastus ka Maardu fosforiidipiirkonna kontekstis esitatavale küsimusele „Mis oleks juhtunud, kui ...?”. Nimelt asuti juba 1930. aastate lõpus ulatuslikult laiendama fosforiidi kaevandamist ja fosforvætiste tootmist Maardus.

Ka Eesti põllumajanduses toimunud kollektiviseerimist ei saa otseselt käsitleda kaotusena rahva rikkuses. Kollektiviseerimine iseenesest ei muutnud seda vara koguhulka, mis oli Eesti põllumajanduses (see transformeeriti „ühiskondlikuks”), küll aga suunati Eesti põllumajandus sellega jätkusuutlikkuselt vaeleks osutunud arenguteele.

Pärast ülevaate “World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report” ilmumist (1991) on Eesti nõukoguliku majandusega seonduv probleemistik pälvinud majandusteadlaste ja ajaloolaste seas äärmiselt vähe tähelepanu. Eesti ja Soome majandusteadlaste ühisuurimusena on ilmunud raamat “Estonia and Finland – A Retrospective Socioeconomic Comparison” (1993), mida võib vaadelda esimese arvestatava katsetena hinnata võrdlevalt Eesti ja muu maailma majanduse arengut. “Kommunismi musta raamatu” eestikeelsele väljaandele lisatud Mart Laari Eestit käsitlevas artiklis on markeeritud majanduskaotuste temaatika.²⁵¹ Endistviisi ootavad aga kriitilist ümberhindamist paljud Nõuk. perioodi uurimused, milles sisalduva arvandmestiku interpreteerimine kannab vaieldamatult toonast ideoloogilist pitsert. Tänuväärset tuge tulevastele uurijatele toonaste majanduspoliitiliste otsuste tausta ja tagajärgede hindamisel võiksid anda kas või Eestimaa Kommunistlikku Parteid, ENSV Riiklikku Plaanikomiteed jt institutsioone puudutavad arhiivmaterjalid. **Pea igasugune arvestatav statistiline teave puudub kahjuks a-te 1940–44 kohta.**

²⁵¹ Laar, 2000, 869–875.

2. Eesti koloniseerimine

Eesti inkorporeerimine II maailmasõja järelmina N Liidu koosseisu tõi ühtlasi endaga kaasa majandusliku anneksiooni, s.o okupeeritud Eesti Vabariigi liitmise formaalse liiduvabariigina üleliidulisse unitaarsesse majandussüsteemi. Sellel protsessil, mida sõjajärgseil aastail nimetati ideoloogilistel kaalutlustel Eesti majanduse taastamiseks ja sotsialistlikuks rekonstrueerimiseks, olid kõik **klassikalise kolonialismi tunnused**, nagu:

- 1) varasema (s.o. 1920–40), rahvuskeskse majandusstruktuuri eesmärgipärane hävitamine;
- 2) võõrvõimu huve järgiva tootmisstruktuuri import nn üleliiduliste spetsialisatsiooniharude ennakarendamise näol;
- 3) kohalike loodusvarade ekstensiivne röövellik kasutamine;
- 4) põliselanikkonna assimileerimisele suunatud töökohtade- ja migratsioonipoliitika ning
- 5) seniste majandussidemete läbilõikamine ja Eesti isoleerimine maailmamajandusest.

Olemuslikult väljendus Eesti muut(u)mine N Liidu rahvamajanduse koostisosaks varasema iseseisvale riigile omase rahvuskeskse arenguideoe eitamises ja totalitaarse direktiivsele keskplaneerimisele toetuva (nn sotsialistliku) majanduskorra kehtestamises, mis seisnes N Liidus 1930. a-tel rakendatud majandusmudeli mehhaanilises ülevõtmises vastukaaluks senisele valdavalt turupõhisele regulatsioonile. Kogu ühiskonda läbinud natsionaliseerimisega eemaldati tootjad tootmisvahendeist (Eestis domineerisid nimelt väikeettevõtted, kus omanik oli ühtlasi tööandjaks iseendale), Eesti majandus aga maailmamajandusest. Siinsed loodusvarad, tootmisvõimsused ja finantsressursid allutati otseselt N Liidu keskvõimu taotlustele.

Eesti majanduse kohest allutamist N Liidu keskvõimu hegemonistlikele huvidele iseloomustavad põhimõttelised nihked väliskaubanduse geograafilises struktuuris. II maailmasõja puhkemisest 1939. a. sügisel vältimatult johtunud väliskaubanduse orienteerumine Saksamaale ja N Liidule elas peatselt üle veelkordse muutuse – ajavahemikus 1940. a. augustist sama aasta novembrini läks vastsest “Eesti NSV”-st väljaveetud toodangust 84,3% N Liidu siseturule (Tabel 1). Taoline ida- ja läänekaubanduse vahekord jäi iseloomustama kogu järgnevat nõukogude perioodi.

Tabel 1. II maailmasõja puhkemisest ja NSV Liidu koosseisu inkorporeerimisest johtunud nihked Eesti väliskaubanduse geograafilises jaotumuses (protsentides)²⁵²

	1938	1939	1939	1940	1940
		I–VII	IX–XII	I–VII	VIII–
XI					
Eksport:					
Suurbritannia	34,0	37,9	3,0	0,7	-
Saksamaa	31,4	30,0	46,1	49,6	12,5
Soome	5,6	5,2	8,1	6,1	0,1
USA	4,4	3,3	10,0	0,0	0,0

²⁵² Allikad: Eesti Statistika Kuukiri, 1939...1940; ERA, f. 1831, n. 1, s. 4523 (september 1939 – november 1940).

Rootsi	4,3	4,8	11,5	5,2	2,0
NSV Liit	4,2	3,4	8,2	22,6	84,3*
Muud	16,1	15,4	13,1	15,8	1,1
Import:					
Saksamaa	31,1	32,5	52,0	49,6	22,9
Suurbritannia	17,9	20,4	5,6	1,6	0,3
Rootsi	8,2	5,5	3,2	3,3	2,3
USA	6,6	8,0	6,8	4,4	1,7
NSV Liit	4,9	3,6	8,7	19,8	61,2*
Soome	4,4	3,5	4,0	1,2	1,2
Muud	26,9	26,5	19,7	20,1	10,4

* K.a Läti ja Leedu.

Eesti okupeerimine ja inkorporeerimine N. Liidu koosseisu tõi endaga kohe kaasa ressursside tasakaalustamata väljaveo: juunis-juulis 1940 ületas veel formaalselt iseseisva Eesti eksport! N Liitu impordi sealt 96,1% võrra (vastavalt 5,7 ja 2,9 milj. kr) ning juba inkorporeerituna järgneval 4 kuul 39,5% võrra (vastavalt 31,0 ja 22,2 milj. kr). Vaatamata kõikvõimalikele aktsioonidele (tööpäeva pikendamine, administratiivne sund jms) andis esimene Nõuk. võimu aasta ka tagasilöögi tootmismahitudes. Kahjuks on aga just esimese Nõuk., aga ka Saksa okupatsiooni aastad, jäänud vahest et isegi kõige vähem uuritud perioodiks Eesti majandusajaloos, mille kohta puudub teatavasti pea igasugune arvestatav statistiline teave. Statistika ja majandusanalüüsi sobimatusest uuele võimule räägib seegi, et Eesti inkorporeerimine N. Liitu lõpetas koheselt nii “Eesti Statistika Kuukirja” kui ka ajakirja “Konjunktuur” ilmumise.

Kahetsusega tuleb tõdeda, et selle perioodi majanduse käsitlustest on jäänud ületamatuiks koguteoses “Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” ilmunud ülevaateartiklid, mis olid otseselt suunatud esimese Nõuk. okupatsiooni poolt Eesti majandusele tekitatud kahju selgitamisele.²⁵³ Seetõttu tuleb nüüdki paratamatult piirduda Harald Nurga toonase kokkuvõtliku tõdemusega: “Seda kaotust pole materiaalselt üldse võimalik hinnata ega ka asendada. Hävitati kõik eesti rahva hoiused ja muud säästud. Tööstuskäitistes monteeriti maha masinad ja viidi N. Liitu ... Enne maalt taganemist hävitas punaarmee palju tööstusettevõtteid, jõujaamu, transpordivahendeid, inventari, kariloomi ning elumaju nii linnades kui ka maal ... Suured kogused eesti kaupu veeresid ühegi reaalse vastutasuta N. Liitu. Eesti lülitati täielikult välja vabas maailmas toimuvast normaalsest majanduslikust, tehnilisest ja kultuurilisest arengust. Kõigi nende kahjude umbkaudnegi arvestamine – niivõrd, kuivõrd see üldse on võimalik – nõuaks ulatuslikke eriuurimusi.”²⁵⁴

Vahetust sõjategevusest ja “varade evakueerimisest” nii itta kui läände aastail 1941–1944 johtunud otseseid sõjakahjusid hinnati N. Liidus tollases väeringus ametlikult 16 mrd rublale. Väidetavalt hävis sõja käigus 45% Eesti tööstuse tootmisvõimsustest (sh 90% kütusetööstuse, 75 tekstiilitööstuse, 60 metsa-, puidu-, tselluloosi- ja paberitööstuse, 55 keemiatööstuse ning 35 masina- ja metallitööstuse

²⁵³ Kõll, 1956; Nurk, 1956 ja 1959; Nõu, 1956.

²⁵⁴ Nurk, 1956, 127.

tootmisvõimsustest).²⁵⁵ Põllumajanduses vähenes veiste arv aastail 1941–45 24,0% (sh lehmade arv 43,6, sigade arv 38,5 ja hobuste arv 19,0.²⁵⁶ Neisse, eriti tööstust puudutatavatesse numbritesse tuleb suhtuda siiski eelarvamuslikult. Nimelt sõltus sõjareparatsioonide suurus “üleskirjutatud” kahjude suuruselt, mistõttu N. Liit (aga ka üksikud majandusorganisatsioonid) olid enesestmõistetavalt huvitatud sõjakahjude võimalikult suurematena näitamisest.

Analoogseid hinnanguid, seda eeskätt põllumajandusele aastail 1940–41 tekitatud kahjude osas, on esitatud 1943. a. ilmunud koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta”. Arvestuste kohaselt moodustas põllumajandusele esimese Nõuk. võimu aastaga tekitatud otsene kahju umbes 200 mlj riigimarka, kusjuures sellesse summasse polnud arvatud ühistegevusele põhjustatud kaotusi. Otsesele kahjule, mis seisnes tõukarja ja hobuste “evakueerimises”, talude mahapõletamises ja tootmisvahendite hävitamises, kaasnesid Nõuk. maareformi järelmina kaudsed kahjud, mis avaldusid segipaisatud külvikordades, loomade arvu vähenemise tõttu esile kutsutud puudulikus väetamises, põllumajanduse tootmisvõime üleüldises halvamises järgnevatel aastateks jms.²⁵⁷

2.1. “Vennasvabariikide vennalik abi”

Sõjapurustuste likvideerimine võimaldas N. Liidu keskvalitsusel oma taotlusi Eestis varjata eufemistliku vennasvabariikide vennaliku abi sildiga. Majanduse sõjajärgne taastamine, mis vältimatult nõudis suuri kulutusi, pakkus omakorda soodsa võimaluse Eesti majandusstruktuuri üleliidulistest huvidest lähtuvaks ümberkorraldamiseks. Formaalselt nähti Eestile IV viisaastaku (1946–50) plaaniga ette 3,5 mrd (tollase) rubla ulatuses riiklikke kapitaalmahutusi. Seda oli 1,7...2,9 korda rohkem kui rahvaarvult suurematele Lätile, Leedule, Moldaaviale, Armeeniale, Kirgiisiale, Tadžikistanile ja Turkmeeniale. Arvestatuna 1 elaniku kohta ületasid kapitaalmahutused Eesti rahvamajanduse aastail 1945–50 üleliidulise keskmise 30%, aastail 1951–55 17% võrra – 1.07.1955.a. hindades.²⁵⁸

Kust need kapitaalmahutused pärinesid (mil määral teeniti see raha välja Eestis endas või saadi keskvalitsuse poolt võõrandatuna teistelt liiduvabariikidelt ja sõjareparatsioonidena), on teadmata. Pealegi polnud raha päritolu direktiivset jaotussüsteemi fetišeerivas ühiskonnas oluline. Enesestmõistetavalt ei seisnud Eesti majanduse eelisfinantseerimise taga tol ajal mingid paljuräägitud altruistlikud kaalutlused ja taotlused, vaid keskvalitsuse konkreetsed poliitilised ja majanduslikud eesmärgid. Need kapitaalmahutused said otseselt Eesti koloniseerimise vahendiks. Tollane ENSV MN esimees Arnold Veimer on öelnud: “Nõukogude Liidu valitsus, **lähtudes stalinlikust rahvuspoliitikast**, abistab omakasupüüdmata ja suurejooneliselt üksikuid mahajäänud liiduvabariike või **teostab suurejoonelisi ehitustöid, mis tuleb kasuks kogu Nõukogude Liidule** ning seega ka sellele liiduvabariigile, kelle territooriumil seda ehitustööd teostatakse ... (Eestile) on eraldatud mitte ainult miljardilised rahasummad, **vaid ka ehitusorganisatsioonid, kes seda ehitustööd suurel määral teostavad**, ning tehnika, mille abil neid ehitustöid teostatakse (minu **rõhutatud** – K.K.).”²⁵⁹ Taoliste “ehitusorganisatsioonide” eraldamine – muide, Eesti põlevkivivarude hõivamisega seotud töödest pidi poole teostama NKVD –²⁶⁰ avaldus esimeses kolonistide laines. Arvutused näitavad, et Eesti

²⁵⁵ Eesti NSV ajalugu, 1971, 569.

²⁵⁶ Tõnurist, 1967, 16.

²⁵⁷ Eesti rahva kannatuste aasta, 1995, 832–834; vt ka: Nõu, 1956.

²⁵⁸ Narodnoje hozjajstvo SSSR v 1958 godu, 1959, 627, 631.

²⁵⁹ Veimer, 1949, 51–52.

²⁶⁰ O gazifikatsii Leningrada, 1945, 37.

linnarahvastiku veerandmiljonilisest juurdekasvust aastail 1945–50 – 267 000-lt 516 000-ni – langes sisserännu, s.o peamiselt muulastest kolonistide arvele vähemalt 90%.²⁶¹

Juhan Talve (*alias* Sirje Sinilind) on sellisele investeerimislahkusele andnud lihtsa seletuse: “Millest selline altruism Eesti vastu. **Tegelikult oli tegemist nõukogude koloniaalvõimu majandusliku sissemarsiga Eestisse** (minu rõhutatud – K.K.).”²⁶²

Majanduslikus mõttes soosisid Eesti majanduse liidukeskset arendamist suhteliselt hästi väljaarenenud tootmisliku ja sotsiaalse infrastruktuuri olemasolu, ajaloolised tootmistraditsioonid ning kõrge töökultuur. Ligitõmbavaiks osutusid kergesti kättesaadavad loodusvarad (eelkõige põlevkivi ja mets) ning idapoolsete naaberaladega võrreldes kõrgem elatustase. Sellest tulenevalt oli kapitaalmahutuste tegemine Eestisse odavam ja ühtlasi seotud väiksema majandusliku riskiga kui seda enamiku N. Liidu “vanade” piirkondade puhul. Samal ajal jäi Eesti oma geograafilisest asendist johtuvalt ette Saksamaa jt riikide reparatsioonitarnetele. Kõige kaalukamaks majanduslikuks välisteguriks Eesti rahvamajanduse sõjajärgsel “arendamisel” tuleb siiski lugeda Leningradi lähedust, mis ühtlasi kujundas industrialiseerimise põlevkivikeskse suunitluse.

2.3. Eesti muutmine Leningradi tagamaaks

Eesmärk muuta Eesti majanduslikus (loomulikult ka poliitilises) mõttes Leningradi tagamaaks, oli vahest kõige olulisem põhjus, miks Eesti pälvis teiste toonaste liiduvabariikide seas keskvõimu erilise tähelepanu. Eeskätt avaldus see siinsete põlevkivileiukohtade forsseeritud kasutuselevõttus varustamiseks Leningradi elanikkonda põlevkivigaasi ning tööstust ja transporti põlevkivist toodetava vedelkütusega. See suund fikseeriti juba N Liidu Riikliku Kaitsekomitee määruses “Eesti NSV ja Leningradi oblasti põlevkivitööstuse taastamisest ja arendamisest ning Leningradi varustamisest gaasiga” (10. VI 1945).²⁶³

Eesti majandusse aastaiks 1946–50 plaanitud kapitaalmahutustest 3,5 mrd rubla mahus kavandati 40% suunata järkjärgult üleliidulisse alluvusse viidud põlevkivitööstusesse, tööstusesse üldse aga üle 60%. Õnneks jäi selle viisaastaku kapitaalmahutuste plaan täitmata nii tervikuna (kogu rahvamajanduse ulatuses täideti see 64,2% ulatuses) kui ka põlevkivitööstuses. 1950. a-ks plaanitud 8,4 mlj tonni põlevkivi asemel kaevandati 3,5 mlj. Seejuures langes kõigist Eestis aastail 1946–50 tehtud kapitaalmahutustest liidulise alluvusega majanduse osaks 65,8% ja nn liidulis-vabariikliku alluvusega majandusele 18,4% (Tabel 2). Kõigist tööstuslikest kapitaalmahutustest suunati omakorda pool põlevkivitööstusesse – 1946. ja 1950. a. näiteks vastavalt 58 ja 42%.

Tabel 2. Kapitaalmahutuste ametkondlik struktuur 1945–50 (1945. a. hindades, protsentides)²⁶⁴

1945	1946	1947	1948	1949
1950	1946–50			

²⁶¹ Eesti NSV ajalugu, 1971, 601.

²⁶² Sinilind, 1983, 37.

²⁶³ O gazifikatsii Leningrada, 1945.

²⁶⁴ Allikas: Brandt, 1957, 83; Veimer, Korrovits, 1952, 83.

Liidulise alluvusega majandus	53,2		59,8		68,0
75,6	62,6	56,2	65,8		
Liidulis-vabariikliku alluvusega					
majandus					19,4
19,6	15,0	12,4	20,9	28,1	18,4
Vabariikliku alluvusega					
majandus					27,4
20,6	17,0	12,0	16,5	15,7	15,8

Taolise “altruistliku”, eeskätt siinsete põlevkivivarude hõlvamisele suunatud eelisinvesteeringu kaks peamist eesmärki oli seejuures:

1. **Eksterritoriaalse majandussektori loomine Eestis**, mida iseloomustasid otsealluvus keskvoimule ja orienteeritus väljaveole ning väljaveetavale toodangule kehtestatud madalad hinnad. Nii näiteks jõudis Kohtla-Järvel toodetud põlevkivigaas torujuhet pidi Leningradi 1948. a., Tallinna alles 1953. Isegi veel 1961. a. läks toodetud põlevkivigaasist Leningradi 62,5%, s.o. 333 mlj m³. Mida tähendas Eesti põlevkivigaas Leningradile ja Eestile endale, võiks iseloomustada tollase ENSV TA Majanduse Instituudi teaduri Dmitri Kuznetsovi poolt uhkusega esitatud faktidega: 1954. a. lõpuks oli Leningradis Eesti põlevkivi baasil gasifitseeritud üle 227 000 korteri, kus elas 2,5 mlj inimest, seevastu Tallinnas oli 1. XI 1955 seisuga gasifitseeritud 6 041 korterit, s.t põlevkivigaasi tarbijaiks oli 28 000 tallinlast ehk üksnes sajandik vastavast leningradlaste arvust. Tema sõnutsi said “Leningradi elanikud korterite gasifitseerimisest suurt kasu, kuna gaasi kasutamine tuleb leningradlastel teiste kütuseliikidega võrreldes 4–5 korda odavam. Leningradi elanikud said ajavahemikus 1948. a.–1954. a. gasifitseerimise arvel üle 400 mlj rubla kokkuhoidu.” Leningradi gasifitseerimisega lahendati tunduval määral küsimus linna vabastamisest kaugelt kohaleveetavast kallist küttest. Ainuüksi 1953. a. asendas põlevkivigaas Leningradis üle 265 000 tonni tingkütet, sellest 160 000 tonni petrooliumi tingküttes (114 000 tonni natuuras) ja 55000 tonni sütt tingküttes (80000 tonni Petšoori sütt).²⁶⁵ Ta lisab, et “Eesti põlevkivi kasutatakse küttena Pihkva soojuselektrijaamas, Riia, Vilniuse, Kaunase ning Läti ja Leedu teiste linnade, aga samuti ka Leningradi oblasti linnade tehastes ja vabrikutes”.²⁶⁶ Ehk teisiti öeldes, toonased “Eestile eraldatud kapitaalvahetused” maksti kinni väljaveetud põlevkivi ja selle töötlemisega, ilma et Eesti sellest mingit kasu oleks saanud.

2. **Kohaliku elanikkonna assimileerimine**, mille teostamise vahendiks sai Eesti majanduse „sotsialistlik” industrialiseerimine. Nagu juba eespool mainitud, andis Eesti linnarahvastiku veerandmiljonilisest juurdekasvust aastail 1945–50 sisseränd, s.o. valdavalt muulaste juurdetulek (väh. 90%). Üldse langes Eesti rahvaarvu juurdekasvust 478 800 inimese võrra aastail 1951–89 sisserännu osaks 25400 ehk 5,2% (Tabel 3).

Tabel 3. Eesti rahvastiku juurdekasv aastail 1951–1989 (tuhandetes)²⁶⁷

	Kokku	Sellest:
--	-------	----------

²⁶⁵ Kuznetsov, 1956, 63.

²⁶⁶ Samas, 63.

²⁶⁷ Allikas: Statistika aastaraamat 1991, 1991, 4, 37 (autori arvutused).

	loomulik juurdekasv	migratsiooniline juurdekasv
1951–1955	30,5	58,5
28,0		
1956–1960	34,2	59,7
25,5		
1961–1965	31,9	75,1
43,2		
1966–1970	27,4	76,3
48,9		
1971–1975	29,8	62,8
33,0		
1976–1980	21,2	42,8
21,6		
1981–1985	25,2	51,2
26,0		
1986–1989	25,2	52,4
27,2		
1951–1989	225,4	478,8
253,4		

Põhirõhk oli seejuures asetatud Kirde-Eesti elanikkonna rahvusliku struktuuri sihipärasele muutmisele, mille olemust iseloomustavad kujukalt kas või tollase EKP Narva Linnakomitee sekretäri Jerjomini süüdistused “Kreenholmi Manufaktuuri” asedirektori Volkovi aadressil: “Kreenholmi asedirektor sm Volkov kaebas oma kirjavahetuses EK(b)P Keskkomitee endise juhtkonnaga selle üle, et Narvas ei eraldata elamispiinda nn “endistele” narvakatele. On teada, et kõrvuti tuhandete ausate töönimestega elas enne 1940. aastat Narvas mitte just vähe valgekaartlasi, spioone ja ekspluataatoreid, keda nõukogude Narva näha ei soovi. Seevastu **leningradlastele, novgorodlastele, pihkvalastele ja teistele ausatele nõukogude patriootidele** (minu rõhutatud – K.K.), kes kandsid kogu sõja raskust, kogu viletsust ja häda, anda elamispiinda ja muid hüvesid pärast seda, kui on rahuldatud nn “vanade” narvakate isu.”²⁶⁸

Iseküsimus on muidugi see, millises ulatuses peideti tol korral põlevkivi taha soov asuda diktioneemakildast tootma uraani, mis tõi endaga kaasa tööjõu sisseveo (sh

²⁶⁸ “Narvskij rabotšij”, 25.04.1950.

Sillamäe muutmise suletud linnaks), täiendavad investeeringud energeetikasse ja eestlastest vaba lojalse ümbruse loomise Kirde-Eestis.²⁶⁹

2.4. Struktuursed nihked majanduses

Seega pandi juba esimese sõjajärgse viisaastakuga Eestis alus selgelt üleliidulisi vajadusi järgivale tootmisstruktuurile, kusjuures nii tootmises kasutatavate ressursside kui toodangu jaotus oli liidukeskselt ette määratud. Likvideeriti Eesti rahvamajanduse funktsionaalne ja organisatsiooniline terviklikkus. N. Liidu rahvamajanduse unitaar-ametkondlik ülesehitatus, rahvamajanduslike optimeerivate struktuurikriteeriumide (administratiivsed voluntaristlikult kehtestatud hinnad!) puudumine ning fetišeeritud direktiivse keskpioneerimise vastandamine majanduse igasugusele isereguleeruvusele neelas seejuures tootmise selektiivse arendamisega taotletud efekti. Samas muudeti Eesti majandus maailmamajanduse suhtes suletud majanduseks.

Tervikuna võib Eesti nõukoguliku majanduse sõjajärgses arengus eristada vähemalt kolme mõneti eriilmelist perioodi:

- 1) sõja lõpp – 1950. aastate keskpaik;
- 2) 1950. aastate keskpaik – 1960. aastate keskpaik ning
- 3) 1960. aastate keskpaik – 1989.

Igat neist perioodidest iseloomustavad oma poliitilis-majanduslik ideoloogia ning kvantitatiivsed struktuuriprioriteedid. Sellise jaotuse korral võib eelnevalt iseloomustatud esimest sõjajärgset kümnendit vaadelda N. Liidu 1930. a-te majandusmudeli pea üks-ühese juurutamise aastatena Eestis. Aastaid 1957–64, s.o nn rahvamajandusnõukogu-aega võiks seevastu vaadelda tinglikult Eesti rahvamajanduse vabariigikeskset juhtimist ja erinevate rahvamajandusharude tasakaalustatud arendamist taotleva perioodina (seda loomulikult niivõrd, kui võrd see võis kõne alla tulla totalitaarses majandussüsteemis). Rahvamajandusnõukogu likvideerimisega 1965. a. alanud perioodi Eesti rahvamajandus oli juba rõhutatult üleliidulisi vajadusi järgiv majandus. Eesti rahvamajandus muudeti ülimalt abstraheeritud mõisteks, Eestimaal paikneva majanduskonglomeraadi sünonüümiks. Eesti oma rahvamajanduse puudumine seadustati ENSV viimases konstitutsioonis (1978), mille § 16 järgi oli “Eesti NSV majandus koostisosa ühtsest rahvamajanduskompleksist, mis **hõlmab kõik ühiskondliku tootmise, jaotuse ja vahetuse lülid NSV Liidu territooriumil** (minu rõhutatud – K.K.)”. Niisiis defineeriti Eesti rahvamajandust põhiseaduslikult n.ö väljastpoolt lähtuvalt.

Nagu juba öeldud, suunati aastail 1946–50 tööstusesse 38% kõigist kapitaalmahutustest (hilisematel viisaastakutel 29–35%), kusjuures tööstuslike ja põllumajanduslike kapitaalmahutuste suhe oli näiteks 6,6:1. Seega oli Eesti rahvamajanduse nn sotsialistliku rekonstrueerimise lähtekohaks industrialiseerimine, mis tootmislikust küljest oli põlevkivikeskne, poliitilis-organisatsioonilisest küljest aga liidukeskne. Eesti kujunes oma rahvamajanduse olemuselt üsna kiiresti industriaal-agraarmaaks (ka Eesti Vabariik oli endale 1930. a-te lõpul seadnud samasuguse sihi), kusjuures 1980. a-te lõpuks võis tööstuses ja põllumajanduses rakendatute kõrge osatähtsuse ning tertsiaarse sektori arenematus põhjal tõdeda Eesti paari-kolmekümneaastast mahajäämust Skandinaavia maadest (Tabel 4).

Eelisinvesteeringud tagas kütusetööstusele a-il 1946–50 tööstusharuti küll kõrgeima toodangu kasvutempo (6,7 korda tollastes püsivhindades), kuid haru enda osatähtsus Eesti tööstuse kogutoodangus küündis sellele vaatamata vaevu 10%

²⁶⁹ Vt näit. Vsevirov, 2001 ja Maremäe, 2000 ja 2003.

piirimaile, sest maapõues olev põlevkivi ei maksnud siis ega hiljemgi midagi (põlevkivi kaevandava tööstuse tootmiskulude struktuuris moodustasid toore ja põhimaterjalid näiteks 1955. a. vaid 0,5%.²⁷⁰ Kaudselt olid vähemal või suuremal määral põlevkivisuunitlusega ka elektroenergeetikasse, masina- ja metallitööstusesse ning ehitusmaterjalitööstusesse tehtud kapitaalvahutused. Üldse langes 1950. a. põlevkivitööstuse osaks 24,9% Eesti tööstuse tootmispõhifondidest, 1955. a. 24,0%.²⁷¹

Kõrvuti kütusetööstusega suurenes aastail 1946–55 ennaktempos veel kergetööstuse (“Kreenholmi Manufaktuuri” ja “Balti Manufaktuuri” taastamine ja laiendamine toimus eelkõige üleliidulist tarbijat silmas pidades), ehitusmaterjali-, masina- ja metallitööstuse ning keemiatööstuse toodangu väljalase. Iseloomustamaks Eesti tööstuse tootmisstruktuuri muutusi neil ja hilisematel aastatel on toodud tabel 5. Siinkohal tuleb rõhutada, et Eesti tööstust puudutavad arvandmed hõlmavad üksnes n.ö tsiviiltööstust. Otseselt sõjatööstuse, mis võrreldes teiste liiduvabariikidega oli Eestis siiski võrdlemisi tagasihoidlikult esindatud, kohta igasugune statistiline info puudub.

Tabel 4. Majanduslikult aktiivse rahvastiku jaotumise muutumine Eestis ja mõnedes võrdlusriikides (protsentides, kokku 100%)²⁷²

Põllumajandus, Teenindavad	Mäendus,	
metsandus, harud	tööstus,	
kalandus	energeetika,	
	ehitus	
Eesti	1960	
26,5	38,9	
34,6		
	1970	
16,1	44,4	
39,5		
	1980	
13,9	43,0	
43,1		
	1990	
12,7	42,5	
44,8		

²⁷⁰ Eesti NSV rahvamajandus, 1957, 68.

²⁷¹ Samas, 32.

²⁷² Allikas: Eesti NSV rahvamajandus (vastavad aastad); Statistika aastaraamat 1991, 1991, 60; Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992, 1992, 21, 237–238.

Soome		1970	
22,6		34,6	
42,8			
			1990
8,4		31,0	
60,6			
Rootsi		1970	
8,1		38,4	
53,5			
			1990
3,3		29,2	
67,5			
Norra		1970	
13,9		37,3	
48,8			
			1990
6,5		24,7	
68,8			
Saksamaa LV		1970	7,5
	48,9		43,6
			1990
3,6		40,6	
55,8			
Austria		1970	
14,5		42,3	
43,2			
			1990
7,9		36,8	
55,3			
Šveits		1970	
8,6		46,0	
45,4			
			1990
5,5		35,0	
59,5			
Poola		1990	
25,8		37,3	
36,9			
Tšehhoslovakkia		1990	11,2
	45,2		43,6
Ungari		1990	
18,8		35,4	
45,8			
NSV Liit		1990	18,2
	38,4		43,4

Ühtlasi viidi Eesti industrialiseerimine läbi teiste majandusharude, eeskätt põllumajanduse, ning loomulikult elanikkonna madala ostujõu arvel. Põllumajanduses sel perioodil aset leidnud sündmustest-uuendustest tuleb eelkõige märkida 1944.–47. a. vastuolulist maareformi, 1947. a-st nn kulaklike talude suhtes rakendatud kõrgendatud maksustamisele põhinenud efektiivse põllumajanduse väljasuretamise poliitikat ning põhiliselt aastail 1949–1950 läbiviidud sundkollektiviseerimist. Otseste sõjakaotuste ja põllumajanduse “sotsialistliku ümberkorraldamise” tagajärjena moodustas 1955. a-l kogu külvipind 1940. a. tasemest 85,2%, veiste arv 82,4% (sealhulgas lehmade arv 65,7%), ning sigade arv 86,7%. Lihatoodang vähenes neil aastail 14,6 ja piimatoodang 28,6% võrra.²⁷³

Nõukogulik maa- ja põllumajandusreform oli üheselt allutatud ideoloogilistele taotlustele. Samal ajal kui tõdeti väiketalude paratamatut perspektiivivust, osutus hirm kapitalismi taassünni ees Eestiski suuremaks hirmust võimaliku nälja ees. Edgar Tõnurist, kes oli aastail 1961–79 ENSV MN esimehe I asetäitja, on tunnistanud, et Eesti toonastes oludes pidanuks talu kogu põllumajanduslik maa olema vähemalt 45–60 hektarit, kuid möönab toimunut õigustades, et “lasta maa uuesti koonduda sellistesse ja veelgi suurematesse eramajapidamistesse **oleks tähendanud uut kapitalistlikku diferentseerumist külas kõigi sellega kaasnevate pahedega, eelkõige aga töölisklassi ja talurahva liidust loobumist ning põllumajanduse kapitalistlikule arenemisteele suunamist** (minu rõhutatud – K.K.).”²⁷⁴ Sellest tulenevalt tuli tema sõnutsi “administratiivsete ja majanduslike abinõudega rangelt piirata kulaklike majapidamiste kasvu, samuti jälgida, et keskmike hulgast ei võrsuks uusi kulakuid”.²⁷⁵

Tabel 5. Eesti tsiviiltööstuse toodangu struktuur aastail 1945–1989 (A – vastava aasta püsivhindades, B – 1985. aasta hindades; protsentides)*

	1950 1985	1960 1989	1970	1975	1980	
Tööstus kokku					100	100
100	100	100	100	100	100	
sealhulgas						
elektroenergeetika			A	2,6	2,8	
5,3	5,5	5,2	5,5	5,1		B
1		2	6,4	6,5	6,2	
5,3	4,7					
kütusetööstus				A	8,7	
7,4	5,5	5,8	6,4	6,1	2,2**	
8		6	5,9	6,2	6,8	B
6,1	5,5					

²⁷³ Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul, 1960, 41–43.

²⁷⁴ Tõnurist, 1967, 20–21.

²⁷⁵ Samas, 20.

keemiatööstus				A		1,8
2,4	3,1	3,2	3,2	3,4		7,8**
						B
2		3	3,1	3,1		3,1
3,4	3,3					
masina- ja metallitööstus			A	12,6	13,8	
14,3	16,4	17,5	16,2	16,5		
						B
5		6	10,5	12,2		14,4
16,0	17,2					
metsa-, puidu-, tselluloosi- A			14,6	9,7		8,2
7,6	7,4	8,3	8,8			
ja paberitööstus				B	16	
11	8,7	8,0		7,9	8,4	9,0
ehitusmaterjalitööstus			A	3,9		4,1
4,6	4,5	4,0	4,3	4,3		
						B
3		4	4,8	4,7		4,4
4,3	4,4					
kergetööstus				A		20,9
27,2	23,2	20,0	21,2	23,1		22,7
						B
31		35	28,2	24,5		23,4
23,1	22,7					
toiduainetööstus				A	30,5	
29,5	30,2	30,8	28,1	26,3		25,0
						B
34		33	30,4	30,5		28,0
27,2	26,0					

* Read "A" on toodud vastava aasta püsivhindades,²⁷⁶ read "B" on toodud 1985. a. tegelikes hindades.²⁷⁷

** Harude sisestruktuur muutus.

Et ideoloogilised kaalutlused kaalusid põllumajanduses üles majandusliku lähenemise, näitab seegi, et vaatamata põllumajandust haaranud totaalsele riigistamisele ja kollektiviseerimisele (1957. a-ks oli talumajapidamistest kollektiviseeritud nimelt 99,3%), osutus ühiskonnastatud sektori osatähtsus põllumajandustoodangus veel isegi 1950. a-te lõpul enam kui tagasihoidlikuks (Tabel 6).

Äärmuslikest administratiivselt kujundatud hinnakäaridest tööstus- ja põllumajandustoodangu vahel räägib kas või selline neil aegadel üpris sageli reklaamitud "fakt", et 1950. a-te algul andis tööstus üle 80% Eesti rahvamajanduse

²⁷⁶ 1950 ja 1960: EE 2, 1987, 321; 1970–1989: Eesti tööstus, 1990, 17.

²⁷⁷ Autori arvutused.

kogutoodangust.²⁷⁸ Otseselt avaldus see põllumajandussaaduste kehtestatud ülimadalates varumishindades.

Taolise Eesti industrialiseerimise on Rein Taagepera 1983. a. võtnud kokku sõnadega (osundatud 1997. a. ilmunud eestikeelse tõlke järgi): “See oli tööstus, mis põhines Vene investeringutel ja Vene tööjõul, keda juhtisid venelased vastavalt venelaste poolt seatud eesmärkidele, kus suur osa toorainest veeti sisse Venemaalt ja suurem osa toodangust viidi välja Venemaale. Kogu seda etendust kutsuti aga Baltikumi tööstuse kasvuks, kuna Nõukogude Liidu võimud otsustasid seda läbi viia Baltikumi pinnal.”²⁷⁹ Arnold Purre sõnusti oli “kogu üsnagi suurest nõukogude tööstusest Eesti territooriumil eesti rahval ainult nii palju kasu, et ta leiab tööd ning võib end saadud palgaga ülal pidada”.²⁸⁰ **Iseküsimus on muidugi see, millise elatustaseme tollane palk tagas ja seda võrdluses kas või Soomega.** Enesestmõistetavalt ei langenud eksiilis antud hinnangud, **ka need olid suuresti puhtemotsionaalsed**, kokku koduse ideoloogilise ülistuslauluga Eesti nõukoguliku majanduse edusammudele.

Tabel 6. Mõnede põllumajandussaaduste tootmise “sotsiaalne” struktuur aastail 1950–1958²⁸¹

1955	1958	1950
Liha (tuh.t)		
111,3	82,1	95,2
sealhulgas		
sovhoosid jt riiklikud majandid		
8,0	10,5	17,8
kolhoosid		
26,8	15,5	26,0
eraisikute isiklikud abimajapidamised, talud		58,6
58,7		66,7
Piim (tuh.t)		
734,0	508,0	558,1
sealhulgas		
sovhoosid jt riiklikud majandid		
47,6	54,1	99,9

²⁷⁸ Šustikov, 1955, 14; Brandt, 1956, 34.

²⁷⁹ Misiunas, Taagepera, 1997, 109.

²⁸⁰ Purre, 1965, 155.

²⁸¹ Allikas: Narodnoje hozjajstvo Estonskoj SSR za 1958 god, 1959, 82–84.

kolhoosid			
	178,3		188,6
263,3			
eraisikute isiklikud abimajapidamised, talud			282,1
315,4		370,8	
Munad (milj.tk)			
	121,7		146,7
188,0			
sealhulgas			
sovhoosid jt riiklikud majandid			
2,1	5,1		12,5
kolhoosid			
	12,3		24,0
32,4			
eraisikute isiklikud abimajapidamised, talud			107,3
117,6		143,1	

2.5. Näiline majandusautonoomia

1957. a. toimus N. Liidus üleminek varasemalt puhtametkondlikult juhtimissüsteemilt territoriaalse juhtimise prioriteetsust taotlenud rahvamajandusnõukogude süsteemile. Territoriaalse printsiibi esiplaanile nihutamine rahvamajanduse juhtimisel N. Liidus (nn Hruštšovi mudel) eeldas uut lähenemist majandusideoloogia ja -strateegia kujundamisel ka kohapeal. Ametlikul tasandil on Arnold Veimer, kes oli ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimees kogu selle eksisteerimise aja vältel, tollased taotlused sõnastanud järgmiselt: "... meie ees seisab probleem vabariigi rahvamajanduse komplekssest väljaarendamisest, meil tuleb analüüsida, millised rahvamajandusharud omavad meil eeldusi välja kasvada üleliidulist tähtsust omavateks ja millised rahvamajandusharud on määratud ainult vabariigi töötajaskonna elukondlikke vajadusi rahuldama. ... meie ees seisab ülesanne kriitiliselt analüüsida väljakujunenud tööstuse struktuuri, tema profiili, et seda teadlikult ja järjekindlalt edasi arendada, lähtudes sotsialistlikest tootlike jõudude paigutamise seadustest."²⁸²

Kõigele vaatamata ei muutnud Rahvamajanduse Nõukogu moodustamine Eesti rahvamajandust oluliselt "vabariiklikumaks". Pigem vastupidi, sest "Eesti NSV" degradeeriti majanduslikus kontekstis sageli "Eesti administratiivseks majandusrajooniks". Ka ses suhtes paistis silma Arnold Veimer, kelle 1961. aastal ilmunud monograafia kannab pealkirja "Kompleksnoje razvitije i spetsializatsija Estonskogo ekonomitšeskogo administrativnogo rajona",²⁸³ mida ta aasta hiljem kaitses doktoriväitekirjana. Kas või see võiks olla õigustus Arnold Purre hinnangule: "Propagandistid said N. Liidu tööstuse juhtimise reorganiseerimisega hea teema. Nad hakkasid seletama, et Eesti NSV oli täiesti iseseisev, kuid nüüd rahvamajandusnõukogu juhtimisega on muutunud veelgi iseseisvamaks".²⁸⁴ Raul Renteri sõnutsi seisnes suurim erinevus varasemast vahest selles, et nn Venemaa-

²⁸² Veimer, 1958, 92–93.

²⁸³ Veimer, 1961.

²⁸⁴ Purre, 1965, 112.

eestlaste asemel “pääsesid pärast NLKP XX kongressi ja sellele järgnenud sündmusi taas võimufääri kohalikud revolutsionäärid ja siinsed konjunktuurikommunistid”.²⁸⁵

Kuigi tegelikult muutis nn Hruštšovi mudel nõukogulik-totalitaarse majanduse juhtimissüsteemi vähe, on just rahvamajandusnõukogu aeg (1957–64) olnud tagantjärele vaadatuna suhteliselt kõige edukam kogu nõukogude perioodi taustal. **Samas tuleb arvestada, et see oli majanduse puhtekstensiivse arendamise periood.** Kõrvuti vaieldamatute edusammudega tööstuses (neil aastail loodi Eestis tolle aja mõistes kaasaegne elektroenergeetika ja masinaehitus), jõuti siis lõpuks ka edasimineku põllumajanduses. Nimelt saavutas Eesti põllumajandus 1950. a-te lõpus tootmismahult sõjaeelse taseme, mis 1965. a-ks ületati 1,3-kordselt. Sellele vaatamata, et ka nende aastate kapitaalmahutused orienteeriti eelkõige väljavedavatele harudele (tööstuslikest kapitaalmahutustest läks 1960. ja 1965. a. vastavalt 58 ja 61% sellistesse kapitaliintensiivsetesse harudesse nagu elektroenergeetika, kütuse- ja ookeanipüügile orienteerunud kalatööstus), ei saanud Eesti majandussidemeid enam vaadelda üksnes lihtsa võtmise-andmise ilminguna, nagu seda oli olnud sõjajärgse kümnendi “vennalik abi”. Pealegi hakati 1956. a-st mõõtma ka Eesti rahvamajandust – sellest aastast hakati näiteks arvutama rahvatulu ja ühiskondlikku koguprodukti (seda loomulikult toonase meetodika alusel). **Iseküsimuseks on siingi esitatud andmete moonutatuse ja nende tõlgendamise võimalus – mil moel ja millises ulatuses on neisse peidetud näiteks sõjalised kulutused.**

Eesti rahvamajanduses sel perioodil asetleidnud kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid nihkeid võib paljuski seostada majanduse vabariigikeskse (kuigi direktiivse) juhtimise tugevnemisega. Siinsest tööstustoodangust andsid vabariikliku alluvusega ettevõtted näiteks a-il 1958–62 98–99%, mis on eriti silmatorkav 1965. a. järgse kümnekonna protsendi taustal (Tabel 7). Samas kutsusid just “kohalik” juhtimine ja neil aastail aset leidnud nihked Eesti tööstuse struktuuris esile kogu sõjajärgse aja kõige tugevama immigratsiooni laine (vt tabel 3).

Tabel 7. Eesti tsiviiltööstuse toodangu struktuur ettevõtete alluvusvormi järgi aastail 1955–1989 (protsentides)²⁸⁶

	Tööstus kokku, sh. liidulis-vabariikliku alluvusega	liidulise alluvusega vabariikliku alluvusega
1955	100	..
23,6		
...		
1960	100	-
1,2		
98,8		

²⁸⁵ Renter, 1991, 19.

²⁸⁶ Allikas: Eesti NSV rahvamajandus (1968...1988).

1965	100	
28,6		57,5
13,9		
1970	100	
23,5		65,9
10,6		
1975	100	
30,5		57,8
11,7		
1980	100	
27,6		59,5
12,9		
1986	100	
29,2		61,5
9,3		
1987	100	
29,2		62,2
8,6		
1988	100	
29,0		56,5
14,5		

2.6. “Arenenud sotsialismi” aastad

1965. a. toimunud tagasipöördumine vahepealselt rahvamajandusnõukogude süsteemilt ametkondliku juhtimissüsteemi juurde tähendas valdava osa Eesti majanduse administratiivse juhtimise allutamist üleliidulises ja liidulis-vabariiklikus alluvuses olevatele ministeeriumitele (Tabel 7). Seadusaktide tasandil võrdsustati liiduvabariikide kõrgeim täidesaatva võimu organ – liiduvabariigi Ministrite Nõukogu – paremal juhul üleliiduliste haruministeeriumide ja ametkondadega, millest räägib kas või traditsiooniline loetelu üleliidulistes normatiivaktides “... NSV Liidu ministeeriumid ja ametkonnad ning liiduvabariikide Ministrite Nõukogud ...”.

Samal ajal hakkasid ilmnema koos nn arenenud sotsialismi kontseptsiooni võidukäiguga nii majanduse arengu aeglustumine (esialgu hoidis selle ära 1965. a. majandusreform, mis tõi majandusse mõningad turustiimulid) kui kvalitatiivsed tagasilöögid: 1970. a-te keskpaigast langesid järsult majanduse kasvutempod ning ilmnesisid mitmed taandarengule viitavad nihked majanduses. Siseturu kontekstis võis täheldada tehnilise progressi aeglustumist, seda eeskätt masina- ja metallitööstuses, teisalt vähenesis Eesti toodangu konkurentsivõime langusest johtuvalt eksportarned. Kogu Eesti suurejoonelisest masinaehitustoodangust jõudsid arenenud turumajandusega riikidesse üksnes “Volta” elektrimootorid, needki valdavalt mujalt N. Liidust eksporditud masinate ja seadmete koosseisus.

Mis puutub tehnilise progressi aeglustumisse, siis näiteks masinaehituses võis selgelt täheldada uue toodangu osatähtsuse langust. Jälgitav oli toodangu moraalne vananemine, mis avaldus nii toodete suurenenud keskmises tootmises kui ka vananenud konstruktsiooniga masinate, seadmete, aparaatide ja mõõteriistade mitteküllaldases tootmisest mahavõtmises (Tabel 8). Aeglaselt kulges uue tehnika

evitamine, milleks Eestis kulus enamasti 4–6 aastat, eksporttoodangu puhul enamgi. Äärmiselt madal oli põhimõtteliselt uudsete toodete osatähtsus evitatavas toodangus. Näiteks moodustasid leiutistel põhinevad tooted Eesti masina- ja metallitööstuses a-il 1981–85 (s.o. X viisaastakul) evitatuist vaid 10,8%. Põhimõtteliselt võis ainult taolist toodangut maailmaturul tõeliselt konkurentsivõimeliseks lugeda, sest sel juhul oluks pakutava toodangu ülemaailmne uudsus vähemalt formaalselt tagatud, millele oluks võimalik taotleda patendikaitset.²⁸⁷ 1980. a-te alguses (1979–82) vähenes Eesti toodangu eksport!enam kui viiendiku võrra.

Tabel 8. Üleliidulise alluvusega Eesti masinaehitusettevõtete kaubatoodangu “vanuseline” struktuur aastail 1970–1989 (protsentides)²⁸⁸

viimasel 5 tagasi	6–10 aastat aastal	Toodang	
		kokku	sealhulgas üle 10 aasta tagasi toodang, mis evitati:
1970		100	
	46,6		36,1
	17,3		
1975		100	
	49,6		34,9
	15,5		
1976		100	
	35,0		40,1
	24,9		
1977		100	
	29,5		44,0
	26,5		
1978		100	
	31,6		36,7
	31,7		
1979		100	
	35,1		32,7
	32,2		
1980		100	
	27,9		37,9
	34,2		
1985		100	
	51,4		25,3
	23,3		

²⁸⁷ Kuk, 1985, 11–13.

²⁸⁸ Allikas: Kuk, 1985, 12; Eesti NSV rahvamajandus (vastavad aastad).

1986		100	
	42,3		33,1
	24,6		
1987		100	
	48,9		27,3
	23,8		
1988		100	
	56,5		24,8
	18,7		
1989		100	
	54,6		22,5
	22,9		

1980. a-te teise poole näiliselt positiivsed nihked, millega kaasnes ka masinate ja seadmete ekspordi mõningane kasv, olid suuresti statistiliste manipulatsioonide tulemus, millel oli tegelikkusega vähe pistmist: oludes, kus masina- ja metallitööstuse toodangust eksporditi reaalsetl parimal juhul 3–4% (sedagi põhiliselt nn sotsmaadesse), hindas ametlik statistika ekspordivõimelise toodangu osatähtsust 1989. a. 35,8 protsendile.²⁸⁹

Juba tol korral kujunes probleemiks kvalifitseeritud tööjõu defitsiit, mis eriti valuliselt ilmnis ekspordiks tootmise korral masina- ja metallitööstuses, kuivõrd just selles harus oli eksporttoodang võrreldes analoogse siseturutoodanguga märgatavalt töömahukam.

Eesti majanduse konkurentsivõime langust iseloomustas seegi, et lõpuks, s.o. 1980. a-tel suudeti Eesti tööstustoodangust müüa välisurgudel 2–3% (Tabel 9), seejuures vabalt konverteeritava valuuta eest üksnes 0,4–0,5%. Isoleeritus maailmamajandusest ja sellest lähtuv tootjate mugandumine kõigega leppinud N. Liidu siseturul ning absoluutne kaitstud maailmaturu võimaliku konkurentsi eest viisid lõppkokkuvõttes siinse tootmise tehnoloogilise ja majandusliku mahajäämuse süvenemisele, tootmiskultuuri mandumisele ning toodangu konkurentsivõime langusele välisurgudel. 1980. a-te teisel poolel võis vabalt konverteeritava valuuta eest realiseeritud toodangu väärtust hinnata 50–60 mlj dollarile, mis arvestatuna 1 elaniku kohta oli ligikaudu 100 korda väiksem kui Soome ekspordi valuutatulem.

Tabel 9. Ekspordi osatähtsus Eesti tööstustoodangu realiseerimisel 1970. ja 1980. aastatel (protsentides)²⁹⁰

1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
5,0	3,4	2,4	2,1	1,9	1,9	2,0					
	2,2	2,6	2,9	2,7	2,3						

²⁸⁹ ESA 1990, 1991, 188.

²⁹⁰ Allikas: Autori käsikirjalised uurimused Eesti Majanduse Instituudis.

Näiliselt edukalt arenenud põllumajandus ei suutnud 1980. a-tel oma ressursidega Eestit enam ära toita – isegi osa Eesti turule toodetud lihast ja piimast toetus juba sisseveetud söödale. Absoluutse tollikaitse all arenenud ning põhjatule N. Liidu siseturule tootnud põllumajandusel oli järjest vähem pistmist tõelise põllumajandusega. Pigem oli siin tegemist sisseveetava söödateravilja (a-iks 1987 ja 1988 küündis selle sissevedu 1,3 mlj tonnini) pooltööstusliku väärindamisega lihaks ja piimaks, mis omakorda tarniti nn üleliidulistesse fondidesse.

2.7. Suletud majandus

Oma olemuselt oli Eesti majandus avatud majandus üksnes N. Liidu siseturu mõistes. Eesti oli seejuures tõepoolest üks kõige intensiivsemate majandussidemetega liiduvabariike. 1987. a., s.o. viimastele loendusmaterjalidele põhinenud detailsete ühiskondliku koguprodukti maatriksbilansside andmeil kuulus Eestile sisse- ja väljaveo mahult 1 elaniku kohta arvestatuna tollaste liiduvabariikide seas vastavalt 2324 ja 1883 rublaga juhtpositsioon. Rahvusvahelisteks võrdlusteks kasutatav väljaveo kogumahu ja sisemajanduse kogutoodangu suhtarv – 49–50% aastail 1987–89 (teenuste väljavedu arvestamata) – oli tegelikult ülikõrge näitaja. Kõnealusel 1987. a-l veeti Eesti tööstustoodangust välja 41%, siin tarbitud tööstustoodangust moodustas sisseveetu 45%.

Eesti tööstuse ja üldse majanduse suletusest räägib seegi, et enamikus ekspordiks (s.o. väljaveoks N. Liidust) tootnud ettevõtetes ulatus ekspordi osatähtsus realiseeritud toodangus paremal juhul 3–5% (ekspordi keskmist osatähtsust Eesti ekspordivate tööstusettevõtete kogutoodangus iseloomustav mediaan oli aastail 1975–88 1,8...2,7%), ekspordi enam kui 10% osatähtsusega ettevõtteid oli vaid kümnekond.

Eesti viimase poolsajandi majandussidemed olid N. Liidu autarkilisest majanduspoliitikast tulenevalt äärmiselt ühesuunalised (iseenda isoleerimist maailmamajandusest võib vaadelda ka nõukoguliku režiimi enesealalhoiuintinkist johtuva teadliku või alateadliku käitumisena). **Omariikluse lõpp tähendas Eestile ühtlasi pea pool sajandit väldanud eraldatust maailmaturust.** Varasemaid sidemeid kogu maailmaga pidi asendama “tihe vennalik koostöö teiste nõukogude vabariikidega”. Nii sisse- kui väljaveos domineeris n.ö. idakaubandus (Tabel 10).

Tabel 10. Eesti sisse- ja väljaveo geograafilised põhiproportsioonid aastail 1956–1987 (protsentides)²⁹¹

1956 1982	1961 1987	1966	1972	1977
Väljavedu:				
teised liiduvabariigid				
89,0	91,4	92,9	94,6	97,6
				92,7
välisriigid				
7,3	11,0	8,6	7,1	5,4
				2,4
				7,3
Sissevedu:				
teised liiduvabariigid				
87,3	80,7	81,7	80,9	95,3
				88,3

²⁹¹ Allikas: Kukk, 2001, 166.

	välisriigid					4,7
11,7	12,7	19,3	18,3	19,1		18,2

Kuivõrd N. Liidu unitaarne majandussüsteem ei tunnustanud sisuliselt liiduvabariikide olemasolu, siis ei saanud loomulikult olla ka liiduvabariikidevahelisi majandussidemeid. Need olid rohkem ideoloogiliseks fiktsiooniks, neid ei eksisteerinud isegi avaliku statistika jaoks (sellekohast statistilist infot, sedagi arvestuslikes rahalistes näitajates ja “ametialaseks kasutamiseks” mõelduna, koguti 1960.–80. a-il kord 5 a. jooksul koostatavate ühiskondliku koguprodukti maatriksbilansside tarbeks). Eesti ja Läti (või Ukraina või Gruusia või ...) vahelised majandussidemed ei tähistanud nende kui “vabariikide” vahelisi sidemeid, vaid Eestis ja Lätis (Ukrainas, Gruusias, ...) juhuslikult paiknevate ettevõtete suuresti Moskvast fondide ja limiitide vormis määratud tarnete aritmeetilist summat. Suhtlemist välismaailmaga asendas siinsete ettevõtete ja organisatsioonide “kauplemine” välismajandussidemete riiklikku monopoli kehastavate üleliiduliste väliskaubanduskoondistega.

2.8. Sisse- ja väljaveo ekvivalentsus

Oma ebamäärasusega olid liiduvabariikide majandussidemed N. Liidus üks ideoloogiliselt enamspekuleeritud majanduselu valdkondi. Normaalseid regioonidevahelisi kaubavooge tuli tõlgendada ikka ja jälle vennaliku vastastikuse abistamisena, seda üldjuhul faktivabalt, mida 1980. a-te lõpul asendasid NLKP peasekretäri ja NSVL presidendi Mihhail Gorbatšovi etteheitest lähtunud väitlused Eesti n.ö võlgu elamise teemal. Sisse- ja väljaveo ekvivalentsuse küsimus oli tavapäraselt kõne all ka väliseesti käsitlustes, mis jäid paratamatult samavõrra **naiivseks ja** spekulatsioonide tasemele.²⁹² Sealse “nõutuse” võttis kõige õnnestunumalt kokku Agu Kriisa: “Kõrge eksport! on tavaliselt üks positiivne nähe, kuna see võimaldab sisse tuua kaupu ja toodangut, mida endal pole pole võimalik toota. Moskva poolt määratud plaanide täitmine ei too aga Eesti rahvale mingit kasu, kuna mida ja kui palju võib Eesti sisse osta määratakse samuti Moskvast”.²⁹³

Johtuvalt N. Liidus kehtinud direktiivsest hinnakorraldusest oli juba apriorselt välistatud võimalus ja vajadus hinnata liiduvabariikide sisseveo-väljaveo ekvivalentsust. Eesti nagu teistegi liiduvabariikide sisse- ja väljaveo vahekord oli sisuliselt ette antud keskvõimu poolt üleliidulistes huvides kujundatud tootmisstruktuuriga. Administratiivselt kehtestatud hinnad ei vastanud üldjuhul toodetu ja tarbitu tegelikule väärtusele. Lisaks sellele moonutas liiduvabariikide sisse- ja väljaveo saldot N. Liidu väliskaubandustulude regionaalne statistiline ümberjaotamine, kusjuures ühe või teise liiduvabariigi statistiline osasaamine neist tuludest ei sõltunud tema enda ekspordi otsesest ja kaudsest efektiivsusest. See statistiline info, mida koguti kord viie aasta jooksul, iseloomustas ainult kaupade n.ö. riiklikult organiseeritud liikumist, maksebilansialaseid arvutusi ei tehtud. Formaalselt räägib n.n. võlguelamisest ka toodetud ja tarbitud rahvatulu vahekorra statistika, millel reaalse majandusega polnud siiski mingit pistmist (Tabel 11). Teisalt on Eduard Poom tarbitud rahvatulu näitajat interpreteerides väitnud, et näiteks 1970. a. jättis keskvõim Eestisse siin toodetud rahvatulust ainult 32%, et “... ülejäänud 68% Eestis

²⁹² Vt näit Poom, 1980.

²⁹³ Kriisa, 1984, 61.

loodud rahvatulust ... anastas ehk kõrvaldas Kreml Eestist ilma mingisuguse kompensatsioonita”. Ka tema arvutused on vaidlustatavad.²⁹⁴

Tabel 11. Toodetud ja tarbitud rahvatulu aastail 1956–1989 (vastava aasta hindades, milj rubla)²⁹⁵

Toodetud	Saldo	Tarbitud
rahvatulu		rahvatulu
1956		
743,4		...
		...
1957		
804,4		...
		...
1958		
900,2		...
		...
1959		
942,9		...
		...
1960		
984,8		...
		...
1961		
1070,3		1138,2
	-67,9	
1962		
1141,4		...
		...
1963		
1212,7		...
		...
1964		
1318,8		...
		...
1965		
1488,1		1384,8
	+103,3	

²⁹⁴ Poom, 1985, 16.

²⁹⁵ Allikas: Balans narodnogo hozjajstva Estonskoj SSR, 1975, lk 33 (aastad 1956–1970); Eesti NSV rahvamajandus (vastavad aastad).

1966			
1554,5			1489,0
	+65,5		
1967			
1719,0			1715,3
	+3,7		
1968			
1845,6			1843,2
	+2,4		
1969			
2009,7			1962,8
	+46,9		
1970			
2164,8			2184,0
	-19,2		
1971			
2278,7			2288,9
	-10,2		
1972			
2265,8			2331,6
	-65,8		
1973			
2366,4			2504,8
	-138,4		
1974			
2544,1			2524,9
	+19,2		
1975			
2617,9			2623,7
	-5,8		
1976			
2791,7			2688,5
	+103,2		
1977			
2889,4			2866,6
	+22,8		
1978			
2954,2			2943,1
	+11,1		
1979			
3056,3			3226,2
	-169,9		
1980			
3222,0			3358,6
	-136,6		

1981		
3333,5		3498,7
	-165,2	
1982		
3398,1		3586,6
	-188,5	
1983		
3678,6		3825,2
	-146,6	
1984		
3761,4		3985,7
	-224,3	
1985		
3605,1		4084,0
	-478,9	
1986		
3867,5		4297,0
	-429,5	
1987		
4067,4		4333,3
	-265,9	
1988		
4061,8		4624,7
	-562,9	
1989		
4386,1		4959,6
	-573,5	

Tabeli 13 veerg “Saldo” näitab seega formaalset ressursside (kaubad, teenused ja finantsressurssid) sisse- või väljaveo ülekaalu antud aasta administratiivselt kehtestatud hindade juures. Lisaks sellele tuleks märkida, et 1970. a-te keskpaigast kiirelt kasvanud sisseveo arvestuslik ülekaal oli tingitud Eesti jaoks ka ebasoodsast hindade arengust. Nimelt kasvasid sisseveetava toodagu hinnad, eeskätt toorme, energia, tööstusseadmete ja põllumajandustehnika osas kiiremini kui väljaveetava toodangu hinnad (seda näitab sisse- ja väljaveo saldo muutumine 1973. a. püsihindades).²⁹⁶ N.ö. hindade kontekstis muutus Eesti tootmisstruktuur üha ebaefektiivsemaks, mida võiks mõõta analoogselt rahvusvahelises kaubanduses kasutatava eksport- ja importkaupade hinnaindeksite suhtarvu *terms of trade* loogikale toetudes toodetud ja tarbitud rahvatulu hinnaindeksite suhtarvuga, mille väärtus oli aastail 1971–88 0,844. Põhimõtteliselt peaks see suhtarv rääkima Eesti majanduse vähesest kohanemisvõimest muutunud hinnaoludes. Seda ei saa Eestile siiski ette heita, sest N. Liidu unitaarse majandussüsteemi jaoks olid liiduvabariigid üksnes abstraktsioon ja tasakaaluhinnad tundmatud.

Sisuliselt samas loogilises kontekstis tuleks käsitleda ka katseid hinnata Eesti territooriumil laekunud tulude ülekandmist eelarvesüsteemi kaudu NSV Liidu

²⁹⁶ Kukk, 1987, 44–49.

riigieelarvesse ja vastavalt NSV Liidu riigieelarvest Eesti NSV-le “eraldatud” vahendeid *resp* ülekandeid Eesti NSV riigieelarvesse. Arno Susi arvutuste kohaselt suunati näiteks NSV Liidu riigieelarvesse Eestis laekunud käibemaksust 8,2 ja elanikkonnalt kogutud tulumaksust 1,9 miljardit rubla, ettevõtete kasumimaksena läks üleliidulisse eelarvesse 3,9 miljardit rubla. Sellele lisandusid lastetus- ja põllumajandusmaks, Eesti NSV riigieelarvest nn üleliidulistesse fondidesse tarnitud liha- ja piimasaaduste ning kartulite varumis- ja realiseerimishinna vahed. Teisalt olevat Eesti saanud Arno Susi hinnangul NSV Liidu riigieelarvest neil aastail pensionide maksmiseks 3,4 miljardit rubla ja kapitaalvahetuste netolaekumistena 3,9 miljardit rubla.²⁹⁷

Taolisi arvutusi võib tagantjärele käsitleda eeskätt emotsionaalseina taasiseseisvumise aja kontekstis (nende statistiline täpsus ja hõlmavus on seejuures iseküsimus), mille sisuline väärtus ja adekvaatse tõlgendamise võimalus on tänapäeval enam kui küsitav, pealegi on erinevate aegade rubladel isegi vahepealseid denominatsioone arvestades erinev ostujõud.

3. Milline oli ENSV majanduse arengutase?

Nõukoguliku majandamise tegelikku “hinda” ja majandusliku kolonisatsiooni tagajärjel kaotatud oli ja on võrdlemisi raske (kui mitte võimatu) kvantitatiivselt hinnata. Nii nagu kogu NSVL majandus, nii oli ka ENSV majandus oma olemuselt sürrealistlik majandus, mida iseloomustasid ühest küljest silmatorkavalt kõrged naturaalsed tootmisnäitajad (ja vastavalt potentsiaalselt kõrged kohad maailma riikide pingereas), teisalt aga üleüldine ja järjest süvenenud defitsiit kõikide ressursside ja tarbekaupade osas. Nii näiteks toodeti 1988. a. Eestis 1 elaniku kohta arvestatuna 11 188 kWh elektrienergiat (Soomes, Rootsis ja Saksamaa LV-s vastavalt 10 846, 20 104 ja 7 101 kWh), liha 145 kg (73, 67 ja 96 kg), piima 818 kg (556, 406 ja 405 kg), võid 20,7 kg (11,0, 8,1 ja 6,9 kg), tsementi 762 kg, mineraalväetisi 156 kg, puuvillast riidet 122 m² jne.²⁹⁸

See oli eeskätt riiklikule administratiivsele planeerimisele toetunud tootmine tootmise enda pärast (statistika tõepärasus on siingi iseküsimus), pealegi oli toodetu kõlblik turustamiseks üksnes põhjatul ja kõigele leppival N. Liidu **suletud** siseturul. See toodang polnud konkurentsivõimeline maailmaturul, s.t. müüdav vabalt konverteeritava valuuta eest. Lõplikult sai **Eesti nõukoguliku majanduse konkurentsivõimetus maailma- ja nüüd ka juba siseturul** selgeks pärast Nõuk. majandussüsteemi kokkuvarisemist ja Eesti taasiseseisvumist.

Veelgi suurema tinglikkusega tuleb suhtuda kõikvõimalikesse väärtuselistesse järeldustesse, kuivõrd nende lähtekohaks on ikkagi administratiivselt kehtestatud, s.o kunstlikult fikseeritud hinnad, kusjuures eelistatuks oli töötlev tööstus. Rahvusvahelisteks võrdlusteks oli meetoodiliselt kasutatav alles 1980. a-te lõpul N. Liidus kasutuselevõetud rahvamajanduse kogutoodangu (GNP) näitaja, ent rublades **ja siseturu hindades** väljendatuna oli seegi infotühi. Vähegi ühest dollarivahetuse sellele pole, sest rublal ja dollaril puudus igasugune taoliste arvestuste puhul aktsepteeritav seos, s.t. tegelik turuhind (kuni 1990. a-te alguseni ei saanud rubla turukursina käsitleda ka musta turu hinda). Pruukis N. Liidus 1987. a. hakata ettevõtete sisetururublades väljendatud eksporditulemit mõõdta eksporditud toodangu tegelikust valuutamaksumusest lähtuvalt nn diferentseeritud valuutakoeffitsientide abil, kui taoliste haruti, ettevõtete ja kaubarühmate diferentseeritud arvelduskoeffitsientide

²⁹⁷ Susi, 1990, 48.

²⁹⁸ Eesti statistika aastaraamat 1990, 1991, 413–418.

(olemuslikult tootepõhiste valuutakursside) arv hakkas kumulatiivselt kasvama ja ulatus mitmete allikate järgi 1987. a. lõpuks umbes 3000-ni, kusjuures nende väärtus kõikus vahemikus 0,2...6,6.²⁹⁹

Eesti 1989. a. rahvamajanduse kogutoodang 4030 rubla *per capita*³⁰⁰ oluks aastalõpu ametliku kursi järgi ekvivalentne umbes 6 400 dollariga, selleks ajaks sisseviidud nn turismikursi järgi aga 640 dollariga. Esimesel juhul paiknenuks Eesti maailma riikide pingereas potentsiaalselt 35.–40. koha piirimaail, teisel juhul kuskil 110.–120. koha kandis (NSV Liidu esimesel valuutaaksjonil 3. XI 1989 kujunes dollari keskmiseks hinnaks muide 24,3 rubla).

Et adekvaatset võrdlevat hinnangut Eesti rahvamajanduse *resp.* sisemajanduse kogutoodangule (vastavalt GNP ja GDP), s.t Eesti nõukoguliku majanduse tegelikule arengutasemele on pea võimatu anda, näitavad vahest kõige ilmekamalt äärmuseni lahknevad arvud. Ülehinnangud pärinevad seejuures nii N. Liidust kui Läänest. Nõukoguliku ideoloogilise eufooria näiteks võiksid olla kunagise ENSV Riikliku Plaanikomitee töötaja Bruno Tamre väliseestlastele suunatud sõnad, mille järgi võib Eesti rahvatulult 1 elaniku kohta "... ennast maailma riikide pingereas paigutada esikümne hulka, edestades tööstuslikult kõrgeltarenenud maid nagu Inglismaa, Norra, Soome".³⁰¹ Läti osas on samale järeldusele jõudnud näiteks A. Fedotov 1988. a., põhjendamaks siis juba Balti riikide iseseisvuspüüdluste läbikukkumisele määratust. Tema sõnutsi olevat Läti rahvatulu 1 elaniku kohta arvestatuna (järelikult ka Eesti oma) moodustanud võrreldavates hindades enam kui 70% USA vastavast näitajast.³⁰²

Et samavõrra eksisid ka Lääne eksperdid, näitab seegi, et veel 1991. aastal hindas ajaleht "European and Business" Eesti rahvamajanduse kogutoodangut *per capita* 8 340 dollarile.³⁰³ Selle järgi võinuks Eestit võrrelda Austriaga, Ungariga võrreldes oli seda 3,4 ja Poolaga võrreldes 4,5 korda rohkem. USA Luure Keskvalitsuse andmeid kasutanud "PlanEcon Report" hindas 1 elaniku kohta tulevat rahvamajanduse kogutoodangut Eestis 1989. a. ostujõu pariteeti arvestavalt 6 240 dollarile, kusjuures N. Liidu keskmine oluks 5 000 dollarit.³⁰⁴ Seda kõike oludes, kus võis rääkida n.ö üldrahvalikust defitsiidist ja töötleva tööstuse ülimaldalast konkurentsivõimest maailmaturul.

Eestit ja kogu toonast N. Liitu hinnates ei eksitud seejuures sugugi vähem kui Saksamaa taasühinemise lummas Saksa DV-le hinnanguid andes. Ligilähedaselt võiks Eesti 1980. a-te lõpu rahvamajanduse kogutoodangut arvestatuna 1 elaniku kohta hinnata 2200–2300 dollarile, mis lubaks Eestit kõrvutada Ungariga (1988. ja 1989. a. vastavalt 2450 ja 2560 USD).³⁰⁵ Sellist hinnangut kinnitab ka Rahvusvahelise Valuutafondi ja Maailmapanga poolt N. Liidu 1989. aasta vastavaks näitajaks pakutud 1780 dollarit.³⁰⁶

4. Poolsajandi hind

Kõike eeltoodut arvestades tuleb tõdeda, et Eesti rahvamajandusele aastail 1940–1990 tekitatud kahju hinnata pole võimalik ega ka põhjendatud hinnata mitte niivõrd natsionaliseeritud, kollektiviseeritud, rekvireeritud, väljaveetud või hävitatud varade

²⁹⁹ Novõj ..., 1988, 103.

³⁰⁰ Statistika aastaraamat 1991, 1991, 4, 50.

³⁰¹ Tamre, 1980, 25–26.

³⁰² Fedotov, 1988, 132.

³⁰³ "European and Business", 25.–27.10.1991.

³⁰⁴ "PlanEcon Report", 1990, No 52, 6.

³⁰⁵ World Bank Atlas 1990, 1990, 7.

³⁰⁶ The Economy of the USSR, 1990, 51.

kunagisest maksumusest ja liidusisestest raha- ja kaubavoogudest lähtuvalt (ei rublades, riigimarkades ega ka dollarites mõdetuna), vaid **kaotusena, mis avaldub Eesti majanduse tänases suures mahajäämuses** kas või teiste Põhjamaadega võrreldes ning 1990. a-te alguse transformatsioonikriisi sügavuses (tootmismahude tohtu langus, vahepealne hüperinflatsioon, varakapitalistlike väärtushinnangute domineerimine jms). Viimase puhul oleks väärtustada põhjusi mingitest juhtimisvigadest ja sageli väidetavatest väärtustest Eesti majanduse viimisel turumajanduslikele alustele. Eespool Eesti kohta esitatud rahvamajanduse kogutoodangu *per capita* näitajate taustaks olgu siinkohal toodud Maailmapanga 1989. a. andmed Soome, Rootsi ja Taani kohta – vastavalt 22 060, 21 710 ja 20 510 dollarit (vt ka tabel 12).

Neist erinevustest lähtudes võib esitada hüpoteetilise küsimuse: “**Mida kaotas Eesti seetõttu, et ta ei saanud areneda sarnastes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes nagu Soome, kes on keskmise eestlase jaoks olnud eduka arengu sünonüümiks?**” Nende numbrite taustal võib ligikaudselt hinnata n.ö. saamata jäänud ja veel lähitulevikus saamata jääva tuluna seda majanduslikku kahju, mille põhjustas Eestile pool sajandit nõukogulikku arengut ja inkorporeeritust N. Liidu koosseisu. Soome valikut taustriigiks Eestile põhjendavad sõjajärgsete arengutasemete ligilähedane võrdsus, mõlema maa looduslike ja ühiskondlike arengutingimuste lähedus ning eestlaste ja soomlaste rahvuskultuuriliselt sarnased väärtushinnangud. Kvantitatiivseks mõõdupuuks oleks seega saamatajäänud rahvamajanduse *resp* sisemajanduse kogutoodangu väärtus.

Tabel 12. Rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta mõnedes Läänemeremaades aastail 1993–1998 (dollarites)³⁰⁷

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Tegelikes hindades (Maailmapanga meetoodika järgi):						
Eesti	2720	2820	2860	3080	3360	3360
Läti	2310	2290	2270	2300	2430	2420
Leedu	1340	1350	1900	2280	2260	2540
Soome	19400	18850	20580	23240	24790	24280
Rootsi	24740	23630	23750	25710	26210	25580
Taani	26580	28110	29890	32100	34890	33040

³⁰⁷ Allikas: World Bank Atlas (1996–2000).

Ostujõu pariteeti arvestades:						
Eesti	6860	...	4220	4660	5090	
7563						
Läti	5170	5170	3370	3650	3970	
5777						
Leedu	3160	3240	4120	4390	4140	
6283						
Soome	15230	16390	17760	18260	19660	20641
Rootsi	17560	17850	18540	18770	19010	19848
Taani	18940	20800	21230	22120	23450	23855

Kuivõrd Eesti osas vajalik statistiline andmestik puudub, siis tuleb vastavate arvutuste puhul paratamatult rakendada mitmeid lihtsustusi ja mööndusi. Nii on käesoleva ülevaate autor ühes IME-aegade käsitluses,³⁰⁸ mis vaatleb aastaid 1969–87, näiteks võrdsustanud tinglikult Eesti ja Soome 1968. a. arengutaseme (s.t. mõlema puhul on kasutatud lähtekohana eeldust, seda ka loogiliselt põhjendatuna, et Soome ja Eesti rahvamajanduse kogutoodang *per capita* oli sel aastal jooksvates hindades võrdselt 1720 USD) ja eeldanud lihtsustavalt, et Eesti rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta arvestatuna suurenes ajavahemikus 1969–87 lineaarselt. Eesti 1987. a. rahvamajanduse kogutoodangut 1 elaniku kohta hinnati seejuures 1987. a. 3700 rublale, mille üleviimiseks dollar-arvestusse kasutati erinevaid kursistsenaariume. Neist kõige tõepärasemas variandis võrdsustati Eesti rahvamajanduse kogutoodang *per capita* Ungari omaga (2240 USD). Sel juhul oleks 1987. a. arvestuslikuks valuutakursiks kujunenud 1 USD = 1.65 rubla, kusjuures vahepealsete aastate valuutakursid leiti interpoleerituna lähtudes 1961. a. kehtestatud ametlikust kursist 1 USD = 0.90 rubla. Kuivõrd Soome rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta suurenes 1987. a-ks 14 370 dollarini, siis oleks neist eeldustest lähtumise korral Eesti arvestuslikult saamata jäänud rahvamajanduse kogutoodang aastail 1969–87 olnud 153(±?) miljardit dollarit ehk 73% “soomelikes” arengutingimustes hüpoteetiliselt võimalikust rahvamajanduse kogutoodangust. Selle arvu tähendust näitab seegi, et Eesti rahvamajanduse kogutoodang ületas 4 mrd dollari piiri alles 1996. a. **Sellele lisanduvad näiteks kas või keskkonnale tekitatud saastamisest ja loodusvarade ebaefektiivsest kasutamisest tekitatud ja hilisemat hüvitamist nõudnud ja nõudvad kahjud, rääkimata juba inimeste väärtushinnangute moonutamisest johtunud kahjud.**

See on loomulikult vaid üks võimalik näide ühe suhteliselt lühikese perioodi kohta, seegi ülimalt hüpoteetiline, mille statistilisi usaldatavuspiire võib küll hinnata, kuid millel, nagu ka mudelil endal, on üksnes „teoreetiline” tähendus. Küsimus on eeskätt ikkagi selles, milliseid eeldusi on kasutatud vastava mudeli lähtekohana. Viimaste valik on paratamatult äärmiselt tinglik ja subjektiivne. Kui arvestada, et *Eurostati* hinnangul moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta

³⁰⁸ Kukkk, 1990.

arvestatuna 2001. a-l ostujõu pariteeti arvestades 40 % Euroopa Liidu keskmisest (majanduse rahvusvahelist ostujõudu väljendavates jooksvates hindades vaid 19 %), siis Eesti kogukahju saamatajäänud tuluna suureneb jätkuvalt. Sisemajanduse kogutoodangult 1 elaniku kohta arvestatuna jääb Eesti alla ka Euroopa Liidu kõige vähemarenenud vanadele liikmesriikidele (Kreeka näitajad nimetatud aastal olid vastavalt 65 ja 51 %). Taustaks olgu öeldud, et Soome ületas samal ajal Euroopa Liidu keskmise taseme vastavalt 4 ja 12 % võrra.

Eeldusel, et ajalugu oleks läinud teisiti ja Eesti oleks saanud areneda sarnastes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes nagu Soome, ning oletusel, et sellest tulenevalt oleks Eesti tänane arengutase võrdne Soome omaga (arvestatuna sisemajanduse kogutoodangu väärtuses 1 elaniku kohta), olnuks Eesti sisemajanduse kogutoodangu väärtus jooksvates hindades 2001. aastal 35,7 mrd eurot. Tegelikult moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang sel aastal sellest vaid kuuendiku ehk 6,2 mrd eurot.

Analoogselt on Eesti majandusele tekitatud pikaajalist kahju võrdluses analoogilise kahjustamata või vähemkahjustatud objektiga, s.o turupõhiselt arenenud naaberriikidega, hinnanud ka Ülo Ennuste.³⁰⁹

Iseloomustamaks Eesti rahvamajanduse taasiseseisvumisjärgset arengut on lisaks tabelile 14 esitatud veel *The Economist Intelligence Unit Ltd.* (1998) ostujõu pariteeti arvestavad sisemajanduse kogutoodangu *per capita* võrdlevad hinnangud endiste N. Liidu vabariikide lõikes (Tabel 13). Nende andmete järgi on Eesti kunagiste N. Liidu vabariikide seas seejuures ainus, kellel oli pärast transformatsioonikriisi (selle põhi oli Eestis 1993. a.) õnnestunud ületada 1989. a. tase.

Tabel 13. Sisemajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta N. Liidu endistes liiduvabariikides aastail 1989–1997 (ostujõu pariteeti arvestades, dollarites)³¹⁰

	1989	1990	1991	1993
1995	1997			
	Eesti			
5118	4914	4691	4375	3803
	Läti			
3847	5094	5469	5114	3070
	Leedu			
4148	5505	5412	5278	3681
	Valgevene			
4131	4832	4878	5004	4228
				3507

³⁰⁹ Ennuste, 1993, 1–4.

³¹⁰ Allikas: The Economist Intelligence Unit Ltd., 1998, 25–27.

2129	3314	Ukraina 3446	3579	3227	2312
1637	3664	Moldova 3723	3193	2362	1681
1303	4296	Gruusia 3919	3256	1407	1009
2389	5058	Armeenia 4804	4467	1853	2122
900	3074	Aserbaidžaan 2804	2879	1476	986
2587	4342	Kasahstan 4477	4302	3316	2421
1998	2215	Usbekistan 2312	2341	2048	1952
1529	2553	Kõrgõzstan 2706	2523	1863	1336
1107	2797	Turkmenistan 2903	2806	2195	1513
680	1917	Tadžikistan 1920	1769	915	693

**Teavet majanduskahjude edasisest uurimisest vahendab
Okupatsioonimuseum.**

Kasutatud kirjandus

- Balans narodnogo hozjajstva Estonskoj SSR. Statistitšeskij sbornik, 1975. Tln.
- Brandt, E., 1956. Vennasvabariikide abi Eesti töötajale sotsialismi ülesehitamisel. - Rmt: Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tln.
- Brandt, E.I., 1957. Sozdanije ekonomitšeskogo bazisa sotsializma v Estonskoj SSR. Tln.
- Eesti NSV ajalugu. III kd, 1971. Tln.
- Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik, 1957. Tln.
- Eesti NSV rahvamajandus ... aastal (aastad1968...1988). Statistika aastaraamat. Tln.

- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. II kd, 1987. Tln.
- Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. 1,2. Tln, 1943).
- Eesti statistika aastaraamat 1991, 1991. Tln.
- Eesti Statistika Kuukiri. Riigi Statistika Keskbüroo (aastad 1939 ja 1940). Tln.
- Eesti tööstus 1989. Statistika kogumik, 1990. Tln.
- Ennuste, Ü., 1993. An outline for estimating long-term economic damage by means of analogy. - Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1.
- ERA f. 1831, n. 1, s. 4523.
- Estonia and Finland - A Retrospective Socioeconomic Comparison, 1993. Helsinki.
- “European and Business”, 1991, 25.-27.10.
- Fedotov, A., 1988. Buržuaznõje modeli razvitija Sovetskoj Pribaltiki. - *Voprosõ ekonomiki*, no 3. Moskva.
- Kriisa, A., 1984. Okupeeritud Eesti - nii nagu ta on. Stockholm.
- Kukk, K., 1985. Ekspordiprobleeme Eesti NSV masina- ja metallitööstuses. Tln.
- Kukk, K., 1987. Mežrespublikanskije ekonomitšeskije svjazi Estonskoj SSR: Tendentsii razvitija i sovremennoje položenije. Tln.
- Kukk, K., 1990. Saamatajäänud miljardid. - “*Eesti Ekspress*”, 23.02. Tln.
- Kukk, K., 2001. Muutustest Eesti geökonoomilises asendis 20. sajandil (empiiriline käsitus välismajandussidemete geograafilise jaotumuse alusel). - *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 33. kd. Tln.
- Kuznetsov, D., 1956. Põlevkivitööstuse koht ja tähtsus Eesti NSV majanduses. - Rmt: Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tln.
- Kõll, G.J.K., 1956. Eesti panganduse ja rahanduse likvideerimine. – Rmt: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. III. Stockholm.
- Laar, M., 2000. Eesti ja kommunism. - Rmt: Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid. Tln.
- Maremäe, E., 2000. Sillamäe uraanitehase asutamine ja töö aastatel 1946-1952. - “*Akadeemia*”, nr 12. Tr.
- Maremäe, E., 2003. Uranium Production Research at Sillamäe, Estonia, in 1946-1989. – Rmt: Historical Survey of Nuclear Non-Proliferation in Estonia, 1946-1995. Tln. Kiirguskeskus. 2003.
- Misiunas, R.J. ja Taagepera, R., 1997. Balti riigid: sõlтеаastad 1940-1990. Tln. (1. väljaanne: Misiunas, R.J., Taagepera, R., 1983. The Baltic States. Years of Dependence 1940-1980. Berkeley, Los Angeles.)
- Narodnoje hozjajstvo Estonskoj SSR za 1958 god, 1959. Tln: TsSU SSSR, Statistitšeskoje upravlenije Estonskoj SSR (käsikirjaline).
- Narodnoje hozjajstvo SSSR v ... godu (erinevad aastad). Statistitšeskij ježegodnik. Moskva.
- “*Narvskij rabotšij*”, 1950, 25.04. Narva.
- Novõj mehanizm vnešneekonomitšeskoj dejatel’nosti i meždunarodnogo sotrudnitšestva, 1988. Moskva.
- Nurk, H., 1956. Eesti majandus punasel aastal. – Rmt: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. III. Stockholm.

- Nurk, H., 1959. Eesti majandus saksa okupatsiooni ajal. – Rmt: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. VIII. Stockholm.
- Nõu, J., 1956. Hoop Eesti põllumajandusele. – Rmt: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. III. Stockholm.
- Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul, 1960. Statistiline kogumik. Tln.
- O gazifikatsii Leningrada, 1945. Materialõ IX sessii Leningradskogo gorodskogo soveta deputatov trudjaštšihsjä. 18-19 ijulja 1945 g. Leningrad.
- PlanEcon Report*, 1990, No 52. Washington.
- Poom, E., 1980. Nationaleinkommen und Besteuerung in Sowjet-Estland. - *Annales Societates Litterarum Estoniae in Svecia*. VIII. 1977-1979. Stockholm.
- Poom, E., 1985. Kommentaare Kremli koloniaalinfole. - *Periskoop*, nr. 1-3 (10-12). Stockholm.
- Purre, A., 1965. Eesti saatuseaastad 1945-1960. III. Stockholm.
- Renter, R., 1991. Tingliku isetegutsemise aastad Eesti tööstuses sotsialismitingimustes. - *EMI Teataja*, nr 1. Tln.
- Sinilind, S., 1983. Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest. Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940-1983. Stockholm.
- Statistika aastaraamat 1991, 1991. Tln.
- Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992, 1992. Wiesbaden.
- Susi, A., 1990. Vo tšto nam obošlas' okkupatsija?. - *Raduga*, no 10. Tln.
- Šustikov, N.I., 1955. Estonskaja SSR. Moskva.
- Tamre, B., 1980. Nõukogude Eesti üleliidulises majandussüsteemis. - Rmt: Taas emakeele lähteil. Väliseestlaste teine kultuuriseminar Tallinnas, Lahemaal ja Tartus juunis 1979. Tln.
- The Economist Intelligence Unit Ltd., 1998. London.
- The Economy of the USSR, 1990. A study undertaken in response to a request by the Houston Summit. Summary and recommendations. IMF, IBRD, OECD, EBRD.
- Tõnurist, E., 1967. Eesti NSV põllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine. Tln.
- Veimer, A., 1949. Eesti tööstus tõusuteel. Tln.
- Veimer, A., 1958. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine. Tln.
- Veimer, A., 1961. Kompleksnoje razvitije i spetsializatsija Estonskogo ekonomitšeskogo administrativnogo rajona. Tln.
- Veimer, A., Korrovits, F., 1952. Itogi võpolnenija pjatiletnego plana razvitija promõšlennosti Estonskoj SSR za godõ 1946-1950. Tln. Käsikiri Eesti Majanduse Instituudis.
- Vsevirov, D., 2001. Nõukogudeaegne Narva elankikkonna kujunemine 1944–1970. ORURK 15. Tr.
- World Bank Atlas ... (aastad 1990...2000), 1990...2000. Washington.
- World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report, 1991. Tln.